

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Danske erhvervsinteresser og
Grønlands nyordning 1950
af Axel Kjær Sørensen

Niels Lorents Petersen – hans liv
i arbejderbevægelsen
af Hans-Norbert Lahme

Bidrag til en karakteristik af
Christian VIII
af Viggo Sjøqvist

Overleveringen om den hellige
Margrete af Roskilde
af Helge Søgaard

Figenblade og filisteri
*debat mellem Benito Scocozza
og Leo Tandrup*

Hvordan studere nazismen i
Danmark?
af Uffe Østergård

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 120 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Danske erhvervsinteresser og Grønlands nyordning 1950

Af Axel Kjær Sørensen

På grundlag af arkiver i Folketinget og centraladministrationen har universitetslektor Axel Kjær Sørensen undersøgt tilblivelsen af den nye økonomiske politik i Grønland fra 1950, hvorefter det blev muligt for privat dansk kapital at etablere sig i landet. Herunder har det særligt interesseret, i hvor høj grad det danske erhvervsliv selv pressede på for at komme til. Han har fundet, at det kun i ringe grad var tilfældet, og konkluderer, at det er rimeligere at tolke åbningen for den private kapital som en begrænset imødekommelse af danske fiskeriinteresser, fordi det kunne tjene udviklingsplanerne for Grønland, end at tolke disse som tilvejebragt for at imødekomme danske erhvervsinteresser.

Indledning

Det er hensigten i dette arbejde at følge, hvordan det gik til, at privat dansk erhvervsliv fik indpas i Grønland ved den nyordning, der blev gennemført ved Grønlandslovene i foråret 1950, og som ved en vældig kraftanstrengelse på alle områder skulle løfte det grønlandske samfund op på et niveau, der talte sammenligning med forholdene i Danmark. I hvilke sammenhænge og med hvilke begrundelser tanken om at inddrage privat dansk kapital i den opgave dukkede op eller med andre ord, hvem der ville opnå hvad, og hvordan resultatet blev i den betænkning¹, der dannede grundlag for lovene. Herved skulle det være muligt at vægte den rolle, forskellige interesser spillede for den endelige ordning, herunder hvor aktivt danske private interesser optrådte.

Kort fortalt indebar denne del af nyordningen, at KGH's handelsmonopol og landets afspærring blev ophævet og erstattet af en statslig forsyningspligt². Private blev tilskyndet til at drive erhverv i Grønland ved oprettelsen af en statslig erhvervslånefond, der kunne indskyde op til 50% af den samlede kapital i et foretagende. Den skulle råde bod på den

---

1. Grønlandskommissionens betænkning bd. 1-6, 1950.

2. Kongelige Grønlandske Handel oprettet 1776, fra 1912 underlagt Grønlands Styrelse, et direktorat fra 1933 under statsministeriet.

manglende kapitaldannelse blandt grønlænderne og dertil gøre det private danske erhvervsliv interesseret i at virke i Grønland. Fordelen for Grønland skulle bestå i tilførsel af teknisk og handelsmæssig sagkundskab, der havde en direkte økonomisk interesse i en stor produktion, hvilket igen ville give mulighed for en øget levestandard. Inddragelsen af dansk privat kapital skulle desuden være en læreproces for grønlænderne i moderne privat produktion³.

Udover at repetere disse officielle begrundelser har den hidtidige litteratur om denne periode i Grønlands historie kun sparsomt problematiseret spørgsmålet. Der er foreslået en politisk forklaring. Historikeren Niels Højlund har med en stille undren over at se en socialdemokratisk regering indføre privatkapitalisme i den indtil da statsdominerede grønlandske økonomi peget på Hans Hedtofts politiske temperament og hans parlamentariske situation som leder af en mindretalsregering⁴. Ræsonnementer om forholdene efter 1950 har givet to forskellige resultater om privatkapitalen. Arkitekten Jørgen Viemose har ud fra en teoretisk bestemmelse af den borgerlige stat deduceret, at »den danske kapitals ønske (krav) ... var den egentlige drivkraft bag aktiviteterne vedrørende Grønland efter Anden Verdenskrig«⁵, mens politologen Ove Johansen især ud fra det faktum, at der efter 1950 *ikke* kom nogen tilstrømning af dansk kapital til Grønland, har foreslået den forklaring, at det havde dansk kapital enten ikke behov for eller, at gevinstmulighederne i Grønland var for små⁶.

I nærværende arbejde skal metoden være for perioden 1945-50 at udrede, hvad forskellige aktører og grupper af aktører har bidraget med i debatten, idet man vel ikke kan tillægge nogen ønsker og krav, som de ikke har fremført. Noget andet er, at en given politik tænkeligt kan imødekomme udtalte interesser, men at slutte fra indhold til hensigter uden noget spor af ord og handling i tilblivelsen går i hvert fald ud over, hvad der er konstaterbar historie.

De aktører, der i denne forbindelse kommer på tale, er grønlænderne, de danske embedsmænd i Grønland og Grønlands Styrelse i København.

3. Lov om Den Kgl. grønlandske Handel af 27. maj 1950.

    Lov om en grønlandsk erhvervslånefond af 27. maj 1950.

    Bemærkninger til lovforslag af ovenstående RTA 1949/50 sp. 5593f.

4. Niels Højlund: *Krise uden Alternativ*, 1972 s. 37.

5. Jørgen Viemose: *Dansk kolonipolitik i Grønland*, 1976 s. 86, dækker efter ordlyden vel også indførelsen af nyordningen.

6. Ove Johansen: *Om rammerne for studiet af den grønlandske udvikling siden 1945*. (*Politica* 1978 nr. 3 s. 130, 144).

Desuden er det danske politikere i regering og folketing og endelig danske erhvervsdrivende, der meldte en interesse i Grønland.

Den offentlige debat har været fulgt gennem den righoldige samling af avisudklip på Arktisk Institut, Charlottenlund, samt en systematisk af søgning af tidsskrifter, hvor især Dansk Fiskeritidende og Vestjysk Fiskeritidende har været givende. Desuden har en række aviser været systematisk gennemgået for efteråret 1946. De politiske forhandlinger har været fulgt i landsrådets og rigsdagens offentliggjorte referater, samt takket været specielle tilladelser i Rigsdagens Grønlandsudvalgs arkiv og arkivet fra Grønlandskommissionen 1948-50. Den administrative behandling i Grønlands Styrelse har været fulgt i dens journalsager, der også har været anvendt for at opspore private henvendelser om erhverv i Grønland. Private interesser har desuden været eftersøgt i arkivet efter Vestjysk Fiskeriforening og »Det Grønlandske Fiskerikompagni A/S«, Esbjerg. Sluttelig har der i Hedtofts arkiv på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv været ting af interesse for denne undersøgelse. For venlig tilladelse takkes Folketingets præsidium, Ministeriet for Grønland, Danmarks Havfiskeriforening og direktør Tage Sørensen, Esbjerg.

Privat initiativ i Grønland før 1950

Adskillige gange siden liberalismens gennembrud, der vel forsigtigt kan sættes til slutningen af det 18. århundrede, har statsmonopolet i Grønland været oppe til diskussion. Trods få principielle tilhængere af et statsligt erhvervsliv, om nogen overhovedet, havde der indtil 2. verdenskrig altid været politisk flertal for i Grønlands tilfælde at gøre en undtagelse. Begrundelserne var hensynet til forsyningssikkerheden og frygten for, at statsunderskuddet ville blive det større, hvis private satte sig på de rentable dele af økonomien⁷. Senest var eneretten blevet fastslået i 1925: »Al handelsvirksomhed på Grønland skal have til formål at fremme den grønlandske befolknings økonomiske vilkår og er forbeholdt den danske stat under indenrigsministeriets ledelse. Dog skal der være adgang til fri handel mellem grønlænderne indbyrdes.«⁸

Dette monopol havde utilsigtet medført, at KGH ud over at sidde på handelen også drev alle produktionsvirksomheder (salterier, værksteder

---

7. P.P. Svestrup: *Economic Principles of the Greenland Administration before 1947*, Kbh. 1949 (M.o.G. bd. 150,1).

8. Lov om Grønlands Styrelse af 18. april 1925, § 21.

m.v.). Privat virksomhed var i hovedsagen at fange fisken og sælen samt opdrætte fårene, og det var i al væsentlighed forbeholdt grønlænderne⁹. Der var dog nogle få selvstændige grønlandske håndværkere, muliggjort ved en øget privat købekraft fra et stigende fiskeri fra midten af 1920'erne. Fra tid til anden var det også lykkedes danske erhvervsdrivende at få foden indenfor. I 1830'erne var der et mislykket forsøg på at få privat dansk fiskeri og hvalfangst i gang¹⁰. Bedre held havde selskabet bag kryolitminen i Ivigtut, hvor der siden 1856 havde været udvinding, fra 1940 dog med halv statslig deltagelse. Med den tætte kontrol, staten havde med dette selskab, var det ikke nogen trussel mod den generelle politik, ligesom det ikke var konkurrent til noget grønlandsk erhverv.

Anderledes lå det med færøfiskeriet ved Grønland. Det var begyndt i slutningen af 1920'erne og havde efterhånden fået adgang til i alt 4 isole-rede havne, drevet af Grønlands Styrelse, og lov til på visse strækninger at fiske helt ind til de yderste skær og på dele heraf endog helt ind til fastlandet. Som kryolitminen var færøfiskeriet en økonomisk enklave, idet ingen grønlændere var beskæftiget ved det, og det var færingerne forbudt at søge samkvem med den grønlandske befolkning. Men færingerne var konkurrenter til det grønlandske fiskeri, som netop i 1920'erne havde taget fart. Selv om grønlændernes fiskeri foregik tæt ved land fra små både, var de gennem deres valgte landsråd yderst kritiske mod de indrømmelser, færingerne fik ved Grønland. Grønlands Styrelse ydede da også et sejt modspil mod udvidelserne, dels som forsvarer af grønlændernes interesser og dels på grund af den trussel, færingerne udgjorde mod den etablerede afspærringspolitik¹¹.

Inden for fåreavlen (startet omkring 1. verdenskrig) havde fremmede også banket på døren. Ved regulativ af 20. marts 1929 var der blevet åbnet mulighed for, at danske fåreavlere kunne nedsætte sig og virke som foregangsmænd for grønlænderne, men ingen havde udnyttet det, formentlig fordi grønlænderne var imod og Styrelsen meget tøvende¹².

Krigen 1940-45 betød ingen ændringer heri, bortset fra at færingerne efter 1940 ikke fiskede ved Grønland.

9. Lov om fangst, fiskeri og jagt i de grønlandske farvande m.v. af 1. april 1925.

10. P.P. Sveistrup og Sune Dalgaard: Det danske styre af Grønland 1825-50. (M.o.G. bd. 145,1) Kbh. 1945 s. 232-48.

11. Styrelsens manøvrer er fremstillet i: Søren Spanner: Færøfiskeriet ved Grønland i 1920'erne (utrykt speciale ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1982).

12. Axel Kjær Sørensen: Danmark-Grønland i det 20. årh., 1983 s. 74.

Udspil fra grønlandsk side

I Grønland var der efter krigen stærke forventninger om en ny dansk grønlandspolitik. Det gjaldt især bevarelse og udvidelse af det centralstyre fra Godthåb, som afbrydelsen med København havde nødvendiggjort, men det gjaldt bl.a. også en hjælp til udbygning af fiskeriet, som da tegnede sig som landets fremtid. Grønlændernes torskefiskeri var steget støt fra 5-9 tusind tons i 1930'erne til 14 tusind tons under krigen¹³, og der var gode ekspansionsmuligheder, idet nordmænd, færingere, portugisere, englændere og franskmænd før krigen uden for 3-mile grænsen tilsammen havde fanget 10 gange så meget som grønlænderne¹⁴.

Tanken om at tilkalde fremmede til ophjælpning af fiskeriet havde for grønlænderne fra første færd en klar begrundelse. Det var, for at grønlænderne kunne lære at fiske fra større både. Sådan siges det hos Nikolaj Rosing, landsrådsmedlem og udstedsbestyrer i Kangâtsiaq i Grønlandsposten 1. juli 1945, hvor han stillede forslag om at lukke lidt mere op for Grønland, men kun »for danske og dermed også for færingere«. Rosing fandt, at udviklingen nu gik for langsomt, og han forestillede sig, at det kunne blive til gavn for hele Grønland, om unge grønlændere kom om bord i færøske fartøjer på lige fod, måske også tog med til Færøerne for at lære mere¹⁵. Der var ingen speciel argumentation hos Rosing om privat initiativ, men sammenhængen gør det klart, at han ikke forestillede sig færingerne som statsansatte læremestre. Rosings artikel var ment som en forberedelse af jordbunden for et lignende forslag på landsrådsmødet senere på sommeren¹⁶. Landsrådene var rådgivende organer i forhold til Grønlands Styrelse og den danske regering. De kunne også selv stille forslag. Hidtil havde de været enige i afspærrings- og monopolpolitikken, så deres positive stillingtagen var af politiske grunde formentlig nødvendig for en ændring af den.

Hos danske i Grønland syntes der at være klangbund for Rosings tanker, men med en mere direkte påkaldelse af privat initiativ på flere erhvervsområder og en direkte undsigelse af embedsmændenes evner til at være foregangsmænd i erhvervsvirksomhed. Således skrev Grønlandspostens redaktør, den danske zoolog Chr. Vibe i augustnummeret, at embedsmænd var lidet egnede til at opdrage grønlænderne til modenhed

---

13. Mattox: tabel 30a. Appendix s. 31.

14. G-50, bd. 5, I s. 109.

15. Grønlandsposten 1. juli 1945 s. 149f: Forslag om at give danske adgang til Grønland.

16. Ole Vinding: Grønland 1945, Kbh. 1946 s. 19.

og selvstændighed, jævnbyrdighed og ligeberettigelse. Derfor efterlyste han »private, initiativrige mænd, der på nybyggervis slår sig ned i landet«, for at de på lige fod med grønlænderne kunne vise dem, hvad »selvstændige, hvide« mennesker kunne få ud af det. Det skulle grønlænderne så tage ved lære af. Trods den ubeskedne antagelse om »selvstændige, hvide« menneskers formåen var formålet med deres indpas i Grønland ubetvivlelig at være til gavn for grønlænderne.

Det var ikke uvæsentligt for grønlændere, at danske i landet støttede deres tanker. Dels kunne der derfra lånes autoritet over for tvivlende landsmænd, og dels kunne de i Danmark optræde som sagkundskab, hvis det blev nødvendigt at bearbejde opinionen dér. Vibes argumentation syntes da også at være henvendt til danske. Han pegede nemlig videre på, at først ved en bosættelse kunne danske for alvor føle Grønland som en del af Danmark, og at den grønlandske ungdom stillede meget store forhåbninger til Danmark. Hvis de blev skuffet, »vil vi komme til at betale tusindfold frem i tiden«. Appellen til en dansk frygt for at miste Grønland var tydelig.

Det skulle vise sig, at både Rosing og Vibe havde været for tidligt ude. Skønt Rosing igen og igen understregede læreaspektet, da han den 1. september 1945 forelagde sit forslag i landsrådet, var den gamle mistro til færingerne stadig fremherskende. Kun 3 af det samlede landsråds 23 medlemmer kunne til en vis grad gå med på hans tanker, mens 5 var imod. Resten forholdt sig tavse, og formanden, konstitueret landsfoged C.F. Simony, undrede sig over de nye toner i afspærringspolitikken. Nogen beslutning kom det ikke til. De faldne udtalelser skulle blot sendes til ministeriet¹⁷.

Det grønlandske udspil var således løbet ud i sandet. Det kunne ikke bære gennem landsrådet. Men problematikken var rejst, og det på grønlandsk initiativ.

Derimod var der fuld tilslutning til andre ændringer. Enstemmigt vedtog landsrådet at ønske sig bibeholdelse af centralledelsen i Grønland med én landsfoged og ét landsråd, udstyret med større myndighed. Endvidere at ønske sig større ligestilling med danskerne i Grønland og en fast repræsentation i Rigsdagens Grønlandsudvalg¹⁸. Disse ting blev en delegation fra landsrådet inviteret til Danmark for at drøfte.

---

17. LR-45 pkt. 6.

18. LR-45 s. 128-30.

Holdninger i Danmark

I Danmark var Grønlands Styrelse det organ, hvorigennem grønlandske ønsker, herunder landsrådets, normalt blev kanaliseret ind i den danske politik. Ikke alene var Styrelsen den centrale administration for Grønland, men under de herskende afspærringsregler var den også, bortset fra kirkeministeriet i visse åndelige sager, det eneste sted, hvor ansvarlig sagkundskab kunne hentes her i landet. Det gav den en central indflydelse på den danske grønlandspolitik. Styrelsen var naturligvis forpligtet af den gældende lovgivning, men herudover syntes dens direktør, Knud Oldendow, at omfatte den hidtidige politik med megen veneration. Den var karakteriseret af at fremme en forsigtig, langsom udvikling i Grønland, begrundet i hensyntagen til grønlændernes forudsætninger og til den danske statskasse, idet 1925-loven sigtede på et balanceret grønlandsk regnskab¹⁹.

I 1945 var ledelsen i København indstillet på at fortsætte ad de samme linier som før krigen, men fra embedsmændene fra Grønland kom der nye toner. Eske Brun, der var enlandsfoged i Grønland 1941-45, blev en central figur i denne opposition. Allerede i sin rapport til Styrelsen i maj 1945 pegede han på, at der under krigen var gjort mange erfaringer, der kunne føre til nye fremskridt, og at »det grønlandske folks syn på verden har gennemløbet en udvikling, som det ikke lader sig gøre at se bort fra«²⁰. Hjemkommen til København i slutningen af juli 1945 skrev han på statsministerens opfordring et memorandum om opgaverne i Grønland²¹, hvori han satte spørgsmålstejn ved det absolutte monopol. Der kunne nok blive plads til privat initiativ, og der kunne også godt skabes en friere adgang til turistbesøg, mente han. Dog blev en langsom udvikling tilrådet. Intet i memorandumet tyder på, at der var tænkt på dansk privat initiativ. Men med den landsfaderlige position, Eske Brun havde haft i Grønland under krigen og den hyldest, der blev ham til del efter hjemkomsten²², kunne hans overvejelser om en forsigtig lempning af monopol og afspærring komme til at spille en rolle.

Så meget desto mere som den abortive debat i landsrådet om Nikolaj Rosings forslag syntes at have gjort indtryk på Bruns afløser i Godthåb, C.F. Simony, der fandt, at forhandlingerne gav udtryk for »et formentlig

---

19. Lov om Grønlands Styrelse af 18. april 1925 § 3. Oldendows holdning fremgår af: Knud Oldendow: Tilstandene i Grønland 1946, især s. 22ff.

20. Rapport af 12. maj 1945 Grludv. arkiv.

21. Grl.St. j.nr. 10.363/45 memorandum af 21/9 1945.

22. If. dagspressen f.eks. Ekstrabladet 31/7 og 1/8 og Socialdemokraten 2/8 1945.

stadig tiltagende ønske om, at der ved konkurrence med europæere, der arbejder på lige fod med befolkningen, gives den grønlandske ungdom adgang til friske impulser udefra«. Derfor henstillede han, at »eventuelle fremtidige andragender om ret til at arbejde heroppe som privat erhvervsdrivende må blive underkastet ministeriets velvillige overvejelse«²³.

En anden og mere defensiv linie over for ændringer overhovedet karakteriserede direktør Oldendows handlinger. Over for statsministeren tilrådte han allerede i juli at underkaste de ønsker og forventninger, der eksisterede i Grønland, en nøjere prøvelse i Grønlandsudvalget med deltagelse af en landsrådsdelegation og Grønlands Styrelse²⁴. Det accepterede både udvalget og statsministeren²⁵. Oldendows bekymring var ikke specielt privat erhverv i Grønland, men mere generelt rettet mod »ethvert forsøg på splittelse, på skabelse af separatisme«, der skulle »haves for øje med den største opmærksomhed«, som han skrev til statsministeren i juli. Helt afvisende over for privat erhverv i Grønland var han dog ikke. I efteråret 1945 antydede han forsigtigt, at en vis åbning af landet kunne overvejes²⁶.

Rigsdagens Grønlandsudvalg var et permanent udvalg, der ifølge 1925-lovens § 7 skulle afgive betænkning i alle sager af almindelig betydning for Grønlands hele stilling, samt modtage beretninger fra ministeriet om forholdene i Grønland. Dertil kunne det få udkast til budgetter, anordninger m.v. forelagt til erklæring. Formålet var tydeligvis at sikre Rigsdagens partier et vist indseende med grønlandsadministrationen, men udvalget kunne jo også bruges den anden vej rundt til at sikre sig partiernes opbakning af den førte politik. I modsætning til forgængeren Jens Daugaard-Jensen var det lykkedes Oldendow at få et godt forhold til udvalget ved at orientere det meget tættere end tidligere. I sine drøftelser sommer og efterår 1945 var udvalget lidet konkret med hensyn til, hvad drøftelserne med grønlænderne skulle munde ud i. Dog var det ikke meget for tanken om en centralisering af styret i Grønland, da det kunne være begyndelsen til en grønlandsk separatisme²⁷.

23. Grl.St. j.nr. 10.578/45 indber. af 13/10 1945.

24. Memorandum til statsministeren af 27/7 1945. Indsat i Grønlandsudvalgets protokol 1942-45 bagest.

25. Udvalgets accept i møde 16/8 1945. Statsministerens accept omtalt i Grl.St. j.nr. 10.574/45 telegram Oldendow til Magnus Jensen, Godthåb (1/9 1945?).

26. »Men i øvrigt anser jeg det ikke for utænkeligt, at vi snart i forbindelse med statsmonopolet kunne finde mulighed for en vis fri virksomhed i landet. Hidtil har grønlænderne imidlertid ikke ønsket det«. Interview i Berlingske Tidende 4/10 1945.

27. Møderef. 16/8 1945. J.S. Vanggaards brev til udvalget 28/8 1945, bilagt protokollen.

Der var altså ikke i de officielle grønlandspolitiske organer nogen overvejelser om en radikal ændring af kursen i sommeren 1945, og slet ikke om dansk privat kapital skulle have en opgave i Grønland.

Den offentlige debat om Grønlands fremtid var i 1945 temmelig sparsom. Kun nogle få af de hjemvendte danske ytrede sig herom. Mest markant læge Axel G. Beck, der i august ikke alene mente, at der var god brug for danske inden for det grønlandske fiskeri, fåreavl og hvalfangst, men også, at »de mere fremsynede grønlændere er for et samarbejde mellem danske og grønlandske fiskere«. Senere i december gav han udtryk for, at det måtte være på tide »at »lukke op« for danske og færøske fiskerflåder«, så fiskeriet kunne blive til større indtægt for Grønland og Danmark²⁸. Et sådant sideblik til dansk økonomi var sjældent hos danske i Grønland. Mere repræsentativ var Gudmundur Thorlaksson, der blot foreslog lempelser i afspærringen, så grønlænderne kunne få flere impulser udefra²⁹. Til gengæld var hensynet til dansk økonomi eneste begrundelse, da en forhenværende grønlandsfarer, pelsavler Chr. Havmøller, på pelsavlernes generalforsamling den 5. okt. 1945 stillede forslag om at sende hundredevis af unge pelsavlere til Grønland, idet han udmalede de vældige muligheder for pelsdyravl og fiskeri. Dansk Pelsdyravlerforening sendte senere på måneden forslaget videre til Grønlands Styrelse med en høflig anmodning om at vurdere »betimeligheden og om muligt tage spørgsmålet op til realisation«. Inden Styrelsen fik svaret hen i december, var Havmøller gået videre i pressen og havde opstillet planer for en storstilet industrialisering af fiskeri og pelsavl i Grønland, i Danmarks og det grønlandske folks interesse, hævdede han. Styrelsens svar var koldt og afvisende over for »hr. Havmøllers drømmebilleder«³⁰.

Ingen af disse offentlige synspunkter fandt politisk tilslutning. I anden forbindelse havde Grønlandsudvalget noteret sig, at »der fra visse sider arbejdedes på at få nedsat en særlig kommission« til at forhandle med grønlænderne, hvad det ikke brød sig om³¹. Offentligt sagde partierne

28. Information 3/8 1945; artikel i B.T 10/12 1945. Beck virkede 6 år i Thule og Egedesminde. Sine oplevelser i Grønland har han beskrevet i: Nakorsak, læge på inlandsisen, Kbh. 1946.

29. Interview i Fyns Tidende 21/9 1945. Thorlaksson, der var islænding og cand.mag. i naturfag, havde virket som seminarielærer i Godthåb 1942-45, da Thule-Ellesmere-ekspeditionen var strandet i Grønland på grund af krigen.

30. Grl.St. jr.nr. 11.310/45: Havmøllers forslag 5/10, brev til Grl.St. fra Dansk Pelsavlerforening 25/10, Styrelsens svar 15/12 1945. Aarhus Amtstidende 5/10, 10/10, 22/11. Jyllandsposten 5/10, 28/10 1945.

31. Møderef. 29/11 1945. Kommissionsønsket blev senere massivt fremsat af danske i grønlandstjenesten.

ikke noget. Kun Dansk Samling, der ikke var repræsenteret i udvalget, gav ved 1. behandlingen af finansloven ønsket om centralstyre i Grønland sin støtte og ønskede en kommission nedsat til at se på spørgsmålet³².

De dansk-grønlandske forhandlinger i 1946

Den grønlandske delegation ankom til København kort før jul 1945, og som man kunne forvente efter landsrådsmødet var der ikke nogen antydning af hjælp fra dansk og færøsk fiskeri i deres udtalelser til pressen. Der skulle være søgående fiskeri på andelsbasis, men Grønland skulle ikke åbnes, udtalte de³³. Denne holdning blev yderligere cementeret, da de i drøftelserne med Rigsdagens Grønlandsudvalg blev stillet over for færøske og islandske bestræbelser for at komme til at fiske ved Grønland. En færøsk delegation, der repræsenterede A/S Dansk-Færøsk-Kompagni, stiftet december 1945 af færing³⁴, fik foretræde for udvalget for at vinde støtte til, at staten skulle udbygge de hidtil åbnede havne med offentlige anlæg. Så ville de selv stille en fiskeindustri på benene »i venskabeligt samarbejde med grønlandske fiskere og eventuelt danske, som søger erhverv på Grønland«. Da den færøske delegation på forespørgsel oplyste, at der ikke skulle være færøsk bosættelse »– i hvert fald (ikke) til at begynde med –«, var grønlændernes mistænksomhed nok allerede vakt, men da tilmed Halfdan Hendriksen (kons.) gjorde opmærksom på, at islændingene også stillede krav om fiskestationer på den grønlandske vestkyst, og at det ville være vanskeligt at nægte dem, hvad man gav færingerne, måtte grønlænderne være rystet over perspektivet³⁵. Halfdan Hendriksen deltog i de dansk-islandske drøftelser om ordningen af ophævelsen af det dansk-islandske forbund. Herfra var han bekendt med, at der fra islandsk side var stillet i udsigt, at et fortsat færøsk fiskeri ved Island kunne kompenseres ved islandsk deltagelse i grønlandsfiskeriet. Det blev ikke til noget, dels fordi danskerne afviste, og dels fordi sagen ikke var så vigtig for islændingene³⁶. De havde jo fisk nok hjemme. Grønlændernes reaktion i udvalget var en prompte afvisning af nogen

32. RTFF 1945/46 30/11-45 sp. 607.

33. F.eks. Berl. Tidende 21/12 1945.

34. Grl.St. jr.nr. 10.076/46. Stiftelsesoverenskomst og brev til Styrelsen 12/12 1945.

35. Møderef. 13/3 1946.

36. Grl.St. jr.nr. 10.008/46: O.C. Mohrs indberetning 27/9 1945. F. Hvass' notat 10/10 1946. Ph. Rosendahls notat 11/9 1946.

udvidelser til færingerne. Direktør Oldendow havde næppe behovet at minde om landsrådenes hidtidige modstand. »Grønland for grønlænderne«, svarede Fr. Lyng, handelsleder i Qutdligssat. Der skulle først og fremmest være et dansk-grønlandsk samarbejde, mente han³⁷.

Med denne oplevelse in mente var det kun venteligt, at grønlænderne også tog afstand fra ophævelse, da monopol- og afspærringsbestemmelserne senere var på dagsordenen. Ingen i den grønlandske delegation talte for andet end tilståelse af bosætningsret til visse i grønlandsarbejdet veltjente danske og for adgang til turistbesøg. De danske politikere ville i det spørgsmål helt lade grønlænderne bestemme³⁸.

Den offentlige debat under forhandlingerne

Mens grønlænderne forhandlede i København det første halvår af 1946, kom der kun få nye deltagere i debatten. Landsforeningen »Luk Grønland op«, dannet 1927, slog til lyd for sit gamle og ofte fremførte krav om fri adgang til at drive erhverv i Grønland. Den udnyttede uroen på Færøerne ved at kæde de færøske løsrivelseskrav sammen med afvisningen af færinger i Grønlands indre farvande³⁹.

Ellers var det de hidtidige debattører, der uddybede deres synspunkter. På dreven politikervis fik den grønlandske delegationsleder, Gerhard Egede, fortalt offentligheden, at man på den ene side ikke ønskede monopolet ophævet nu, men når det forhåbentligt snart kunne ske, ville man på den anden side være glade for danske fiskere i Grønland, så grønlænderne kunne lære af dem⁴⁰. Gudmundur Thorlaksson gjorde i en dobbeltkronik i Information omhyggeligt rede for, hvad der skulle til. Det grønlandske fiskeri skulle udsættes for konkurrence fra danske, færinger og islændinge, så grønlænderne kunne lære ny teknik. Det kunne Grønlands Styrelse ikke lære dem, for dens fastlønnede folk kunne ikke forventes at udvise det vovemod, der skulle til (28/3 46). Styrelsen skulle simpelthen gøres overflødig, og Thorlaksson mente nok, at grønlænderne kunne udstå prøvelsen, som islændingene i sin tid havde vist sig i stand til det. Han mente det dog »sandsynligt, at den ringeste del af befolkningen, som

---

37. Møderet. 13/3 1946.

38. Møderet. 20/3 1946.

39. Aarhus Amtstidende 25/1 1946. Om Færøforhandlingerne i øvrigt, se Kirsten Harder: *De dansk-færøske forhold 1945-48*, Odense 1979.

40. Grønlandsposten 1/3 1946 s. 35-38; Vestkysten 3/6 1946.

nu lever på Grønlands Styrelses barmhjertighed, går med i købet«, men det skete jo overalt under industrikulturens fremmarch, mente han (29/3 46). Den fremmede konkurrence var således ikke et mål i sig selv, men et middel til at fremme den grønlandske økonomi, selv om det kunne få sine interne omkostninger.

Eske Brun begyndte så småt i løbet af 1946 at deltage i den offentlige debat. Skønt han havde forestået administrationen af Grønland under krigen, var han kun i beskedent omfang blevet inddraget i forhandlingerne i 1946, og slet ikke om den økonomiske politik⁴¹. Måske derfor gjorde han offentligheden bekendt med sine tanker herom i en tidsskriftartikel i maj. Deri stillede han spørgsmålstegn såvel ved det absolutte monopol som ved den absolutte frigivelse. Ydermere antydede han forsigtigt, at monopolets bortfald kunne blive påtvunget udefra, og at man derfor måtte ruste sig til en sådan situation⁴². Brun specificerede aldrig denne ydre trussel, men med de uafklarede storpolitiske forhold og den optrækkende konflikt mellem stormagterne in mente, kunne enhver jo tænke sit.

Betænkningen af 1946 og debatten om den

Det udvalgsarbejde, som den grønlandske delegation havde deltaget i, mundede ud i en betænkning, der blev offentliggjort den 12. juni 1946. Den indeholdt en række reformer og forslag til udbygning af Grønland inden for en økonomisk ramme, der sprængte den hidtidige balancepolitik, men ikke noget, der åbnede op for Grønland. Fuldt korrekt gengav den, at grønlænderne ikke ønskede nogen ophævelse af monopol og afspærring⁴³. Dog stillede Rigsdagens Grønlandsudvalg sig velvillig over for grønlændernes ønske om adgang til bosættelse i Grønland for danske, der var født dér eller på anden måde var knyttet til landet⁴⁴. Udtrykkeligt anførtes det, at grønlænderne havde frabedt sig udvidelser i færingernes

41. Deltog iflg. protokollen kun 30/1 og 1/2 1946. Han deltog dog fuldt ud i de lønforhandlinger, Styrelsen sideløbende førte med den grønlandske delegation (mødeliste i j.nr. 10574/1945).

42. Fremtiden nr. 8, maj 1946 s. 26-29.

43. B-46 s. 18. Det var som vist foran hverken Rigsdagens Grønlandsudvalg eller direktør Oldendow, der havde insisteret på bibeholdelse, selv om direktørens adfærd i forhandlingerne klart viste ham som modstander af ophævelse. En anden opfattelse se Højlund s. 24.

44. B-46 s. 19.

fiskerirettigheder ved Grønland, og at islændingene i fremtiden måtte betragtes som fremmede fiskere. Heller ikke kunne udvalget anbefale, at den siden 1929 eksisterende hjemmel til at sende danske fåreavlere til Grønland som foregangsmænd blev udnyttet⁴⁵. Da færingeres rettigheder hvilede på deres danske statsborgerskab, måtte der pr. implikation også være lukket af for dansk fiskeri.

Når muligheden for privat dansk virksomhed i Grønland ikke slog igennem i 1946-forhandlingerne, skal det nok ses på baggrund af, at ønskerne herom var spredt og diffust formuleret, og at hverken landsråd eller den grønlandske delegation gjorde dem til sine. Forestillinger om uanede rigdomme i Grønland, når blot de rette folk kom til, som Havmøllers i 1945, blev i hvert fald i det 20. århundrede Grønlands Styrelse ofte konfronteret med. Dem kunne de roligt arkivere under fantastier, for ingen betydende kredse i Danmark havde forlangt adgang til Grønland. Først og fremmest havde det danske erhvervsliv forholdt sig tavs.

Betænkningen blev modtaget med næsten enstemmig tilfredshed i pressen. Den dansk-grønlandske enighed syntes at have gjort indtryk. Alle aviser fremhævede det. Alene i Information var der bitre bemærkninger. I foromtalen den 31. maj kunne avisen ikke forlige sig med den fortsatte afspærring og udsigten til en uændret økonomisk politik i Grønland, og skønt man den 13. juni egentlig var tilfreds med de bebudede reformer, blev der tvivlet stærkt på, om Grønlands Styrelse havde evne og vilje til at gennemføre dem. En artikel den 4. juni under erhvervsstoffet var ret enestående ved utilsløret at påkalde danske erhvervsinteresser for at bryde det, avisen kaldte reservatspolitikken, og undre sig over, at erhvervslivet ikke havde ladet høre fra sig. Der måtte være muligheder for en omfattende grønlandsk konserves- og nedfrysningsindustri og givetvis også pelsavl, hed det som et ekko fra Havmøllers kampagne i 1945. Disse muligheder havde Danmark ikke råd til at formene erhvervslivet adgang til, men der var alligevel ikke »taget det fjerneste hensyn til disse vigtige danske interesser«.

Den undren over erhvervslivets tavshed, som her kom til udtryk, er et stærkt indicium for, at ingen danske erhvervsinteresser på dette tidspunkt var på færde i forhold til Grønland.

Landsrådene, der holdt fællesmøde fra 2.-22. juli 1946, fik betænkningen forelagt af direktør Oldendow, der lovede, at de enkelte punkter, hvor landsrådene var ønsket hørt, ville blive udarbejdet af Styrelsen og

---

45. B-46 s. 23-25.

senere sendt til behandling i Grønland⁴⁶. Men helt så længe blev der nu ikke ventet. I slutningen af samlingen forelagde formanden, kst. landsfoged C.F. Simony, uden for dagsordenen en række af punkterne, herunder spørgsmålet om lempelser i afspærringen⁴⁷. Og nu blev der i modsætning til 1946 taget stilling. Fortsat ønskede man ikke landet åbnet for fremmede endnu, men man ønskede en begrænset adgang for unge danske for at skabe et inciterende og ansporende befolkningsselement. Det væsentlige skulle være deres faglige egnethed i fiskeri og fåreavl og ikke, som 1946-betænkningen havde det, om de var født i landet eller havde anden tilknytning til Grønland. Endvidere skulle sådanne foregangsmænd virke »på samme vilkår, som de der bydes den grønlandske befolkning«, hed det⁴⁸. Det var i alt væsentligt Rosings forslag fra 1945, der her blev vedtaget. I sin fremsendelse af vedtagelsen understregede Simony, som i 1945, det værdifulde i, at grønlænderne ved en sådan bosættelse kunne lære betydningen af privat initiativ og energi⁴⁹. Men 1946-betænkningen havde jo udtrykt den diametralt modsatte holdning. Styrelsen valgte at følge landsrådet. Den meddelte året efter, at landsrådets udtalelser ville blive taget i agt ved behandlingen af ansøgninger fra danske om bosættelse i Grønland⁵⁰. Netop da havde Styrelsen en ansøgning fra januar 1946 om adgang til fåreavl til behandling, som den troede først at måtte afvise efter 1946-betænkningens bestemmelser, men nu fremsendte til landsrådet i 1947, hvor den fik en velvillig behandling. Ansøgeren havde dog tabt interessen, da han i december 1947 endelig fik tilladelsen⁵¹. En anden sag lod Styrelsen fuldt bevidst løbe ud i sandet. Det var en dansk-amerikaner, der ville etablere sig som landbruger med grønlandsk arbejdskraft⁵².

Flere henvendelser var der ikke i 1946, men hjemvendte danske embedsmænd vedblev at give udtryk for, at privat dansk erhvervsliv havde en opdragerrolle i Grønland. Således Chr. Vibe, der i en kritik af 1946-betænkningen var uforstående over for angsten for en konkurrence med et frit dansk erhvervsliv på lige vilkår med grønlænderne⁵³. Og Finn Gad,

---

46. LR-46 s. 613.

47. Punkter uden for dagsordenen var almindelige ved landsrådsmøder. Det var punkter, der opstod i løbet af samlingen, og de fungerede trods deres navn som en tillægsgagsorden. LR-46 s. 695.

48. Resolution vedtaget 19. juli med 20 ud af 23 stemmer. LR-46 s. 697.

49. Grl.St. j.nr. 10.585/46 indber. af 14/11 1946.

50. Skrivelse af 14/5 1947. Trykt i LR-47 s. 725.

51. Grl.St. j.nr. 10.696/46.

52. Grl.St. j.nr. 6045/46.

53. Grønlandsposten 16/8 1946.

seminarielærer i Grønland 1937-45, tog tvivlende til efterretning, at grønlænderne stadig gik ind for det lukkede lands princip, så »det begrænsede, skarpt kontrollerede private initiativ, som så mange af os ser som en faktor, der vil kunne bringe det grønlandske samfund frem til sundere forhold«, slet ikke var blevet behandlet i betænkningen⁵⁴.

Vibe og Gad kunne ikke vide, at landsrådet allerede havde bevæget sig lidt, for forhandlingerne var endnu ikke offentliggjort. Deres kritik var fremført for at bearbejde den offentlige opinion i Danmark. »Det gjaldt om at vække det danske folks interesse for de grønlandske spørgsmål«, som Gad udtrykte det. Og deres indvendinger kunne nok indeholde kimen til ændringer, fordi de kom fra folk med et særligt kendskab til området. Men de kunne kun slå igennem ved at påvirke en større offentlighed, nu da myndighederne havde lagt linien for de kommende år.

Hjælp til at råbe myndighederne op fik de dansk-grønlandske kritikere i efteråret 1946. En 9-mands pressedelegation havde i eftersommeren 1946 berejst Grønland, og artiklerne derfra gav genlyd. De var foruroliget af den stadige amerikanske tilstedeværelse på baserne og holdt den grønlandske hverdag med dens fattigdom, sygdom, forældede erhvervsliv og trøstesløshed op mod myternes Grønland som de glade smils boplads. Det saneringsmodne, overfyldte sygehus i Julianehåb havde chokeret journalisterne, og de forlangte alle en kraftig øget indsats på sundhedsområdet. Kvinde- og børnearbejdet i havnene fik mange af dem til at slå til lyd for moderne havne med kajer og kraner, men til udbygning af erhvervslivet kom kun nogle enkelte en passant ind på at påkalde privat dansk initiativ. Generelt var det én stor anklage mod Grønlands Styrelse for forsømmelighed. En lang række aviser tog på lederplads problemet op. »Magter vi ikke opgaven, mister vi vor ret på de nordlige breddegrader«, hed det i Information den 25. oktober⁵⁵.

---

54. Kronik i Information 15/10 1946.

55. De 9's artikler er fundet i deres respektive aviser: Sydsjællands Venstreblad, Viborg Stifts Folkeblad, Aarhus Stiftstidende, Fyns Socialdemokrat, Social-Demokraten, Politiken, Land og Folk, Berlingske Tidende, og Nationaltidende. Desuden er B.T., Ekstrabladet, Information og København systematisk gennemgået for oktober kvartal 1946. Efter fælles overenskomst begyndte artiklerne den 16. oktober. De ebbede ud ved årsskiftet.

Det private danske initiativ som læremester nævnt af N. Barfoed, Berlingske Tidende 18/10 1946, og helt generelt af Johannes Lindskov-Larsen i Politiken 26/11 1946. Privat initiativ i almindelighed efterlyst af Steen Albrechtsen i Nationaltidende den 26/10 1946.

Højlund har en gennemgang af kampagnen s. 27-33, der med rette hefter sig ved den dominerende udenrigspolitiske ængstelse hos hovedstadsbladene.

Pressekampagnen foranledigede bekymrede spørgsmål fra De Konservative og Dansk Samling til regeringen under finanslovsdebatten. Statsminister Knud Kristensen besvarede dem ved at love betænkningens program ført ud i livet i den udstrækning, der var penge og materialer til det⁵⁶.

Presserøret syntes også at have sat nyt mod i kritikerne inden for Grønlands Styrelse. I hvert fald blev der den 12. december og 16. januar arrangeret debataftener i Det Grønlandske Selskab om betænkningen. (Årsskriftet 1947 er helt helliget disse to møder. En forklaring på den sene mødeaktivitet i forhold til betænkningens offentliggørelse den 12. juni kunne være, at den først forelå i trykt form i midten af oktober.) I diskussionsdeltagernes indvendinger mod betænkningens utilstrækkelighed var der kun få bemærkninger om det private initiativ. Man skulle have givet »et begrænset antal velegnede og velanbefalede danske, der måtte ønske at prøve at skabe sig et erhverv i Grønland, adgang hertil«, mente redaktør Kr. Lynges som et ekko fra landsrådsmødet om sommeren⁵⁷. Læge H. Bisgaard-Frantzen, der havde gjort krigstiden med i Grønland, kunne også tænke sig en gradvis lettelse af monopolsystemet, så befolkningen kunne få »større udvikling, muligheder og ansvar«, f.eks. sådan, at nogle af håndværkerhvervene kunne være privat drevne⁵⁸. Og Eske Brun fandt, at den største opgave måtte være at »opstille et nyt system, som, uden at forudsætte den hermetiske tillukning som en nødvendighed, så dog løfter det grønlandske økonomiske liv ... op på et stade, som vi tør forsvare.«⁵⁹

I disse få bemærkninger lå der ikke noget nyt i forhold til hidtidige indlæg, men bestræbelserne for at få en eller anden ændring igennem var nu forbedret, idet Eske Brun havde accepteret en stilling som vicedirektør i Styrelsen fra 1. jan. 1947. Derved blev reformviljen placeret på højeste plan i Styrelsen. Sit indlæg på mødet sluttede Brun med at erklære betænkningen et arbejdsprogram for det gamle Grønland. Man skulle også straks gå i gang med »at udfinde de principper, hvorefter det nye Grønland skal skabes«⁶⁰.

Chancerne for en ny grønlandspolitik med et mere liberalt indhold blev

56. RT FF 1946/47: Christmas Møller 23/10 sp. 164; Paul Holt 24/10 sp. 234; Knud Kristensen 30/10 sp. 339; Christmas Møller 4/12 sp. 1402; Paul Holt 5/12 sp. 1448.

57. GAS 1947 s. 20. Lynges sad i landsrådet 1923-25, 1933-43.

58. Samme s. 37.

59. Samme s. 58.

60. Samme s. 61.

yderligere forbedret, da kredse med direkte personlig økonomisk interesse for en åbning gik ind i debatten omkring årsskiftet 1946/47. Velsagtens stimuleret af pressekampagnens tale om de forsømte muligheder i Grønland udtalte en foregangsmand i dansk fiskeri, Chr. Venø, Esbjerg, til Vestkysten 4. december 1946, at han nok kunne tænke sig at fiske ved Grønland, når forbudet mod anløb af havnene blev ophævet. Der var jo fisk nok deroppe, og Vesterhavsfiskeriet kunne få en kærkommen aflastning, hvis de største kuttere gik til Grønland, mente han.

De danske fiskeriinteresser

Venøs appetit på de nordlige farvande havde sin baggrund i den situation, dansk fiskeri stod i. Under krigen havde det forøget sin fangst fra o. 90 mio. kg i midten af 30'erne til det dobbelte. Det kunne lade sig gøre, fordi fiskerflåden under 30'ernes kvoteringer ikke havde været fuldt udnyttet, og fordi de gode penge fiskerne tjente under krigen var blevet investeret i en udvidelse af flåden. Der var blevet ca. 100 kuttere flere i 5-15 BRT klassen og ca. 200 flere i klassen mellem 15-50 BRT. Alt i alt en forøgelse af kapaciteten med ca. 10.000 BRT. Derimod var fiskernes antal omtrent det samme, 18000-19000⁶¹. Frem for alt var udvidelsen i fiskeriet muliggjort ved den ubegrænsede afsætning til det tyske marked. Dette marked faldt brat væk i maj 1945, og store dele af fiskerflåden måtte ligge ubeskæftiget hen. Først i 1946 blev eksporten så småt genoptaget ved leveringer til den engelske og amerikanske besættelseszone, ligesom Englandseksporten kom i gang igen, så 1946 fangstmæssigt kunne måle sig med krigenes bedste år. Så længe der var problemer med at afsætte den fisk, man kunne fange i de hjemlige farvande, var der intet behov for at søge længere ud efter flere fisk. Imidlertid var man i fiskerikredse bange for en alvorlig nedgang, især for, at rødspættebestanden i Nordsøen, som efter 1. verdenskrig, hurtigt ville blive fisket op. Desuden var der fra udenlandsk side pres mod Danmark for at få fiskerflåden ned på førkrigsstørrelse⁶². Esbjergs fiskere, der under krigen havde forøget flåden med 370 kuttere over 5 BRT til 511, ca. 1500 BRT⁶³, havde søgt at

---

61. Årbog for den danske fiskerflåde, relevante år.

62. Konferencer i London maj 1945, referat i Vestjysk Fiskeritidende 24/2 1947.

63. Råtal i skibsregistret i Fiskeriårbogen 1940, 1946.

afbøde situationen ved i 1945 og 1946 på initiativ af Chr. Venø at indlede fiskeri i Nordsøen efter sild og sildehajer⁶⁴.

I bestræbelserne for at finde nye muligheder blev øjnene rettet mod nord, mod »vor store koloni, Grønland«, hvor der måtte kunne skaffes basis for de største danske kuttere til aflastning af fiskeriet i Nordsøen, som det hed i formandsberetningen på Vestjysk Fiskeriforenings generalforsamling den 14. juni 1947⁶⁵. Bestræbelserne var altså nu kommet det skridt videre, at organisationen stillede sig bag ved dem. I mellemtiden havde Venø igen i marts 1947 ytret sig om Grønland som en enorm rigdomskilde. »Danske skulle have lov at bosætte sig deroppe og bringe fart i det ... vi skal ikke være bange for at gøre Danmark større«⁶⁶. Desuden havde Claus Sørensen, en anden esbjergensisk foregangsmand og førende inden for fiskefryseindustrien, i januar peget på Grønland som en udvej til at skaffe erstatning for den fisk, man frygtede Nordsøen var ved at blive tømt for. Der skulle oprettes 5-6 industrialiserede fiskestationer langs Grønlands vestkyst i et samarbejde mellem stat og private⁶⁷. Endelig havde Chr. Venø sammen med Knud Schrøder iflg. pressen i maj søgt Grønlands Styrelse om tilladelse til at fiske på grønlandsk territorialfarvand og i fjordene⁶⁸. I sin opsætning af sagen gik Vestjysk Fiskeritidende 10/6 1947 det skridt videre at påkalde statsstøtte til de danske fiskeres grønlandsfiskeri. Staten skulle opføre de industrielle anlæg. Dansk Fiskeriforening støttede også kravet. På dens generalforsamling vedtoges enstemmigt en resolution til regering og rigsdag om, at danske fiskere fik adgang til frit fiskeri i de grønlandske farvande⁶⁹. Lederen af Biologisk Station, Charlottenlund, dr. H. Blegvad, støttede ligeledes fiskernes ønske. Der var masser af fisk ved Grønland, halvdelen af den danske fiskerflåde kunne dér drive et indbringende fiskeri efter hans vurdering⁷⁰. En sådan udtalelse fra en fagmand greb fiskerne naturligvis med begge hænder og henviste ideligt til den. Blegvad blev i debatten og krævede i august Grønland lukket op for danske fiskere. »At åbne adgan-

---

64. Vestjysk Fiskeritidende 24/6 1946, 24/7 1947.

65. Protokol i foreningens arkiv i Havfiskeriforeningen, Esbjerg; Vestjysk Fiskeritidende 24/6 1947.

66. Dansk Fiskeritidende 7/3 1947 s. 93f.

67. Dansk Fiskeritidende 31/1 1947 s. 39.

68. Esbjergbladet 24/5 1947. Nogen må have taget munden lidt for fuld. I april havde Venø forhørt sig om muligheden, men egentlig ansøgning kom først 8. aug. 1947. (GrL.St. j.nr. 11.008/47 og 10.542/47).

69. Holbæk Amts Venstreblad 3/7 1937.

70. Esbjergbladet 17/4 1947.

gen til Grønland vil give vore fiskere nye muligheder, og de trænger til det⁷¹. Fiskernes krav var ved at vokse til en kampagne, båret frem af Vestjysk Fiskeritidende, Esbjergbladet og Dansk Fiskeritidende. Begrundelserne var overalt dansk fiskeris behov. Af og til blev perspektivet udvidet til dansk økonomis behov, endog også undertiden som et middel til at binde Grønland fastere til Danmark. Det videste hensyn, der blev taget til grønlænderne, var beroligende bemærkninger om, at der var fisk nok til alle, og at det også ville komme Grønland til gode⁷². Der blev skudt med skarpt mod Grønlands Styrelse, og for så vidt det ikke blot afspejlede uvidenhed om, at Styrelsen ikke uden ændret lov kunne lukke danske fiskere ind i Grønland, kunne det være bevidst taktik for at samle sine fremstød dér, hvor andre i forvejen beskød stillingen.

Netop i august havde kritikken mod Grønlands Styrelse fået ny næring ved udgivelsen af direktør Oldendows forsvarsskrift mod presserøret i efteråret 1946: Tilstandene i Grønland. Det var blevet forsinket et halvt års tid på grund af typografstrejken. I skriftet tog Oldendow ikke stilling til dansk fiskeri ved Grønland, for emnet var ikke kommet frem, da han skrev. Med hensyn til grønlændernes fiskeri advarede han mod udelukkende at satse på det, for fiskeforekomster ved Grønland havde altid hidtil vist sig ustabile, »heroverfor nytter skriverier eller påstande i dagbladene ikke det allerringeste, idet den førte politik formentlig er i det grønlandske folks velforståede interesse«, hed det beskedent⁷³. Hertil svarede Vestkysten barskt, at vi hernede også havde »velforståede interesser, som Styrelsen ikke vedblivende kan lukke øjnene for«. Med udsigt til et stagnerende vesterhavsfiskeri var det også Styrelsens pligt at gøre alt hvad den formåede for at de »naturlige ressourcer, vi råder over«, kunne udnyttes, hed det (20. aug. 1947). Men Oldendow stod fast. I pressen tvivlede han og formanden for Grønlandsudvalget, venstremanden Jensen-Broby på, at det kunne lade sig gøre at åbne de grønlandske fjorde for danske fiskere⁷⁴. Oldendow troede ikke rigtig på, at fiskemængden var så stor⁷⁵.

---

71. Thisted Amtsavis 23/8 1947.

72. Vestjysk Fiskeritidende 24/3, 10/6, 24/8, 10/10 1947. Dansk Fiskeritidende 31/1, 7/3, 24/10 1947. Esbjergbladet 17/4, 24/5, 11/8, 12/8, 1947. Vestkysten 3/3, 20/8, 26/8, 28/10 1947, desuden en del andre aviser.

73. Side 54.

74. Frederikshavns Avis 23/8 1947.

75. København 26/8 1947.

Venøs ansøgning i Styrelsen

Imens blev Venøs andragende behandlet i Styrelsen. Forespørgslen i april gik ud på, om Styrelsen var interesseret i, at en 3-4 store esbjergkuttere ved siden af at fiske i internationalt farvand på de sædvanlige betingelser på Styrelsens vegne gjorde forsøgsfiskeri i de grønlandske fjorde, især efter hajer. Styrelsen fremhævede allehånde vanskeligheder, men tilrådede alligevel Venø at sende et skriftligt forslag frem⁷⁶. Det kom i august, og formålet var nu specificeret til, »hvorvidt der på fjordene kan drives et fiskeri, som på den ene side kunne udføres uden skade for den grønlandske befolknings interesser, og på den anden side kunne gennemføres som et nyt fremstød for dansk initiativ og med betydelig eksport til udlandet for øje«. Fiskerne ville drive forsøgsfiskeriet på egen regning og risiko, men da lovgivningen forhindrede det, bad de Styrelsen dels overveje ændringer i lovgrundlaget, og dels at den ville stå som rekvirent af undersøgelsen. Desuden ville Venø gerne have lov til at bese forholdene i Grønland »med henblik på et fremtidigt dansk fiskeri og industriel produktion ... på Grønland«⁷⁷. Den omstændighed, at Venøs sagfører i sagen, Niels Arup, samtidig var ministersekretær for Knud Kristensen, fik Oldendow til at frygte statsministerielle overvejelser uden om ham, men hans forespørgsel i departementet herom blev til hans beroligelse besvaret nægtende⁷⁸. Venø fik sin besøgstilladelse, som han dog ikke udnyttede, men med hensyn til den ønskede lovændring havde det meget lange udsigter, for vel var spørgsmålet under overvejelse (sic!), men Styrelsen ville spørge landsrådene, når dens egne overvejelser »til sin tid er tilendebragt«⁷⁹.

Det var tydeligt, at Oldendow vægrede sig med hænder og fødder mod »fundamentale ændringer i de grundlæggende principper for den grønlandske lovgivning«, som han udtrykte sig i forespørgslen til statsministeriet i august. Men nu var modspillet placeret på højeste plan i Styrelsen ved vicedirektør Eske Brun. Han pustede til ilden. Til Vestkysten kunne han bekræfte, at der var »ualmindelig store muligheder for danske fiske-

76. Grl.St. j.nr. 11.008/47 memorandum 24/4 1947 fra vicedir. Eske Brun til dir. Oldendow.

77. Grl.St. j.nr. 10.542/47 ansøgning fra lrs. Niels Arup 8. aug. 1947 på vegne af Chr. Venø og Knud Schrøder.

78. Grl.St. j.nr. 10.542/47 Oldendow til statsministeriet 18/8 1947, svar fra statsministeriet 8/9 1947. Oldendows notat på sagen 10/9 1947.

79. Samme sted: Styrelsen til N. Arup 11/9 1947.

re« ved Grønland. »Der var så mange torsk deroppe, at der ikke ville blive tale om overfiskning, selv om vore store kuttere kommer derop«⁸⁰.

I december fremlagde han offentligt sin opfattelse. »Der er meget store muligheder i Grønlands fiskeri, og danske fiskerikredse, som herhjemme har bevist deres kvalifikationer, er begyndt at interessere sig for dem. Denne interesse vil det være ganske urimeligt ikke at kunne imødekomme på fornuftig vis, først og fremmest fordi den kan føre til en udvikling i Grønland, som kan blive til en velsignelse for grønlænderne ... Hvis de dertil lærer – og vel at mærke lærer ved en personlig deltagelse heri – den moderne fiskeris teknik, så vil de nå meget højt på dette punkt. Der vil derved skabes en virkelig levedygtig og naturlig forbindelse mellem Grønland og Danmark, bygget på et reelt grundlag, en forbindelse, som mere end noget andet ville sikre Grønland for Danmark.«⁸¹

Som tidligere vist var dette i smuk overensstemmelse med de tankegange, der var blevet udtrykt fra grønlandsk side og fra danske tjenestemænd i Grønland: Danske fiskere skulle til Grønland for at lære grønlænderne moderne fiskeri. At det også kunne gavne dansk fiskeri var udmærket, men ikke hovedformålet. Som det skal vises, holdt det officielle Danmark fast i den linie ved den endelige ordnings tilblivelse. Den afsluttende nationale appel havde sin baggrund i den offentlige danske uro over amerikanernes uvillighed til at rømme baserne i Grønland og prompte dementerede rygter om amerikanske tilbud om at købe Grønland⁸².

Grønlændernes ønske om – eller i det mindste accept af – en ny politik var politisk set en nødvendig betingelse. Det var derfor højst generende, da en grønlandsk fisker, Lauritz Kreutzman i Grønlandsposten 1. november 1947 kraftigt modsatte sig at få danske fiskere til Grønland af frygt for at sakke agterud i den konkurrence. Eske Brun beroligede offentligheden med, at det var ældre grønlændere, der så sådan på det. De unge ville gerne have danske fiskere op for at lære af dem, sagde han⁸³. På det

80. Vestkysten 28/10 1947.

81. Eske Brun: Det altoverskyggende grønlandsproblem: en tidssvarende økonomi. (Frit Danmark 1947/48 nr. 5 dec. 1947 s. 5-7) Må have været udkommet først i dec. eller slutningen af nov., da den er omtalt i pressen 5. dec. 1947. F.eks. Nationaltidende.

82. Om baseproblematikken se Niels Amstrup: Grønland i det dansk-amerikanske forhold 1945-48. (Studier i Dansk Udenrigspolitik tilegnet Erling Bjøl, Århus 1978, s. 155-198).

83. Artiklen blev først kendt i Danmark i december. Skagens Avis 6/12 1947. Esbjergbladet og Ribe Stiftstidende 29/12 1947.

tidspunkt var hele sagen dog kommet ind på en ny kurs, efter at en socialdemokratisk regering afløste venstregeringen i november 1947.

Regeringen tager spørgsmålet op

Efter Eske Bruns hukommelse var det den nye statsminister, Hans Hedtoft, der umiddelbart efter regeringsskiftet den 13. november 1947 fik sat gang i tingene. Han tilkaldte Brun, der rådede til at nedsætte en stor kommission, så erfaringerne fra krigstiden og senere kunne omsættes i handling⁸⁴.

Hvorom alting er, så begyndte der hurtigt at komme nye signaler. Således var der i december 1947 tegn på, at Grønlands statsretlige stilling var under overvejelse⁸⁵. Det skulle vise sig, at også esbjergfiskerne formåede at tiltrække sig regeringens opmærksomhed. Det hang utvivlsomt sammen med, at den nye regering havde oprettet et fiskeriministerium, hvorved den imødekom et længe næret ønske hos fiskerne. Hertil kunne de vende sig med deres ønsker, og det havde de allerede gjort i november om bl.a. en frigivelse af fiskeriet ved Grønland⁸⁶. Minister Chr. Christiansen var positiv, han ville gøre, hvad han kunne for at imødekomme fiskerne – Nordsøen var jo ved at blive et problem – men han måtte forhandle med Grønlands Styrelse og statsministeriet om det⁸⁷. De eventuelle interne regeringskontakter kan ikke følges her, men ved årsskiftet var sagen så langt fremme, at Chr. Christiansen inviterede Chr. Venø og Knud Schrøder til samtale i ministeriet den 7. januar. De havde også en samtale med Hedtoft og kunne fortælle, at han var meget interesseret i Grønland, og at han personligt ville rejse derop til sommer. Han ville gerne støtte andragendet⁸⁸. Fiskeriministeren støttede sagen så langt, at han gik med de to fiskere til forhandling med Grønlands Styrelse den 9. januar.

Samtalerne satte skub i sagen, der ikke syntes at have været drøftet i Styrelsen siden brevet til Niels Arup i september⁸⁹. Venø og Schrøder

84. Eske Brun til forfatteren 10. aug. 1982. (Om Hedtoft også havde talt med Oldendow, eller der var tale om et bevidst valg af »reformside« i Grønlands Styrelse kan ikke afgøres her. Direktør Oldendow var ofte sygemeldt, således hele januar kvartal 1948).

85. Jf. Axel Kjær Sørensen, 1977 s. 171.

86. Ekstrabladet 20/11 1947.

87. Frederikshavns Avis 25/11 1947.

88. Vestjyden fulgte denne sag nøje og havde reportager hver dag 7.-10. jan. 1948.

89. Jf. note 79. I hvert fald har eventuelle drøftelser ikke afsat papir i den omfangsrige sagsmappe.

skulle nu udarbejde et forslag til nærmere forhandling, og det forelå allerede dagen efter. I forhold til ansøgningen i august var forsøgsfiskeriet nu udformet som et tilbud til Styrelsen, der skulle rekvirere undersøgelsen og sætte betingelserne, men stadigvæk på deltagernes egen regning og risiko. Desuden erklærede man sig »villig til at tage grønlandske fiskere ombord på skibene, således at disse kan høste erfaringer på linie med de danske fiskere«⁹⁰. Derved blev de danske fiskeres interesser kædet sammen med det, grønlænderne og Eske Brun ønskede. Venø syntes dog at være klar over, at han måtte trække den vej allerede i november, hvor der i pressen var indirekte udsagn om, at han ønskede samarbejde med grønlandske fiskere⁹¹. Det så ret lyst ud nu. Dansk Fiskeritidende anslog optimistiske toner om forsøgsfiskeri allerede i sommeren 1948 som forløber for »det forhåbentlig kommende storfiskeri på Grønland«, idet statsministeren og fiskeriministeren meldtes at være interesserede⁹².

Det var statsministeren, men han var åbenbart endnu usikker på, hvor stærk modstand noget sådant ville vække, og ønskede at gå stille med dørene. Således bad han en socialdemokratisk provinsredaktør ikke at udbasunere »Grønlands åbning«, da det ville risikere at vække stærk modstand fra de grønlandske landsråd, og konservativt tænkende kredse ville slå det stort op som, at nu blev grønlændernes interesser tilsidesat til fordel for danske fiskeres interesser. I det Eske Brun notat, hvor argumentet var hentet fra, hed »konservativt tænkende« dog »gammeldags tænkende«, hvilket klart sigtede videre end Det konservative Folkeparti og vel måtte betyde tilhængere af den hidtidige politik generelt⁹³. Helt kunne Hedtoft ikke dy sig. Den opmærksomme radiolytter kunne 30. januar 1948 høre ham signalere de nye toner i Grønlandspolitikken: »Jeg er enig i, at dansk initiativ og virkekraft i videst mulig omfang bør vinde indpas i Grønland, og jeg tror, at den kommende tid vil medføre en rig udvikling ...«. Det var svar på et spørgsmål om, hvorfor Grønland ikke blev »lukket helt op«⁹⁴.

Venø/Schrøder-ansøgningen var da under fornyet behandling i Styrel-

---

90. Grl.St. j.nr. 10.542/47. Ansøgning af 10.1. 1948 fra Henning Arup på Venøs og Schrøders vegne. Henning Arup havde tilsyneladende deltaget i samtalerne i ministeriet og syntes at have afløst Niels Arup i sagen.

91. Eske Brun til Frederikshavns Avis 25. nov. 1947.

92. Dansk Fiskeritidende 23/1 1948 s. 23.

93. Grl.St. j.nr. 10.321/47. Hedtoft til Ludvig Kümmel, Vestjyden 23/1 1948. Grl.St. j.nr. 10.521/48. Eske Bruns notat til statsministeren 21/1 1948.

94. Manus i Hedtofts arkiv, kasse I, ABA.

sen, hvor Eske Brun under Oldendows sygeorlov var øverste chef. Hans indstilling var at skabe et *fait accompli* i forhold til landsrådet og til monopolpolitikken. Styrelsens fiskerikonsulent og havbiolog havde udtalt sig positivt om forsøget, som grønlænderne nok kunne lære noget af, men de tvivlede på, at grønlænderne ville hilse det velkommen. Derfor burde landsrådet høres først og også udpege forsøgsområderne, mente de⁹⁵. I Eske Bruns indstilling til statsministeren var alene d'herrers positive udtalelser om forsøgets muligheder citeret. Det »virkeligt alvorlige spørgsmål« om landsrådets mulige modstand skulle klares på den måde, at forsøget kunne sættes i gang, og man skulle derefter forsøge at få landsrådet til at acceptere. Lykkedes det mod forventning ikke, var forsøget jo gjort, og man kunne undlade at fortsætte i de senere år. Problemet med at få et privat initiativ skudt ind over monopoløkonomien mente han var til at bære, da omfanget jo var ringe, og »hvis forsøget falder heldigt ud, kan også dette problem løses i løbet af den nærmeste fremtid«. Han foreslog sluttelig sagen drøftet med Rigsdagens Grønlandsudvalg⁹⁶.

Imens var en anden sag på vej gennem Styrelsen. Den var fra den tidligere omtalte Claus Sørensen, Esbjerg, som efter den offentlige omtale af Venø-projektet midt i januar fik travlt med at få sit eget projekt igennem. Allerede i efteråret 1946 havde dette selskab taget mundtlig kontakt, og i november 1947 indsendte det budget for anlæg og drift af en fiskeristation på Grønland til udtalelse i Styrelsen⁹⁷. Omtalen af forhandlingerne med Venø gjorde Claus Sørensen »bange for, at Grønlandssagen løber fra os«. Der måtte handles hurtigt og opnåes en drøftelse med Styrelsen og fiskeriministeriet, skrev han til selskabets advokat⁹⁸. Den drøftelse fandt sted i samme uge, og efter Styrelsens referat accepterede selskabet at flytte placeringen fra det påtænkte Søndre Strømfjord til den åbne fiskerihavn Tovqussaq, ca. 150 km sydligere. Der skulle arbejdes med et 300 t fryseskib og 6-8 mindre fartøjer samt fryserianlæg i land. Selve fiskeriet efter torsk og helleflynder skulle foregå på bankerne i internationalt farvand⁹⁹. Der var så ikke flere problemer i det end, at

95. Grl.St. j.nr. 10.542/47. Udtalelse af 17/1 1958 fra Ad.S. Jensen og Paul Hansen.

96. Samme sted: Eske Bruns referat til statsministeren af 28/1 1948.

97. Grl.St. j.nr. 10520/48. Budget for fiskeristation af 27/11 1947 (i læg: køb af torsk og helleflynder) med Ph. Rosendahls påskrevne bemærkninger.

98. Det grønlandske Fiskerikompanis A/S's arkiv sag nr. 4845. Claus Sørensen til lrs. Leif Gamborg 11/1 1948.

99. Mødereferat af 17/1 1948, som note 97.

fryserianlægget på land var af mere permanent karakter end hjemlet i gældende bestemmelser, hvorfor Styrelsen iflg. referatet anså både regeringens og landsrådets godkendelse for nødvendig. Hen i februar indsendte selskabet, hvad der nu hed et forslag, nemlig om på forsøgsmæssig basis at opføre fryseri, salteri og trankogeri ved udløbet af Søndre Strømfjord, helst på lokaliteten Fiskemesterens Havn. Det var et område, hvor der måtte fiskes ind til kysten, men ikke anlægges landstationer. Desuden ønskedes tilladelse til forsøgsvis at fiske i Søndre Strømfjord som supplement til hovedfiskeriet på bankerne¹⁰⁰. Det var tydeligt, at Det grønlandske Fiskerikompagni A/S havde opdaget, at kodeordet var »forsøg« til gavn for det grønlandske fiskeri, som det hed i forslaget. Efter at fiskeriministeriet havde anbefalet, indstillede Eske Brun til statsministeren, at tilladelse blev givet til forsøget, for at man kunne få undersøgt, »hvilke muligheder, der er for frysning af den grønlandske fisk¹⁰¹«.

Som Venø-selskabet var dette selskab blevet klar over, at der skulle præsteres andre begrundelser end den åbenbare egeninteresse i først og fremmest at tjene penge på den grønlandske fisk. Her i de første faser kom ophjælpingen af grønlandsk fiskeri ind som en tålt anden prioritet i selskabernes formål. Derved blev det muligt at forene dem med Grønlandsadministrationens nye politik, hvor ophjælpingen af det grønlandske fiskeri var hovedsagen og indtjeningen til dansk fiskeri en accepteret følgevirkning.

Nu var scenen ved at være klar til at gå til Grønlandsudvalget. Forinden kom dog endnu en anbefaling til Hedtoft. Det var fra hans ministersekretær Niels Arup, der som før nævnt havde været involveret i Venø-konsortiets første henvendelser, og som ud fra sin placering i ministeriet var fuldt klar over, hvad der var på vej. Nu foreslog han i et memorandum statsministeren at sætte sig i spidsen for at få dannet et koncessioneret dansk-grønlandsk kompagni, der skulle åbne Grønland ved at overtage så at sige al erhvervsudøvelse i Grønland, dog skulle dette nye halvt private monopol kunne uddele koncessioner til andre private foretagender. I sine begrundelser syntes Arup at have samlet alle dansk-nationalistiske argumenter op: Der kunne skaffes eftertragtet hård valuta, der kunne skaffes udvidet beskæftigelse til danske, der kunne skaffes den danske ungdom udløsning for dens mod og initiativ i »erobringen af Grønland«. Dertil kom de snævrere politiske fordele. Dansk bosættelse

---

100. Som note 97. Leif Gamborg til Grl.St. 11/2 1948.

101. Som note 97. (Eske Brun) til statsministeren 20/2 1948.

af dansk erhverv ville binde landet fastere til Danmark, og åbningen af det indenskærs fiskeri for alle rigets indvånere ville binde Færøerne fastere. Desuden ville en dansk bosættelse af »afgørende danske erhvervsinteresser« være det bedste værn mod stormagternes eventuelle anslag mod dansk suverænitet. Især bosættelsen var vigtig, for via den kunne »de begyndende selvstændighedstendenser hos den grønlandske befolkning udslettes eller opsluges blandt de danske indvandrede«.

Hensynet til grønlænderne, som var grønlandsadministrationens ledestjerne, ofrede Arup ikke mange linier på. Tværtimod mente han, at det også kunne overvurderes, når hensynet til Danmarks udvikling skulle afvejes¹⁰².

De økonomiske og politiske fordele ved at åbne Grønland for privat dansk initiativ var nok hørt før, men ikke så ubesmykket samlet på ét sted. Måske derfor kom memorandumet til at føre en noget hensygnende tilværelse. Først i efteråret 1949 dukkede det op i den store Grønlandskommissions arbejdsrapporter, så nogen skelsættende betydning har nogen næppe tillagt det¹⁰³. Alene det dansk-grønlandske kompagni fik nogen levetid i debatten. Det var med, da Hedtoft fulgte Eske Bruns anbefaling og gik i Grønlandsudvalget for at få de påtænkte tilladelser accepteret.

Udspillet i Grønlandsudvalget

Forelæggelse af de to projekter i Grønlandsudvalget var en politisk sikkerhedsventil. Som de nu var lagt til rette som »forsøg«, kunne de administrativt have været sat i værk, men det var kutyme at høre såvel Grønlandsudvalg som landsråd i så vigtige sager. Høring af landsrådene forinden, som Styrelsen internt havde fundet nødvendigt (jf. note 95 og 99),

102. Niels Arup memorandum af 1/2 1948. Grønlandskommissionen, Hovedkommissionen Dokument 11.

103. H.K. møderefer. 29/11 1949. Arup forlod statsadministrationen 1. april 1948 og indtrådte senere på året i »Grønlands Industri og Handels Kompagni«, der oprettede station i Færingehavn. Det er nok bedst kendt under sin kortform »Asgriko«. Kompagniet blev i 1953 udvidet med norsk og færøsk kapital og omdøbtes til »Nordafar«. Det eksisterer stadig i Færingehavn. (Information 5/10 1948. Jørgen Jørgensen: Nordafar A/S (TG 1957 s. 330; A/G 28/7 1982 s. 16) Efter nyordningen var gennemført, gik Arup hårdt i rette med, at den havde svigtet Hedtofts oprindelige forslag om at lægge hovedvægten på privat initiativ og i stedet havde udviklet sig til et »udpræget understøttelsesprogram« (i Verdens Gang nov. 1951 s. 375-79; marts 1952 s. 85-89).

havde Eske Brun i sine indstillinger skubbet til side. Landsrådene skulle forsøges overtalt senere på året¹⁰⁴.

Forelæggelsen fandt sted den 27. februar 1948. Brun benyttede lejligheden til at give et rids over udviklingen siden 1939, hvor han fremhævede fiskeriet som det vigtigste erhverv, der dog stadig blev drevet for primitivt. »Hvis grønlænderne kunne komme til at arbejde sammen med danske fiskere, kunne de lære meget«, pointerede han. Det interesserede medlemmerne. Halfdan Hendriksen (kons.) var for at lære grønlænderne søgående fiskeri, og Bomholt (S) forhørte sig om muligheden for at overføre små kolonier af danske fiskere til Grønland, hvad Brun dog ikke troede, at nogen dansk fisker ville.

Her kom Hedtoft ind med sin programerklæring om en ny grønlandspolitik:

»På baggrund af den udvikling, der er sket i Grønland, tror jeg, at Danmarks grønlandspolitik i hvert fald erhvervsmæssigt må føres ud fra helt nye synspunkter i stedet for det reservatssynspunkt, man hidtil har anlagt. Jeg har personlig den opfattelse, at det ikke er nogen statsopgave alene, men at det danske erhvervsliv på en eller anden måde skal gøres opmærksom på, at der ligger en national opgave i stort format, hvis Danmark skal bevare Grønland. Dansk arbejde og dansk kapital må drages ind i arbejdet på Grønland f.eks. i form af et dansk-grønlandsk kompagni. Men staten skal stå bag og garantere, at det ikke bliver et udbytningsfelttog mod Grønland, der startes, og grønlænderne må vindes for en indsats efter disse linier. Hvis vi opbygger en erhvervs politik mellem Danmark og Grønland med det formål at spænde alt, hvad Grønland ejer af råstoffer ind i dansk erhvervsliv, bygger vi et fundament for et varigt forhold mellem Danmark og Grønland, der vil være stærkere end sentimentale talemåder om fælles nationale følelser.«¹⁰⁵

I forhold til Eske Bruns artikel i december (jf. note 81) havde Hedtoft udvidet perspektivet. Ikke blot fisk, men alle grønlandske råstoffer skulle spændes ind i dansk erhvervsliv. Bruns formålsprioritering: for grønlændernes skyld først og sikring af dansk suverænitæt som en følgevirkning, var vendt om. Det nationalpolitiske at sikre Grønland for Danmark var hovedsagen, mens metoden, privat dansk erhvervsudøvelse, blot ikke måtte skade grønlænderne. Måske var Hedtoft i større overensstemmelse

---

104. Indstilling 21/1 1948 (jf. note 93) Indstillingen af 28/1 1948 ang. Claus Sørensens forsøg nævnte ikke denne mulighed, men var formentlig dækket af den generelle henvisning til indstillingen af 21/1.

105. Grludv. protokol 27/2 1948. Forelæggelsen og behandlingen på mødet er tidligere fremstillet i Axel Kjær Sørensen, 1983 s. 143-45.

med Arups tankegange, end tilstedeværelsen af det dansk-grønlandske kompagni i hans oplæg kunne tyde på. Hedtofts påkaldelse af en massiv privat dansk indsats må stå noget uforklaret. Selv en gigantindsats kunne staten klare over sine egne budgetter, så man nødes til at gætte på politiske overvejelser som at give regeringen goodwill fra borgerligt hold eller måske tvivl om, hvor store vekslers, der kunne trækkes på de danske skatteydere. Hedtofts fremlæggelse af de konkrete ansøgninger betød, at centralt var beslutningen om en ny politik taget, nu gjaldt det om at vinde tilslutning.

Grønlandsudvalget var for den nye politik lige fra kommunister (Aksel Larsen) til konservative, kun var venstremanden Knud Krisensen (tidl. statsminister) betænkelig ved at starte den uden administrativ og forretningsmæssig undersøgelse, hvad Hedtoft også fandt »en given sag«.

I de konkrete sager fik Venø sin tilladelse, selv om nogle i udvalget nærrede betænkeligheder og helst ville have spurgt grønlænderne først, ikke blot nøjes med at informere dem, som det var Bruns og Hedtofts plan. Men Claus Sørensens anlæg turde man ikke tillade af frygt for grønlandsk modstand. Ved et personligt fremmøde senere i udvalget forsøgte Claus Sørensen at få afslaget omstødt, men både udvalg og statsminister stod fast for ikke »at forstyrre det gode forhold mellem Grønland og Danmark«. Afgørelserne var da allerede publiceret i Grønland¹⁰⁶.

Forhandlingerne i Grønlandsudvalget om fiskeriansøgningerne syntes at angive betingelserne for en indsats af privat dansk erhvervsliv i Grønland. Det måtte stilles an, så det blev til umiddelbar nytte for grønlænderne, og det måtte ikke fremkalde grønlandske protester. Denne linie syntes i øvrigt at gælde al dansk grønlandspolitik efter krigen. Man kunne nok ud fra egne vurderinger undlade at opfylde grønlandske ønsker, men man gennemførte ingen ændringer, som de grønlandske landsråd var imod.

Ved Grønlandsudvalgets accept var den første hindring for en ny politik ryddet af vejen. Nu gjaldt det at vinde tilslutning videre ud, både i Grønland og Danmark.

Frem til nedsættelse af Grønlandskommissionen

I Grønland tog Styrelsen fat med det samme. Landsfogderne fik besked

---

106. Grl.udv. protokol møderef, 1. og 2. april 1948.

om i radio og presse at meddele tilsagnet til Venø på gunstigste måde som en fordel for grønlænderne og hyppigst muligt at rapportere om befolkningens reaktion, da »Styrelsen og statsministeren ... er stærkt interesserede i sagens gennemførelse«¹⁰⁷. Det må landsfogden have gjort til ministerens tilfredshed, for i slutningen af måneden kunne han melde om »allerstørste interesse«, »forventninger over kogepunktet«, »stor begejstring«¹⁰⁸. Også offentligt lød der positive røster. Journalist Uvdlorián-guaq Kristiansen, udstedsbestyrer Peter Egede og fisker Ludvig Berglund så gerne danske fiskere i Grønland, så grønlænderne kunne tage ved lære¹⁰⁹. Og i en stor redaktionel artikel den 16. marts 1948 orienterede den danske redaktør i begejstrede vendinger om Venø-projektet.

I Styrelsen var Oldendow vendt tilbage fra sygeorlov og fandt Venø-sagen afgjort på vilkår, der ikke passede ham. I et notat (til eftertiden?) redegjorde han ikke uden brod mod Eske Brun for sine betænkeligheder og modstand. Især faldt det ham for brystet, at tilladelsen af 22. marts havde givet konsortiet lov til at handle med andre fiskere i Grønland, hvilket var »en *absolut* hidtil *ukendt* afvigelse fra vort monopol og ikke drøftet til nogen grønlandsk side« (Oldendows understregning). Han var direkte modstander af at opfylde Bruns underhåndsløfte til konsortiet om at måtte bygge landstation uden for de åbne havne, for det havde man jo nægtet Claus Sørensen. Det ville han tale med statsministeren om¹¹⁰.

Et tegn på, at Oldendow uhjælpeligt var sat uden for indflydelse, var det, at konsortiet fik tilladelsen, som det havde ønsket¹¹¹. Det vovelige i dette skridt fremgik af, at Styrelsen over for landsfogden gav sig til at argumentere for rimeligheden af beslutningen samt mindede om, at statsministeren var interesseret i, at »forsøget helt igennem gives bedst mulige vilkår«¹¹².

Forhandlingerne med Esbjergfiskerne var foregået til akkompagnement af stadig kraftigere røster om nedsættelse af en kommission til at tilrettelægge en ny tid for Grønland. Heri spillede de dansk-grønlandske

---

107. Grl.St. j.nr. 10.542/47 læg: Venø-konsortiet 1948. Telegram 2/3 1948 til sydfogden, Godthåb.

108. Samme: telegrammer fra sydfogden nr. 122 23/3, nr. 123 23/3, nr. 124 23/3 og nr. 129 24/3 1948.

109. GP hhv. 1/3, 1/4 og 16/5 1948.

110. Grl.St. j.nr. 10.542/47 læg: Venø-konsortiet 1948. Oldendownotat dateret 14. og 17. april 1948. Styrelsen til lrs. Henning Arup 22/3 1948.

111. Som ovenfor. Henning Arup til Styrelsen 13/4 1948 med anmodning om landstation uden for de åbne havne. Styrelsen til Henning Arup 15/5 1948 med tilladelsen.

112. Som ovenfor. Tele 389 af 29/4 1948 til sydfogden.

tjenestemænd, der havde været i Grønland under krigen, en ikke uvæsentlig rolle. I løbet af foråret og sommeren 1948 fik Hedtoft støtte fra alle sider i det danske samfund til sine planer¹¹³.

Fulgt af mange gode ønsker og taler af fiskeriministeren og Eske Brun stævnedes Venø-flåden den 20. maj fra Esbjerg på vej til det så hedt attråede grønlandsfiskeri¹¹⁴.

Dansk fiskeri syntes ellers ikke så trængt i disse år som frygtet. Totalfangsterne var 1945-50: 146, 189, 193, 211, 228 og 213 mio. kg (Stat. Årbog), så det kneb for foreningernes formænd at opretholde pessimismen på de årlige generalforsamlinger. Dog var Nordsøfiskeriet dalende. De samme 6 år gav 46, 75, 70, 66, 66 og 58 mio. kg. Det kunne være en baggrund for at søge ud, men da Skagerrak-fiskeriet var i stadig vækst (1945-50: 16, 21, 37, 40, 41 og 51 mio. kg) var niveauet sammenlagt således meget stabilt. (1945-50: 62, 96, 107, 106, 105 og 110 mio. kg).

Mens Venø fiskede i de indre grønlandske farvande, tog Hedtoft til Godthåb for at forelægge sine planer for landsrådet i begyndelsen af august. Forinden han tog af sted, holdt han en pressekonference, hvor der blev fremlagt nok så detaljerede overvejelser. Tanken om et nyt stort selskab, som tidligere var indeholdt i Arups memorandum og i Hedtofts indlæg på Grønlandsudvalgets møde i februar, var stadig levende. I Berlingske Tidendes opsætning (10. juli) lød det:

»Den hidtidige statsledede Grønlandske Handel, som har aftaget alle grønlandske produkter og til gengæld forsynet grønlænderne med nødvendighedsvarer til supplement af egne frembringelser, skal afløses af et koncessioneret dansk-grønlandsk handelskompagni, privat finansieret og privat ledet, men med repræsentanter for stat og landsråd i ledelsen.«

og mere specifikt om erhvervsudviklingen:

»Der skal åbnes adgang for danske fiskeriselskaber og andre danske private erhvervsvirksomheder i Grønland. Virksomhedernes drift vil blive kontrolleret af staten som garanti overfor grønlænderne mod forsøg på udbytning. Tilladelse til virksomhed i eller ved Grønland gives under forudsætning af grønlandsk medarbejderskab i ledelse eller arbejde og med samme andel i udbytte og arbejdsfortjeneste til grønlandske som til danske deltagere.«

Men var det danske erhvervsliv så interesseret? Jo, man havde syn for

113. Axel Kjær Sørensen, 1977 s. 172f; 1983 s. 145f.

114. Vestjysk Fiskeritidende 24/5 1948.

sagn – for Venøs og Claus Sørensens vedkommende. Desuden var den almindelige adgang til at søge fiskeri på bankerne og station i de åbne havne i stigende grad blevet udnyttet af danske selskaber. I 1946 var der ingen, i 1947 2 og 1948 hele 13 danske, der søgte, mens færingerne i de samme år kunne mønstre 12, 21 og 34 fiskeriansøgninger¹¹⁵. Man måtte vel regne med en interesse her for at kunne etablere sig friere og fiske indenskærs. Et par stykker søgte fiskeri på fjordene, men blev henvist til de åbne havne, og en ældre hjemgangen patruljemand fra Østkysten, der søgte om jord til fåreavl, blev holdt hen med henvisninger til sin høje alder, indtil han opgav sagen. End ikke skibsplads, så han kunne besøge sine grønlandske svigerforældre i Julianehåb, kunne Styrelsen stille i ud-sigt¹¹⁶.

Den således manifesterede interesse fandt Hedtoft for spinkel til at bygge en ny grønlandspolitik på, så han bad Styrelsen selv sondere terrænet noget bredere. En henvendelse til Ø.K. ses ikke at have givet noget resultat¹¹⁷, men i juli kunne Eske Brun efter samtaler med formodet interesserede, især fiskerikredse, men også et oliekompani (DDPA), som sit foreløbige syn på sagen sige: »Hvis man skal interessere danske erhvervskredse for en indsats i Grønland, må det ske derved, at der her i landet laves en organisation, som specielt giver sig af med denne opgave.« Den statsministerielle tanke om et stort selskab til afløsning af KGH kunne nok gennemføres, men Brun kunne meddele, at der var særlig forkærlighed for flere selskaber med hver sin opgave. I øvrigt fandt Brun det vigtigst at klare forsyning og afsætning for et moderne storfiskeri, så de interesserede danske fiskere kunne hellige sig fiskeriet¹¹⁸.

Det var den viden, Hedtoft havde om danske erhvervsinteresser for Grønland, inden han rejste derop. Ville han være nøgtern, måtte han konstatere, at der ud over Venø og Claus Sørensen kun var håbet at bygge på. Den kraftigere færøske aktivitet kunne jo ikke bruges til det politiske hovedformål: at knytte Grønland fastere til Danmark.

Hedtoft kom til Godthåb 4. august 1948 for at få landsrådets accept af

---

115. Da hver sag har sit journalnummer, vil det være for omfattende at opregne dem her. De kan findes i brevjournalerne i Ministeriet for Grønland.

116. Efter brevjournalerne var der alene disse 3 ud over Venø og Claus Sørensen, der i 1947-48 søgte undtagelse fra afspæringsreglerne. Fjordfiskeri j.nr. 10.541/47 og 10.540/48. Fåreavl j.nr. 11.527/47.

117. Sagnummeret 11.687/48 hedder Samarbejde med private til fremme af grønlandske erhverv. Den indeholder alene et brev fra Eske Brun til Prins Axel, Ø.K., om samtale efter aftale med statsministeren angående visse erhvervsforhold i Grønland.

118. Grl.St. j.nr. 10.081/48. Eske Brun til statsministeren 23/7 1948.

den nye grønlandspolitik. Det lykkedes, om end ikke fuldt ud. Repræsentation i rigsdagen sagde man nej tak til, men ja til en ny økonomisk politik, der skulle inddrage dansk privat initiativ. Den tilbudte kommission modtog man også, »fordi så vidtgående ændringer kun kan ske ved en kommissionsdrøftelse«¹¹⁹. Vedrørende det erhvervsmæssige havde Hedtoft lagt tilbudene bredt frem:

»Hvorvidt dansk erhvervsliv f.eks. gennem et af staten kontrolleret dansk-grønlandsk kompagni skal medvirke til at bringe kapital og initiativ herop, eller om spørgsmålet alene skal løses af grønlænderne og Styrelsen selv ved andelsforetagender, eventuelt med støtte fra Danmark, eller om en kombination af danske foretagender og grønlandske andelselskaber er den vej, man skal gå, tør jeg ikke udtale mig om endnu.«¹²⁰

Han fik svar derefter:

»Statsministeren ønsker at høre landsrådets mening om de af statsministeren forelagte tre forskellige udveje for en ændring af monopolsystemet. Landsrådet vil, uden at det dog vil tage et bestemt standpunkt til nogen af de forelagte udveje, hertil udtale, at landsrådet vil give sin fulde støtte til, at det danske private initiativ under statskontrol får indpas i Grønland. Til løsning af denne opgave er det påkrævet, at de grønlandske og danske myndigheder og den danske rigsdag arbejder sammen for at finde den mest passende udvej.«¹²¹

Som det ses, var man ikke præcisere, end Hedtoft havde været. Dog var alternativet at fortsætte alene med Styrelsen valgt fra.

Der var herefter fri bane til at få indpasset dansk privat initiativ i Grønlands udvikling, men hvor hurtigt kunne det ske? Meget tyder på, at Eske Brun efter landsrådsresolutionen mente at have mandat til straks at få private danske selskaber igang i Grønland. I juli havde han til statsministeren ridset op: »Først skal grønlænderne tage stilling til hele sagen, og så kan endelig forhandlingerne ske herhjemme med hensyn til sagens organisering.« Landsrådet skulle i brede vendinger meddeles, at »man nu anser tiden inde til, at grønlænderne mere frit kan træde i forbindelse med det øvrige Danmark, og at der bør udfoldes bestræbelser på at skabe grønlænderne mulighed for at arbejde på lige fod med deres landsmænd hernede.

119. Landsrådsmødet 1948 er tidligere fremstillet i Axel Kjær Sørensen, 1977 s. 173f; 1983 s. 147ff.

120. LR-48 s. 75.

121. LR-48 s. 78.

Hvis landsrådet vil vedtage en resolution om, at de anser disse retningslinier for anbefalelsesværdige og helbredende, kan man gå videre med sagen herhjemme.«¹²² Disse formuleringer udelukkede ikke, at sagsbehandlingen kunne foregå i en kommission. Det gjorde til gengæld en udtalelse i maj, hvor Eske Brun blev citeret for at mene: »at havde landsrådet tiltrådt en sådan udtalelse [om nærmere samarbejde mellem danske og grønlandske erhverv], da kunne alle de forskellige spørgsmål, herunder Fiskemesterens Havn, ordnes administrativt fra Styrelsens side, under henvisning til den vedtagne beslutning i landsrådet om samarbejdet.«¹²³

Tydeligst for Eske Bruns holdning var dog behandlingen af Claus Sørensen-sagen efter landsrådsmødet. Da Claus Sørensen i foråret havde fået afslag på en station i Fiskemesterens Havn, havde han opført den i den åbne havn, Tovqussaq, men han tog selv til Godthåb for at bevæge landsrådet til at tillade placering andetsteds¹²⁴. I Godthåb overværede han landsrådets debat om Hedtofts tale og opsøgte Hedtoft og Brun for at få lov at bygge ved Nipisat (en snes km syd for Holsteinsborg). I Eske Bruns notat af 5. august 1948 om samtalen oplyses det, at statsministeren ville forelægge ønsket for Rigsdagens Grønlandsudvalg og selv gå ind for det, ligesom de to medlemmer af udvalget, der var med i Godthåb, Lisbeth Hindsgaul og Stegger Nielsen, ville. Kunne Grønlandsudvalget anbefale, og det mente Brun, at det ville, så var der klar bane. Notatet sluttede: »Såfremt De på dette grundlag på egen risiko tør sætte arbejdet i gang, vil det være Dem tilladt, idet jeg påregner, at behandlingen i Rigsdagens Grønlandsudvalg vil blive på et så tidligt tidspunkt, at der ikke bliver tale om foranstaltninger på Grønland forud herfor.«¹²⁵ På det grundlag ilede Claus Sørensen hjem og gjorde klar til at sende fryseriet af sted. I slutningen af august søgte han opholdstilladelse for det mandskab, der skulle opføre »den nye fiskeristation med fryseri og køleanlæg ved Nipisat«. Styrelsen reagerede ikke, men påskriften på selskabets rykker en uges tid senere viste, at man var sindet at lade sagen køre: »Henlagt da vicedir. oplyser mundtligt at have givet lrs. Gamborg tilladelse 8/9 1948

---

122. Grl.St. j.nr. 10.081/48. Eske Brun til statsministeren 23/7 1948.

123. Det Grønlandske Fiskerikompani A/S's arkiv sag nr. 4845. Benzon til Claus Sørensen 11/5 1948.

124. Claus Sørensens erindringer IV, Esbjerg 1975 s. 79.

125. Grl.St. j.nr. 10.520/48 læg: fryseri og fryseskib. Eske Bruns notat til lrs. Gamborg og dir. Claus Sørensen af 5. aug. 1948. Findes desuden citeret in extenso i bestyrelsesref. af 23/8 1948 fra Det Grønlandske Fiskerikompani A/S (arkivet i Esbjerg).

E.H.«¹²⁶ På dette tidspunkt var sagen dog ved at gå i spin i Grønland. Claus Sørensens henvendelse til de lokale myndigheder fik protesterne til at bryde løs. Via landsfogden krævede landsrådsmedlemmerne planen stoppet, da privat indsats først skulle ske efter drøftelse i en kommission¹²⁷. Og det hjalp ikke, at man fra København henviste til landsrådets principielle vedtagelse eller nødvendigheden af at træffe praktiske forberedelser, end ikke at statsministeren holdt medlemmerne ansvarlig for, at deres protest kunne bevirke, at det private erhvervsliv overhovedet ikke ville være interesseret, hvis det blev stoppet nu¹²⁸. Direktør Oldendow, der var på inspektionsrejse i Grønland, fik besked fra statsministeren om at vende stemningen, da ellers alle forberedelser måtte standses, og det ville »forsinke et godt initiativ mindst et år måske hindre at vi overhovedet får de rigtige folk igang¹²⁹. Det var at sætte ræven til at vogte gæs. For selv om Oldendow på et møde i Holsteinsborg loyalt fremlagde Hedtofts synspunkt: at han havde fået ret frie hænder efter landsrådsudtalelsen, så skinnede hans personlige vantro på den nye politiks velsignelser tydeligt igennem¹³⁰. Han måtte da også meddele statsministeren, at grønlænderne stod fast på kommissionsbehandling, inden noget konkret sattes i værk, og landsfogderne kunne ikke gå mod denne tolkning af landsrådsresolutionen »uden at miste landsrådets og befolkningens tillid«¹³¹. Det afgjorde sagen for Hedtoft. Han telegraferede til Oldendow: »Efter Deres meddelelse om stemninger på Grønland umuligt at give Claus Sørensens mand tilladelse«¹³².

Eske Brun havde ellers lagt op til, at skibet med fryseriet kunne afgå med destination Tovqussaq med mulighed for omdirigering til Nepisat, såfremt sagen var gået i orden inden ankomsten til Grønland. Den mulig-

126. Som note 125. Det Grl. Fiskerikompani A/S til Grønlands Styrelse 31/8 og 8/9 1948.

E.H. er formentlig sekretær Erik Hesselbjerg.

127. Som note 125 telegr. Simony til statsministeren 1/9 1948.

128. Som note 125 telegr. til sydfogden 7/9 1948.

129. Grl. St. j.nr. 10.520/48 læg: køb af torsk og helleflynder. Gråt underlæg med dir.'s rejsepapirer: telegr. Hedtoft til Oldendow 13/9 1948.

130. Som note 129: møderef. Holsteinsborg 12/9 1948. Bl.a. svarede Oldendow, da han blev spurgt, om han troede, at Claus Sørensens foretagende ville være til gavn for grønlænderne, at når det var »statsministerens opfattelse, at det private initiativ på den ene eller anden måde ville blive til grønlændernes gavn, kunne direktøren selvfølgelig ikke tro andet.. som tjenestemand kunne han ikke udtale sig på anden måde end i overensstemmelse med ministerens ønske«.

131. Som note 129: tele Oldendow til Hedtoft 14/9 1948.

132. Som note 129: tele Hedtoft til Oldendow 15/9 1948.

hed var strøget i det afsendte telegram til landsfogden¹³³. Grunden hertil var at finde i den udtalelse, statsministeren sendte Grønlands Radio, hvori han redegjorde for afslaget til Claus Sørensen. Den sluttede: »det er en forudsætning for planerne om at lade det danske privatinitiativ få indpas i Grønland, at det sker i samvirke mellem Styrelsen og de grønlandske landsråd¹³⁴«.

Sagen skabte nogen bitterhed. Både landsråd, direktør og landsfoged Simony følte sig tilsidesat. Claus Sørensen-selskabet havde intetanende stukket hånden i en hvepserede, men det var praktiske folk, der ikke var mere chokeret, end de overvejede at udnytte de opståede vanskeligheder til at få lov til fjordfiskeri og adgang til grønlandsk arbejdskraft¹³⁵. Om Bruns og Hedtofts forbitrelse er der kun andres udsagn. Hedtoft havde spillet højt spil ved at forsøge at tvinge landsrådene, men han havde naturligvis ikke råd til en åben konflikt nu, hvor deres positive medvirken i kommissionen var en nødvendig betingelse for dens succes. Om han lastede andre end sig selv for at være kommet i den ubehagelige situation kan ikke afklares her. Oldendow tog sin afsked ved årsskiftet, officielt på grund af svigtende helbred, men han var som vist grundlæggende uenig i den nye politik og havde længe været uden afgørende indflydelse. Eske Brun blev ny direktør, mens ingen ny vicedirektør blev udnævnt.

Spørgsmålets behandling i kommissionen

Med nedsættelsen af grønlandskommissionen i november 1948 skulle spørgsmålet om indpasningen af dansk erhvervsliv, herunder fiskeri, i Grønland samordnes med alle de øvrige spørgsmål, der skulle behandles. Især skulle de danske erhvervsønsker tilpasses, så Hedtofts aftalte formel med landsrådene kunne opretholdes: privat initiativ under statskontrol. Arbejdet i kommissionen var delt mellem en hovedkommission på 16 medlemmer og i alt 9 underkommissioner med et vekslende antal medlemmer. Underkommission IV skulle tage sig af de økonomiske forhold, og den var afgjort den vigtigste. Ikke alene indgik hele hovedkommissio-

---

133. Grl.St. j.nr. 10.520/48 læg: fryseri og fryseskib. Tele 15/9 1948 til sydfogden med koncept af 14/9 1948.

134. Som note 133: tele af 18/9 1948 til Grønlands Radioavis med statsministerens udtalelse, og udkast til samme 16/9 1948.

135. Det Grønlandske Fiskerikompagni A/S's arkiv. Forhandlingsprotokol fra 27/9 1948. Nogen bitterhed var der dog. I arkivet hedder lægget: Forræderiet i 1948.

nen på nær kontorchef G. Hendriksen fra undervisningsministeriet i den, men det var også den største med 53 medlemmer i alt, herunder 11 personer repræsenterende danske erhvervsorganisationer og desuden fiskeskipper Chr. Venø, der øjensynlig kun repræsenterede sig selv. Direktør Claus Sørensen havde også fået sæde i den, officielt som repræsentant for Vestjysk Fiskeriforening¹³⁶, men sikkert nok så meget som fiskefryseekspert, hvilken behandlingsmetode dengang var en forholdsvis ny og lovende¹³⁷. Principielt kunne privat initiativ komme på tale inden for alle områder i det økonomiske liv: fangst, forædling, eksport, forsyning og den interne handel i Grønland. For grønlænderne, for danske med tjeneste i Grønland og for Styrelsen i København drejede det sig om at sætte grønlænderne i stand til at deltage i, senere overtage, økonomien i Grønland på privat basis. Problemet bestod for dem i at få det private danske erhvervsliv til at trække på samme hammel.

For det private danske erhvervsliv måtte det ifølge sagens natur gøres rentabelt at operere i Grønland, og problemet bestod her i at få sådanne vilkår, at det blev muligt. Kommissionens opgave var at finde en organisering, der kunne opfylde begge mål. Det skulle vise sig, at hvor der var konflikt mellem disse to hensyn, trak statens embedsmænd det længste strå. At det kunne bære igennem politisk viser, hvad der var hovedformålet med nyordningen: at udvikle Grønland til fordel for grønlænderne. De konkrete indretninger var midler hertil, ikke noget formål i sig selv.

Indledningstalerne på hovedkommissionens første møde var vage om det private initiativ. Alene grønlænderen Peter Nielsen fandt »spørgsmålet om indpas af dansk privat initiativ i Grønland ... en af kommissionens vigtigste opgaver.« Han lovede at hjælpe med til, »at der ved samarbejdet mellem den grønlandske befolkning og det private danske initiativ skabes mulighed for de bedst mulige økonomiske resultater for de danske og grønlandske erhvervsinteresser.« Særligt fremhævede han i den forbindelse en modernisering af fiskeriet. Det samlede resultat skulle være til »størst mulig gavn for Grønland og dermed for Danmark.«¹³⁸ Prioriteringen var ikke overraskende, og det private danske erhvervslivs rolle var utvetydig som hjælper for det grønlandske.

Hovedvægten i sekretariatets første udspil var lagt på at styrke det

136. G-50 bd. 1 s. 6-14.

137. Oprindelig var formanden for Vestjysk Fiskeriforening, Albert Nielsen, tiltænkt sædet iflg. listerne i kommissionens arkiv. Hvorfor udskiftningen var foretaget, fremgår ikke af arkivet. Claus Sørensen havde været formand i slutningen af 30'erne.

138. HK/ref. 1. 20/1 1949.

grønlandske fiskeri ved at gøre det til et egentligt havfiskeri, men der var ingen overvejelser om at lade danske fiskere lære dem det¹³⁹. Der var heller ikke på Underkommission IV's første møde megen omtale af privat initiativ. Under opregning af arbejdsopgaver nævnte Eske Brun det dog som en vigtig ting at drøfte, hvordan den danske indsats i produktionen kunne organiseres, så grønlænderne ikke blev udnyttet. Eksporten forestillede han sig fortsat på statslige hænder, ligeledes forsyningen, hvor der dog gerne måtte findes udveje for at få grønlænderne med i den interne fordeling. Den åbne uafklarede situation fremgik også af indlægget fra handelsministeriets repræsentant, afdelingschef P. Villadsen. Han pegede på nødvendigheden af virksomhedsregistrering, »hvis man gik over til at lade private virksomheder etablere sig«, og på behovet for et grønlandsk pengeinstitut, »hvis handelen delvis gik på private hænder¹⁴⁰«. Nogen synderlig optagethed af eventuel privat dansk virksomhed i Grønland kan der altså ikke spores i disse første oplæg fra statens repræsentanter i kommissionen. Muligheden blev nævnt, for det indgik som en opgave at tage stilling til det, men mere var det ikke.

På det næste møde i Underkommissionen blev der nedsat 2 arbejdsudvalg. Ét, der skulle beskæftige sig med fiskeriet, og ét, der skulle tage sig af forsyningstjenesten¹⁴¹. Der syntes ikke at have været den store uenighed om forsyningstjeneste og den grønlandske fåreavl, for udarbejdelsen af betænkningerne herom skred hurtigt frem. I slutningen af maj var arbejdsudvalgene færdige¹⁴², og udkastene blev godkendt i under- og hovedkommission i begyndelsen af juli 1949¹⁴³. Det skyldtes nok, at der her ikke var modsat rettede interesser til stede.

Fåreavlsbetænkningen var praktisk taget identisk med sekretariatets udkast¹⁴⁴, også den henkastede bemærkning om, at det jo tidligere havde været drøftet, om det ikke var en god idé at udsende en vestjysk landbruger som praktisk foregangsmand for den grønlandske fåreavl. Det ville man da stadigvæk gå ind for¹⁴⁵. Derved var pendulet svinget hele vejen tilbage igen. Muligheden var som tidligere nævnt blevet til i 1929 på

---

139. UK IV/dok. 1. især s. 23.

140. UK IV/ref. 1. 25/2 1949 (Understregningerne er mine).

141. UK II/ref. 2. 2/3 1949. Fra disse arbejdsudvalg foreligger ingen mødereferater, så udviklingen i synspunkter må udledes af de arbejdsrapporter, der blev forelagt og diskuteret i under- og hovedkommission.

142. HK/ref. 5. 31/5 1949.

143. UK IV/ref. 3. 7/7 1949; HK/ref. 7. 12/7 1949.

144. UK IV/læg 10; G-50 bd. 5, I s. 124-38.

145. G-50 bd. 5, I s. 137.

Grønlandsudvalgets initiativ, men forblevet uudnyttet på grund af grønlandernes modstand og Styrelsens tøven. Den var blevet udtrykkeligt undsagt i 1946-betænkningen, men åbnet igen af landsrådet samme år. De enkelte konkrete ansøgninger, der havde været 1946-48, var løbet ud i sandet, og de havde heller ikke været fra egentlige danske fåreavlere, men fra tidligere pelsjægere på Østkysten, der ville til Grønland igen. Dansk fåreavl som sådan havde ikke meldt sin interesse.

Samme lette gang fik arbejdet med spørgsmålet om forsyning og afsætning i Grønland. Sekretariatet lagde ud med at mene, at »en fuldstændig fri forsyningstjeneste næppe [ville] ... kunne gennemføres.« Men der kunne måske nok blive plads til »private grønlandere eller private grønlandske andelsforetagender« på et eller flere områder. På samme måde forudså man »en vis plads til det private initiativ« i den interne omsætning¹⁴⁶. Denne tankegang gik uændret igennem drøftelserne og de 4 betænkningssudkast. Halvdan Hendriksens principielle indvending om, at der var »lagt mere vægt på kooperative foretagender end på enkeltmandsvirksomhed«, fik kun den effekt, at disse to muligheder for grønlandsk overtagelse af detailhandelen i den endelige betænkning blev nævnt sideordnet¹⁴⁷. Som i tilfældet med fåreavlen var der heller ikke her noget dansk erhverv, der var involveret på det konkrete plan. Det var der derimod i fiskerispørgsmålet, omkring hvilket hovedslaget kom til at stå.

Eske Brun leverede det første udspil. På fiskeriudvalgsmødet den 29. april forelagde han en plan for den private kapitals indslag i det grønlandske erhvervsliv¹⁴⁸. Som naturligt var, blev udgangspunktet et samlet dansk-grønlandsk selskab, som Hedtoft havde talt om det i 1948. Dette selskab skulle ikke selv drive virksomhed, men træde i forbindelse med private, der f.eks. ville oprette en filetfabrik. Forbindelsen skulle bestå i at eje 50% af sådanne virksomheders aktiekapital og desuden virke som salgsorganisation for de enkelte selskaber, eventuelt varetage deres administration samt transporten til og fra Grønland. Det centrale selskab skulle enten (helst) være et aktieselskab med halv statslig deltagelse, eller udelukkende finansieres af statskassen. Det grønlandske indslag i selskabet skulle dels være ved køb af de private aktier og dels ved at besætte nogle af de statslige generalforsamlingspladser med grønlandere. Selskabet havde ikke frit slag for sin virksomhed. Det skulle sørge for udbytte-

146. UK IV/dok. 1. s. 25.

147. UK IV/forsyningsudvalget dok. 1; UK IV/læg 19-22 (betænkningssudkast); UK IV/ref. 3. 7/7 1949; HK/ref. 7. 12/7 1949; G-50 5,I s. 71f.

148. Et 2 siders referat med planens hovedpunkter findes i UK IV/læg 9 som 7. dokument.

begrænsning og konjunkturudligning ved i gode tider at oparbejde en reservefond til brug i dårlige tider; det skulle søge at fremme andelstanken blandt grønlænderne, og det skulle sørge for, at de enkelte selskaber betalte fiskerne ens priser for fiskene, en pris som centralorganisationen skulle fastsætte.

Der var således ret stramme bånd på den private kapital. Som sagen var lagt op, var politikken ikke til at skelne fra den, Grønlands Styrelse i forvejen førte. Blot skulle der nu åbnes mulighed for privat kapital, men den skulle medvirke efter den kendte model fra Kryolitselskabet med halvdel; selv detaljen med bestyrelsesformand valgt af de statslige aktier som i Kryolitselskabet fandt udtryk i akterne¹⁴⁹.

Begrundelserne for at inddrage den private kapital fremgik af et andet dokument, der med flere detaljer fremlagde samme plan¹⁵⁰. Disse begrundelser, der i øvrigt gik uændret ind i den endelige betænkning på uvæsentlige undtagelser nær, var på den ene side, at da Grønlands Styrelse næppe var egnet til hurtigt og effektivt at modernisere den grønlandske økonomi, og da privat dansk erhvervsliv selv havde vist interesse, måtte man give adgang for at få tilført landet teknisk og kommerciel sagkundskab, hvis virke også kunne være en læreproces for den grønlandske befolkning. På den anden side var der hensynet til denne befolkning. Det måtte sikres, at den ikke blev ladet i stikken i lavkonjunkturer. Den måtte sikres mod en lokalmonopolistisk udnyttelse, og den måtte sikres mulighed for efterhånden selv at tage mere del i produktion og afsætning. Formålet var nemlig »at hæve levestandarden i Grønland, så vidt muligt ved befolkningens egen indsats, og at bringe det grønlandske samfund på linie med andre moderne samfund.«¹⁵¹

Det var begrundelsen for central salgsorganisation og konjunkturudligning. At denne principielt skulle finansieres af den grønlandske økonomi

---

149. Grl.St. j.nr. 10.058/49, 6. dokument. Udkast til lovbestemmelser for »Aktieselskabet det dansk-grønlandske erhvervskompagni« (beg. af maj 1949).

150. Grønlandskommissionen. Underkommission IV. Overvejelser vedr. den private danske kapitalindsat i det grønlandske erhvervsliv. (UK IV/læg 7). Dokumenterne i kommissionens arkiv er kun undtagelsesvis dateret. Når dette læg af mig placeres efter fiskeriudvalgsmødet den 29/4 og før underkommissionens møde den 13/7, baseres det på, at det indeholder et forslag om, at danske og færøske fiskere i Grønland skulle forpligtes til at afsætte deres produktion til den centrale salgsorganisation, hvilket iflg. UK IV/læg 9,7 var en tanke, der blev bragt frem i udvalgsmødet den 29/4. For placering før 13/7 taler, at lægget stadig forestiller sig hovedselskabet som et aktieselskab med halv privat kapital. Det var en tanke, som formandsskabet syntes at have forladt efter dette møde.

151. UK IV/læg 7 s. 2-4.

selv, herunder eventuelt deltagende danske, blev der i de senere forhandlinger fremført 2 argumenter for. Det ene fandt plads i betænkningen og lød: for ikke at »stille det danske samfund over for krav om væsentlig økonomiske støtte«. Det havde især formanden H.H. Koch gentagne gange ført frem, idet han frygtede, at danske skatteydere ville finde det urimeligt oven i de øvrige store udviklingsbeløb til Grønland¹⁵². Det andet var Eske Bruns opfattelse af, at en dansk forsøgelse af grønlænderne i lavkonjunkturer ville koste dem for meget i selvgættelse og hæmme deres udvikling til økonomisk selvstændighed¹⁵³. Det var opfattelser, 'formandsskabet' stod fast på under de videre forhandlinger.

Straks på det første møde i underkommissionen, hvor betænkningssudkastet blev diskuteret¹⁵⁴, blev der rokket kraftigt ved den foreslåede organisation af hovedselskabet. Med den ringe udsigt til udbytte ville private nok slet ikke være interesseret i at deltage i finansieringen, mente Halfdan Hendriksen, ja, Ebbe Groes kunne slet ikke se, at den private kapital skulle med på det plan. Konjunkturudligning var ikke en privatøkonomisk opgave, og erhvervsinvesteringer på lånebasis knap nok heller. Og Fr. Grünfeld (finansministeriet) tilføjede, at hvis der ikke kom privat kapital i hovedselskabet, kunne man lige så godt lade KGH forestå afsætningen som hidtil og overlade investeringsopgaverne til den grønlandske erhvervslånefond, som man havde foreslået oprettet til finansiering af grønlændernes erhverv og husbyggeri. Den skulle alene staten skyde penge i. Nogen afgørelse kom man ikke frem til, og det blev besluttet at tage afsnittet op igen efter rejsen til Grønland¹⁵⁵.

Efter rejsen lavede formandsskabet et nyt udspil. De generelle betragtninger om og forslag til økonomien i Grønland blev samlet i et særligt afsnit, der skulle bringes forrest i de økonomiske betænkninger¹⁵⁶, og de specielle forslag om privat kapital indslag var blevet skrevet om efter diskussionen den 13/7 og havde nu overskriften: Organiseringen af det grønlandske erhvervsliv¹⁵⁷. I dette afsnit var nu hovedselskabet væk. Den fornødne investeringskapital skulle komme fra den grønlandske erhvervslånefond, der enten helt skulle finansieres af staten eller have

---

152. G-50, 5, I s. 39; HK/ref. 12, 29/11 1949 s. 2, 5 og 14.

153. UK IV/ref. 5, 8/11 1949.

154. UK IV/læg 18.

155. UK IV/ref. 4, 13/7 1949. Rejsen fandt sted 20/7-21/8 1949 med deltagelse af nogle af kommissionsmedlemmerne.

156. HK/dok. 10. Udkast til redegørelse for den økonomiske politik i Grønland.

157. UK IV/læg 6.

private midler også, men det sidste så man ingen særlig grund til¹⁵⁸. Den centrale salgsorganisation skulle indtil videre varetages af KGH.

Dette udspil fra formandsskabet må siges at være likvideringen af det fra foråret 1948 i debatten indførte dansk-grønlandske kompagni, der med halvt statslig og halvt privat kapital skulle have forestået alt erhvervsliv i Grønland.

Til den private kapital stod nu tilbage den direkte deltagelse i grønlandsk erhverv, men dens talsmænd havde ikke opgivet bestræbelserne for at få bedre vilkår herfor, end formandsskabets oplæg tilstod. På underkommissionens møde den 8. november 1949 efterlyste Halfdan Hendriksen det gamle forslag om det dansk-grønlandske kompagni og var desuden ikke tilfreds med den måde, det private initiativs skadelige virkninger skulle begrænses på. At det skulle begrænses, var han enig i; han troede dog ikke, at de private virksomheder ville gå ind i den form for statskontrol med eksportafgifter og statsfastsatte mindstepriser for de grønlandske råvarer. Heri var H.L. Jacobsen, Grosserer-Societetet, enig. På en diskussion om det private initiativs gode og dårlige sider kørte man fast, men fortsatte på et nyt møde den 18. november. For en sikkerheds skyld havde sekretariatet i et nyt dokument udførligt argumenteret mod det af Halfdan Hendriksen genrejste dansk-grønlandske kompagni¹⁵⁹. Hendriksen deltog ikke i mødet, så det blev i stedet konjunkturudligningen, der blev hovedtemaet. Claus Sørensen fremlagde sine i skrivelse af 16. november udarbejdede synspunkter om, at konjunkturudligning var godt nok for grønlandske fiskere, men man fik ikke danske og færøske fiskere til at sælge under markedsprisen. Derfor foreslog han fri prisdannelse i afsætningen, men en tvangsopsparing hos de grønlandske producenter¹⁶⁰. Men her stod Eske Brun fast på, at alle, der producerede i Grønland, skulle bidrage til fonden, og han blev kraftigt støttet af Victor Gram (S) og Oluf Steen (Rad. Venstre). Det skulle være prisen for at få lov at deltage¹⁶¹.

Enighed om betænkningen blev der ikke, og i den tilstand gik materialet til behandling i hovedkommissionen den 29. november. På dette møde blev konjunkturfonden igen hovedtemaet. Halfdan Hendriksen var nu

---

158. Samme s. 1. Denne mulighed fulgte med over i den endelige betænkning, men nævnes ikke i den endelige lov, heller ikke i bemærkninger til den.

159. UK IV/dok. 3.

160. Det skriftlige forslag vedlagt mødereferatet.

161. UK IV/ref. 6, 18/11 1949. I næsten uændret form optrykt i Grønlandsposten 16/12 1949 s. 240f.

villig til at bøje sig for flertallets mening og droppe det dansk-grønlandske kompagni, men en konjunkturfond, der skulle omfatte andre end grønlandske fiskere, kunne han derimod ikke gå med til. På det punkt kunne en mindretalsudtalelse komme til at foreligge.

Betænelighederne hos Claus Sørensen og Halfdan Henriksen syntes at have gjort indtryk på de deltagende grønlandere. Hidtil var de kun gået ind i debatten den 8. november i underkommissionen. Dér havde de haft indvendinger mod den centrale salgsorganisation, der forekom dem at være et nyt monopol (Kr. Lyng), som de hidtil havde haft uheldige erfaringer med (J. Chemnitz). Det lykkedes Peter Nielsen både at erklære stor tillid til det private initiativ, som »fuldtud« skulle gennemføres i Grønland og minde om, at det jo ikke skulle være en ukontrolleret adgang.

Til mødet den 29. november i hovedkommissionen havde grønlanderne forberedt skriftlige indlæg. Peter Nielsen erklærede i en længere redegørelse sin tilslutning til det nu foreliggende udkast, herunder den centrale salgsorganisation og konjunkturudligningsfonden. Men da der havde været modstand herimod, ville han gøre sin endelige accept afhængig af, om det private danske initiativ kunne gå ind for forslaget. Gerhard Egede var også betænkelig ved, at konjunkturudligningen skulle gælde fuldt ud for danske fiskere, selv om den var et gode for de grønlandske. Den cirkel, som Egede søgte at finde kvadraturen på, var: de grønlandske fiskere skulle have nogenlunde samme vilkår som deres rigsdanske kolleger, der igen i Grønland skulle have nogenlunde samme vilkår som i Danmark¹⁶². Grønlandernes kraftige bestræbelse på at få det private initiativ med var alligevel ikke nok til at bære Halfdan Henriksens og Claus Sørensens synspunkter igennem. Ingen kunne jo garantere en privat dansk indsats på forhånd, og man kunne ikke forhandle sig til lighed mellem de natur- og samfundsmæssige forskelle mellem Grønland og Danmark. Grønlandernes indlæg gav dog senere i debatten Henriksen lejlighed til at fremhæve, at hans bemærkninger var fremsat ikke af hensyn til danske interesser, men for ikke at skade grønlandernes¹⁶³. Man kom ikke videre. På næste møde accepterede Halfdan Henriksen en af formanden H.H. Kock og departementschef Andreas Møller udformet tilføjelse om, at hvis ordningen viste sig at stille sig hindrende i vejen for

---

162. HK/ref. 12, 29/11 1949 s. 6-12.

163. Samme s. 14.

danske og færøske fiskeres deltagelse, måtte spørgsmålet tages op igen¹⁶⁴.

Med dette var der kun finpudsningen af betænkningen tilbage. Hverken den eller rigsdagsbehandlingen bragte ændringer i ordningen. Ingen beklagede de vilkår, den danske private kapital havde fået, ja, den eneste kommentar desangående var kommunisternes modsatrettede. De talte om prisgivning af grønlænderne til »kapitalismens udbytning«¹⁶⁵.

Resultat og konklusioner

Nyordningen af 1950, som udtrykt i betænkningen og de vedtagne love i foråret 1950, gav adgang for privat dansk kapital til at operere i Grønland, men ikke på de vilkår, visse kredse oprindeligt havde ønsket.

På de områder, hvor der var et monopol at bryde, havde danske privatinteresser ikke meldt sig overalt. Hverken inden for sælfangst, fåreavl eller forsyningstjeneste havde nogen stået på spring for at komme til. Forsyningsmonopolet blev alligevel foreslået delvis ophævet, så det blev muligt for private grønlændere at overtage KGH's butikker og i så fald også få lov til at importere uden om KGH, dog ikke de vigtigste næringsmidler¹⁶⁶. Den relevante lovgivning skelnede dog ikke mellem grønlændere og danske. Berettiget til at importere varer til Grønland var enhver til eget forbrug og »personer med næringsadkomst til at drive handel i Grønland«¹⁶⁷. For at få en sådan næringsadkomst skulle man blot have dansk statsborgerskab og have boet i Grønland i 6 måneder. Det sidste blev der dog skabt dispensationsmuligheder for, men det var af hensyn til grønlændere, der just hjemvendt fra Danmark med en uddannelse gerne ville i gang som selvstændige¹⁶⁸.

Udsendte danske kom i den følgende tid til at udnytte den således skabte adgang i stort omfang, også inden for håndværk og servicefag, men som vist i det foranstående havde det ikke været hensigten hverken

---

164. HK/ref. 13, 8/12 1949; tilføjelsen, forunderligt nok, arkiveret ved HK/dok. 9; G-50 bd. 5, I s. 39.

165. RT FF 1949/50 3. maj sp. 4047. Hvornår og hvorfor kommunisterne havde skiftet fra Aksel Lasens velvillige holdning i februar 1948, har der ikke været materiale til at klarlægge her.

166. G-50 bd. 5, I s. 62, 72f.

167. Bemærkn. til § 16 i lovforslag om udøvelse af erhverv i Grønland, RTA 1949/50 sp. 5587.

168. Bemærkn. til samme lovs § 12 sp. 5585.

hos kommission, regering eller rigsdag i 1950, og heller ikke resultat af noget pres fra dansk erhvervslivs side.

Et andet billede tegnede sig omkring grønlandsk fiskeri og fiskeforædlingsindustri. Der var det bestemt hensigten at lede dansk foretagsomhed og kapital ind med det udtrykkelige formål »at udvikle det grønlandske erhvervsliv til gavn for det grønlandske samfund ... [og ikke] at skabe nye erhvervsmuligheder for den private danske kapital«¹⁶⁹. Som vist foran var det især, men ikke udelukkende, Eske Brun, der havde holdt den fane højt igennem forhandlingerne. Til udviklingen af det grønlandske erhvervsliv blev der særligt set hen til de mindre selvstændige danske og færøske fiskere, da »de arbejdede under samme tekniske og økonomiske vilkår, som man nærer ønske om at føre grønlænderne frem til«¹⁷⁰. Vilkårene blev for så vidt de samme for grønlændere og danske som alle lovenes begrænsninger alene gik på statsborgerskab, der jo var det samme og også inkluderede færingerne, og på fast bopæl i Grønland. Disse samme vilkår indebar, at alle skulle afsætte produktionen til den centrale salgsorganisation og deltage i finansieringen af konjunkturudligningen. Der blev også muligheder for med fast bopæl i Danmark eller Færøerne at deltage i fiskeriet i de indre grønlandske farvande, men så skulle der søges licens, hvis tilståelse skulle være afhængig af, at indtil halvdelen af bådenes bemanning skulle være grønlændere¹⁷¹.

Disse vilkår lå langt fra esbjergfiskernes oprindelige krav om frit fiskeri ved Grønland og langt fra Arups koncessionerede selskab. Derimod lå de tæt på, hvad grønlændere og danske i Grønland havde villet siden krigen: en tilkaldelse af privat dansk erhvervsliv under statskontrol for at lære grønlænderne moderne privat virksomhed. Det var også blevet Styrelsens politik, da Eske Brun reelt var blevet dens ledende kraft efter regeringsskiftet i november 1947.

I kommissionen var presset fra det private danske erhvervsliv for at få friere vilkår behersket, men det havde jo heller ikke nogle eksisterende konkrete interesser at forsvare, og da dansk fiskeri ikke blev så trængt i hjemlige farvande som frygtet, var det ganske forståeligt, at erhvervslivets repræsentanter førte en så tilbagetrukket tilværelse i kommissionen. Deres mødedeltagelse var af alle grupper mindst, og når de tog ordet, var det oftest i detaljer om deres egen branche. Fiskerirepræsentanterne var ikke nogen egentlig undtagelse herfra. Chr. Venø deltog kun i et enkelt

---

169. G-50 bd. 5, I s. 37.

170. Samme s. 38.

171. Samme s. 95.

møde i marts 1949, idet han opholdt sig i Grønland maj 1949 – maj 1950¹⁷². Niels Bjerregaard, Dansk Fiskeriforening, deltog ligeledes kun i et enkelt møde. Ingen af dem blandede sig i debatten. Ud over det møde, der er refereret foran, og hvor Claus Sørensen tog ordet, deltog han kun i et mere. Det er dog sandsynligt, at de herrer havde været noget mere aktive i fiskeriudvalget, der syntes at have holdt sine møder april-juni 1949, men derfra findes ingen referater.

Man kunne forestille sig, at der på trods af erhvervslivets lave profil i kommissionen kunne have været en betydelig interesse fra individuelle private, der på egen hånd søgte at komme til i Grønland. Kommissionens arkiv rummer ingen sådanne henvendelser, og en gennemgang af Styrelsens journaler 1949 bragte kun få for dagen, der hver for sig opløser sig i individuelle særtilfælde: En af Venøs motormænd ville gerne nedsætte sig som fåreavler. Det fik han lov til, men havde forinden gjort sig så uundværlig som mekaniker, at han overtaltes til at blive ved med det. En fiskeeksportør ville oprette tørreri i Godthåbsfjorden, men henvistes til at afvente kommissionens betænkning¹⁷³. En noget større interesse var der for at drive virksomhed i Færingehavn. I 1949 opregnedes 5, der havde fået tilladelse, men det kunne gøres inden for den eksisterende lovgivning, da Færingehavn kun betjente det fiskeri, der foregik i internationalt farvand¹⁷⁴.

For sit eget vedkommende var det private danske erhvervsliv rimeligvis interesseret i de opgaver, der fulgte med den statslige udbygning af Grønland, som nyordningen i høj grad lagde op til. Men udbygningen kunne have været iværksat under et hvilket som helst økonomisk system. Samme erhvervsliv var rimeligvis også interesseret i at få indført en friere økonomi i Grønland, al den stund det ville være en bekræftelse på det hjemlige systems generelle egnethed. Kun i den forstand kan man tale om, at nyordningen tjente private danske erhvervsinteresser.

Den beskedne rolle dansk erhvervsliv spillede i kommissionen og de begrænsninger i dets frie udfoldelse, som nyordningen faktisk indebar, gør det dog rimeligere at tolke denne som en begrænset imødekommelse af danske fiskeriinteresser, fordi det kunne tjene udviklingsplanerne for Grønland, end at tolke disse som tilvejebragt for at imødekomme danske erhvervsinteresser.

Som afgørende faktorer må man nok hellere pege på den omstændig-

---

172. GP 16/5 1949; Berlingske Tidende 24/5 1950.

173. Grl.St. j.nr. 11.829/49. J.nr. 11.830/49.

174. Grl.St. j.nr. 10.521/48. Notat af 14/6 1949.

hed, at fremtrædende grønlandere, efterhånden et flertal i landsrådene, fandt tiden inde til for Grønlands skyld at indløse en gammel dansk kolonipolitisk målsætning, formuleret i 1921 og ofte gentaget: »grønlandernes udvikling til selvstændighed, det vil sige en sådan modenhed i moralsk og økonomisk henseende, at de kan blive i stand til at leve i fri forbindelse med den øvrige verden, når landets nuværende afsondrings-tilstand engang i fremtiden ophører¹⁷⁵«. For tilvejebringelsen af den grønlandske opfattelse spillede vurderingen hos fremtrædende danske i Grønland om, at det både var ønskeligt og muligt, givetvis en væsentlig rolle, ligesom deres engagement for sagen syntes at have været stærkt fremmede for dens sejrsgang i Danmark. Især Eske Brun må man pege på i den forbindelse.

En afgørende forudsætning for gennemførelsen var naturligvis, at regering og rigsdag lod sig overbevise. Hvad der oprindeligt havde været Hedtofts inspiration til at tage sagen op, har der ikke været materiale til at belyse nærmere. Måske kan man tage ham på ordet: løsningen af en stor national opgave. Dens heldige gennemførelse kunne vel påregnes at kunne omsættes i politiske gevinster i ind- og udland. Bag alle begrundelser lå det faktum, at Grønland havde klaret sig igennem krigen uden forbindelse med Danmark. Efter krigen var der en udbredt mistro til amerikanernes reelle hensigter i Grønland, hvor de ikke gjorde mine til at opgive baserne¹⁷⁶, og foran lå en usikker fremtid, der netop i slutningen af 1940'erne så ud til at kunne udvikle sig dramatisk.

Foruden de internt danske og grønlandske var der således også gode udenrigspolitiske grunde til at knytte Grønland fastere til Danmark, og det var vel til syvende og sidst det overordnede formål med nyordningen.

---

175. Betænkning 1921 s. 15.

176. Jf. Niels Amstrup: Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-48.

Anvendt materiale

Forkortelser

- ABA Arkiver
 Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Enghaveplads, København
 Hedtofts arkiv:
 Manus til radioudtalelse 30/1-48 (kasse 1)
 Manus til radioudtalelse 17/9-48 (kasse 30)
 Telegramkorrespondance med Grønland sep. 1948 (kasse 31)
- Danmarks Havfiskeriforening, Esbjerg
 Bestyrelsesprotokol fra Vestjysk Fiskeriforening
- Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg
 A/S Claus Sørensen's arkiv
 sag nr. 4845 »Forræderiet i 1948«
- Rigsarkivet, Rigsdagsgården, København
 Statsministeriet
 Grønlandskommissionen af 29/11 1948
 Hovedkommissionen
- HK/ref. Mødereferater
 HK/dok. Dokumenter
 Andre bilag
- UK IV/ref. Underkommission IV
 UK IV/dok. Mødereferater
 Dokumenter
 Andre bilag
- Grl.St. Grønlands Styrelse
 j.nr. Journalsager 1941-49
 (Brevjournalen i Ministeriet for Grønland)
- Grl.udv. Rigsdagens Grønlandsudvalgs arkiv, Christiansborg
 Mødeprotokol 1942-45
 Mødeprotokol 1946
 Mødeprotokol 1947-56
 Bilagsbind til protokol 1946, heri
 Eske Brun: Rapport af 12. maj 1945
 Eske Brun: Memorandum sommeren 1945

Litteratur

(Normalt henvist til med forfatternavn, ellers som angivet i margin)

Forkortelser

- Amstrup, Niels: Grønland i det amerikansk-danske forhold 1945-48.
 (Studier i dansk udenrigspolitik, tilegnet Erling Bjøl. Århus 1978 s. 155-98)
- Arup, Niels: Vor grønlandske politik I-II. (Verdens Gang, 5. årg. nr. 10, nov. 1951 s. 375-79; 6. årg. nr. 3, marts 1952 s. 85-89)
- A/G Atuagagdliutit/Grønlandsposten

- Beck, Axel: Nakorsak, læge på indlandsisen. Kbh. 1946
- Betænkning 1921 Betænkning afgivet af det i december måned 1920 nedsatte udvalg til drøftelse af de grønlandske anliggender. Kbh. 1921
- B-46 Betænkning afgivet den 12. juni 1946 af Rigsdagens Grønlandsudvalg i forening med en af de grønlandske landsråd valgt delegation og repræsentanter for Grønlands Styrelse. Kbh. 1946.
- Brun, Eske: Vort Monopol i Grønland. (Fremtiden årg. 1 nr. 8, maj 1946 s. 26-29)
- Brun, Eske: Det altoverskyggende Grønlandsproblem: en tidssvarende økonomi. (Frit Danmark 1947/48 nr. 5 dec. 1947 s. 5-7)
- Dagspressen (via udklipssamlingen på Arktisk Institut, Charlottenlund, og den komplette samling på Statsbiblioteket i Århus)
- Dansk Fiskeritidende 1945-50
- Fiskeridirektoratet (udg.): Årbog for den danske fiskerflåde, 1935-50
- GAS Den grønlandske Selskabs årsskrift 1945-50
- LR- De grønlandske landsråds forhandlinger (i Beretninger og Kundgørelser vedr. Grønlands Styrelse) 1945-48
- G-50 Grønlandskommissionens betænkning 1-6, Kbh. 1950
- GP Grønlandsposten 1945-50
- Harder, Kirsten: De dansk-færøske forhold 1945-48. Odense 1979
- Højlund, Niels: Krise uden Alternativ. Kbh. 1972
- Johansen, Ove: Om rammerne for Studiet af den grønlandske udvikling siden 1945. (Politica 10. årg. nr. 3 1978 s. 124-47)
- Jørgensen, Jørgen: Nordafar A/S. (Tidsskr. Grønland 1957 s. 330-39)
- Lov om Fangst, Fiskeri og Jagt i de grønlandske Farvande m.v. af 1. April 1925
- Lov om Grønlands Styrelse af 18. April 1925
- Lov om Den Kgl. grønlandske Handel af 27. maj 1950
- Lov om en grønlandsk erhvervslånefond af 27. maj 1950
- Mattox, W.G.: Fishing in West Greenland 1910-66. The development of a new native industri. (Medd. om Grønland bd. 197, 1, 1973)
- Oldendow, Knud: Tilstandene i Grønland 1946, Kbh. 1947
- RT Rigsdagstidende
- RTFF Folketingets forhandlinger
- RTA, -B, -C Tillæg A, B, C
- Spanner, Søren: Færøfiskeriet ved Grønland i 1920'erne. (Utrykt speciale ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1982)
- Sveistrup, P.P.: Economic Principles of the Greenland Administration before 1947. (Medd. om Grønland bd. 150, 1, Kbh. 1949)
- Sveistrup, P.P. og Sune Dalgaard: Det danske Styre af Grønland 1825-50. (Medd. om Grønland bd. 145,1, Kbh. 1945)

- Sørensen, Axel Kjær: Ophævelsen af Grønlands kolonistatus – et grønlandsk krav? (Historie ny række XII, 1-2, 1977 s. 159-90)
- Sørensen, Axel Kjær: Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt. Kbh. 1983
- Sørensen, Claus: Erindringer bd. IV. Esbjerg 1975
- Vestjysk Fiskeritidende 1945-50
- Viemose, Jørgen: Dansk kolonipolitik i Grønland. Kbh. 1977.
- Vinding, Ole: Grønland 1945. Kbh. 1946

Niels Lorents Petersen – hans liv i arbejderbevægelsen

Af Hans-Norbert Lahme

I april 1870 kom buntmagersvenden Niels Lorents Petersen til København som udsending fra Internationalen. Han skulle skabe forbindelse til den spæde socialisme i Danmark. Hvem var N.L. Petersen egentlig? I denne artikel prøver universitetslektor, dr.phil. Hans-Norbert Lahme at besvare spørgsmålet. Ved gennemgang af det foreliggende, meget spredte kildemateriale følges den københavnske skomagersøns liv fra vugge til grav.

Den 25. juni 1894 døde i en ejendom på Nørrebro i København en over 80årig mand ved navn Niels Lorents Petersen. Som dødsårsag blev der konstateret en lungebetændelse¹, som den gamle havde pådraget sig straks efter, at han i foråret 1894 var kommet til København fra Genève i Svejts², hvor han havde været bosat i en årrække. Begravelsen fandt sted 1. juli på Assistens-kirkegård. Den afdøde fik en såkaldt »liniegrav«, hvilket var den billigste begravelsesform³. Omkostningerne til ligfærden blev udredt af N.L. Petersens familie, som af skifteretten havde fået tilkendt hans beskedne arv – lidt tøj, nogle bøger og først og fremmest et guldur – til dette formål⁴.

Begravelsen fandt sted i ubemærkethed. Kun den afdødes familie, som han havde boet hos under sit ophold i København, synes at have deltaget. I København var ingen åbenbart opmærksom på, at Niels Lorents Petersen en gang havde været og på en måde stadigvæk var noget af en berømtthed – han havde været en af den europæiske arbejderbevægelses pionerer; så vidt vides var han den sidste overlevende af dem, der siden begyndelsen af 1840erne havde været med i proletarietets befrielseskamp; han havde deltaget i den europæiske revolution i 1848, havde bidraget til at forberede kommunen i Paris, og var sidst, men ikke mindst, en af dem,

---

1. Jfr. begravelsesprotokollen for januar-juli 1894, nr 3948, Københavns Stadsarkiv.

2. Petersen til Fechner, 29.5. og 6.6. 1894, Kleine Korrespondenz, IISG.

3. Jfr. begravelsesprotokollen, anf. st.

4. Forseglings- og Registreringsprotokol, 1892-, 2. afd. H, Prot. 3B, nr 1172, Landsarkivet for Sjælland. – Se også A. Schöpp (N.L. Petersens nevø i København) til Fechner, 7.7. 1894, Kleine Korrespondenz.

der skabte forudsætningerne for, at den danske arbejderbevægelse kunne tage form.

Umiddelbart reagerede kun det tyske socialdemokrati på N.L. Petersens død. Den 17. og 19. juli 1894 bragtes i dagbladet »Vorwärts« og i ugebladet »Der Sozialdemokrat« to udførlige nekrologer, hvori pionerens liv og gerninger blev omtalt⁵. Det danske socialdemokrati kom den 19. juli med en kort meddelelse om N.L. Petersens død, denne var imidlertid et sammendrag af de to tyske nekrologer og indeholdt intet om den afdødes betydning for sit hjemlands socialdemokratiske bevægelse. Omkring halvanden måned senere, tilsyneladende efter at N.L. Petersens vigtige rolle for det danske parti var gået op for partilederne i København, blev det på Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalgsmøde besluttet at indsamle penge til en mindetavle til ære for partiveteranen⁶. Denne plan er dog aldrig kommet til udførelse; partiet, som står i et taknemmelighedsforhold til N.L. Petersen, har nærmest glemt ham fuldstændigt⁷. At få denne N.L. Petersen frem i lyset igen og at tildele ham den plads i den danske og internationale socialistiske bevægelses tilblivelseshistorie, som tilkommer ham, er den følgende skitses vigtigste opgave. Skitsens forfatter har intet imod, hvis nogen skulle kalde den den »mindetavle«, som hans eget parti er blevet ham skyldig.

Materialet, der ligger til grund for skitsen, blev fundet i forskellige europæiske arkiver og biblioteker og kan groft indeles i fire kategorier:

1. Materiale, som kan betegnes som N.L. Petersens efterladte papirer. Det drejer sig her om hans dagbog fra 1884-1894 og om hans arbejds- og vandrebøger (det såkaldte »livret d'ouvrier«) fra 1836-1877. Dagbogen opbevares på »Institut for marxisme-leninisme« i Moskva⁸, medens vandrebøgerne befinder sig på »Internationaal Instituut voor Sociale Ge-

5. I nekrologen fra 17.7. 1894 er der indarbejdet en nekrolog fra N.L. Petersens partikammerater i Genève.

6. Forhandlingsprotokol for Socialdemokratisk Forbund, ABA.

7. Dog måske med undtagelse af Oluf Bertolt, som dedikerede ham nogle sider i: Pionerer. Mændene fra Halvfjerdsernes Arbejderbevægelse, København 1938, s. 27 ff.

8. En kopi findes på »Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED«, Berlin-DDR, denne fik jeg lov at se i foråret 1983. (Zentrales Parteiarchiv, Bestand Internationale Arbeiterassoziation, Sign. I 6/1/52 f., 1. del: Bl. 1-209, 2. del: Bl. 1-233 (fremover: dagbogen)). Denne dagbog har i øvrigt i mange år været eftersøgt for til sidst at blive deklareret som værende »tabt«. Jfr. f.eks. Erik Gamby, Skandinavien og håndværkerkommunismen, i: Marx i Danmark. Historiske Bidrag, København 1983, s. 15-64, her s. 25.

schiedenis« (IISG) i Amsterdam⁹. Begge disse kilder er formodentlig det materiale, som N.L. Petersen har efterladt i Genève under sit sidste ophold i København, og som han testamenterede til det tyske socialdemokrati, der indlemmede det i sit arkiv i Berlin¹⁰. Der har det antageligt ligget indtil 1933, hvorefter en del af det ad uransagelige veje havnede i Moskva¹¹, medens andet ad mere kendte veje nåede til Amsterdam.

2. Breve fra N.L. Petersen til andre, først og fremmest europæiske socialister. N.L. Petersen var en meget flittig brevsriver. Den største del af hans bevarede breve findes i Amsterdam-instituttets »Becker Nachlass« (d.v.s. den tyske socialist Joh. Ph. Beckers efterladte papirer), og i »Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv« (ABA) i København i O.C. Andersens arkiv. Det bør bemærkes, at der kun er bevaret et enkelt brev til N.L. Petersen¹².

3. Politirapporter og andet materiale fra officiel side, for det meste af fortrolig karakter. Dette materiale ligger spredt i forskellige europæiske arkiver. Vigtigst er Peter Vedels og Cosmos Bræstrups arkiver, begge i Rigsarkivet i København.

4. Samtidige aviser og skrifter, som bl.a. indeholder materiale om N.L. Petersen, men også digte, korrespondancer og artikler fra hans hånd.

For de nævnte kildegrupper gælder, at de ofte mere antyder end giver entydige svar. I andre tilfælde drejer det sig øjensynlig om rester af større korrespondancer eller beretninger. Dette hænger i høj grad sammen med, at en meget stor del af N.L. Petersens arbejde i og for arbejderbevægelsen foregik illegalt og med politiet i hælene. Derudover må det være begrænset, hvor meget materiale N.L. Petersen, som tilbragte det meste af sit liv som farende håndværkersvend, selv kan have bevaret¹³.

9. Det drejer sig i alt om 3 vandrebøger, hvoraf den ældste blev udstedt den 18.7. 1836 i Brünn. Under denne dato findes der en henvisning til en ældre vandrebog, udstedt den 21.6. 1833 i København, som åbenbart ikke længere eksisterer. De tre overleverede vandrebøger i: Nachlass Julius Motteler, IISG, Rep. 3038 (fremover: vandrebøger).
10. I den ovennævnte svejtsiske nekrolog er der tale om, at N.L. Petersen foruden dagbogen skulle have efterladt sig en beretning om »sine oplevelser og gerninger på tysk«; jfr. Vorwärts, anf. st. Disse særskilte beretninger har jeg forgæves eftersøgt.
11. Hvordan en del af SPD's arkivmateriale sandsynligvis er havnet i Moskva, beskrives i: Hans-Norbert Lahme, Nyt om det gamle SPD-arkiv – Samlingen »Schulz« i Hamburg, i: Arbejderhistorie 18 (1982), s. 120 f.
12. Weitling til N.L. Petersen, 26.2. 1856, i: Emil Kahler, Wilhelm Weitling. Seine Agitation und Lehre im geschichtlichen Zusammenhange dargestellt, Hottingen-Zürich 1887 (= Sozialdemokratische Bibliothek, bd XI), s. 74 f.
13. Det følgende bygger på min artikel: Niels Lorents Petersen: Eine Skizze seines Lebens in der Arbeiterbewegung, ca. s. 1-50, kommer i: International Review of Social History. – Jfr. desuden: Herwig Förder o.a. (ed.), Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien, bd 2, Berlin 1982, s. 543 ff., fodn. 336. (Fremover: BdK 2)

I

Der foreligger ikke mange oplysninger om N.L. Petersens barndom. Han blev født den 12. februar 1814 i København¹ i fattige kår², som søn af en skomager³. I kilderne skildres han som lille og lyshåret⁴, og ifølge et politisignalement var han pukkelrygget⁵. Det sidstnævnte tyder på, at han som barn, som så mange andre børn fra fattige forhold, havde haft engelsk syge. Dette understreges af, at hans ansigt på det eneste overleverede fotografi bærer tydelige rakitiske træk⁶. I 1828 blev N.L. Petersen konfirmeret og kom derefter i buntmagerlære hos Høppner i København.⁷ 1833, efter endt læretid, forlod han København og vandrede først til Helsingør, hvor han kun blev i kort tid for allerede i samme år at forlade Danmark. Via Randers drog han til Tyskland, hvor han indtil 1837 arbejdede hos forskellige mestre mange forskellige steder⁸. Det kan formodes, at han i disse år erhvervede sine tyske sprogkundskaber; selv om han aldrig lærte det helt korrekt, blev det tyske i årene fremover for N.L. Petersen det sprog, han fortrinsvis benyttede sig af. Således skrev han sin dagbog på tysk⁹, og naturligvis er den største del af hans breve skrevet på tysk. I 1837 gik han til Svejts, hvor han i nogle år vandrede omkring¹⁰. 1839 var han for en kort tid i Besançon, året efter i Mülhausen¹¹. Det er muligt, at han i disse første vandringsår fik kontakt med republikanske eller demokratisk sindede tyske håndværkere, som han

-
1. D(en) tyske reform(erede) Kirke (i København), Kirkebog. Landsarkivet for Sjælland: »Getaufte 1814« (nr 9). N.L. Petersen blev konfirmeret den 30.3. 1828. Jfr. anf. st., »Konfirmation 1828«.
  2. Dagbog, 24.5. 1885.
  3. Kirkebogen. anf. st.
  4. Jfr. Liebknecht til Engels, 27.2. 1873, i: Georg Eckert (ed.), Wilhelm Liebknecht. Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten, bd 1 (1862-1878), Assen 1973, s. 450.
  5. Jfr. personbeskrivelsen i: Wermuth, Stieber, Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts. Im amtlichen Auftrage zur Benutzung der Polizei-Behörden der sämtlichen deutschen Bundesstaaten auf Grund der betreffenden gerichtlichen und polizeilichen Acten dargestellt von ... , Berlin 1854, s. 95. I (Dresdner) Vertrauliche Polizeimittheilungen, nr 48 fra 2.1. 1858 er der en anden, meget grov hentydning til N.L. Petersens rakitiske fysiognomi: her beskrives han som værende »einem Affen ähnlich sehend«.
  6. Fotografiet findes på ABA, samling N.L. Petersen. Denne »samling« indeholder dog meget lidt primært materiale.
  7. Jfr. Die Communisten-Verschwörungen ..., s. 95.
  8. Jfr. vandrebogen, passim.
  9. I hele dagbogen findes ialt kun tre korte notater på dansk.
  10. Jfr. vandrebogen, passim.
  11. Anf. st., passim.

mødte undervejs; muligvis stiftede han også bekendtskab med de første tyske arbejderorganisationer. Den vigtigste af disse tyske arbejderorganisationer var »De Retfærdiges Forbund« (»Bund der Gerechten«), som rådede over »menigheder« (»Gemeinden«, d.v.s. afdelinger) i England, Frankrig og Svejts og derudover havde enkelte »apostle« (d.v.s. agitatorer) i de tyske stater¹². Forbundsafdelingerne udgjorde dog kun mindre enheder i de større tyske håndværkerorganisationer, der i mange tilfælde endnu kun havde oplysende eller selskabelig karakter; i andre tilfælde havde disse organisationer demokratiske eller republikanske mål¹³. Menighederne var med andre ord foreninger i foreningerne, sammensat af de mest oplyste blandt de farende tyske håndværkere. I flere tilfælde var der knyttet såkaldte »Kostanstalten« til afdelingerne; disse var kooperative arbejderkantiner, der viste sig at være et vigtigt trækplaster i de Retfærdiges agitation, selv om de fleste af dem kun eksisterede i meget kort tid¹⁴. Den vigtigste skikkelse blandt de Retfærdige var afgjort den tyske skræddersvend Wilhelm Weitling, som i sine skrifter og med sin revolutionære propaganda forsøgte at forene den franske politiske og økonomiske kommunismes ideer til en helstøbt politisk teori. Hans ideer om pengenes afskaffelse, om fællesejendom, ophævelsen af de nationale grænser, menneskenes forbrødring og oprettelsen af et kommunistisk samfund vandt enorm udbredelse blandt de rejsende tyske håndværkere; hans hovedværk, »Garantien der Harmonie und Freiheit« (Vivis 1842) var i mange år ifølge Heinrich Heine »den tyske kommunismes katekismus«¹⁵. Med Weitling havde især de tyske svende, som opholdt sig i de større europæiske byer, fået en profet, der viste dem en vej ud af den sociale nød, som var forårsaget af befolkningstilvæksten og den begyndende industrialiseringsproces.

I årene 1841 til 1844 opholdt N.L. Petersen sig hovedsagelig i Lausanne¹⁶, hvor han, enten i 1841 eller 1842, blev medlem af den tyske arbejderforening¹⁷. Enten straks eller kort tid efter blev han apostel i De

12. Jfr. f.eks. Niels Finn Christiansen, Fra kapitalismens gennembrud til 1. verdenskrig (= Socialismens Historie, bd 1), s. 1. 1976, s. 58 f.

13. Jfr. Wolfgang Schieder, Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung. Die Auslandsvereine im Jahrzehnt nach der Julirevolution von 1830 (= Industrielle Welt, bd 4), Stuttgart 1963, s. 66 ff., s. 77 ff.

14. Anf. st., s. 77 f.

15. Heinrich Heine, Sämtliche Werke, Leipzig 1890 ff., bd IV, s. 45.

16. Vandrebog, passim.

17. I et brev til O.C. Andersen fra 28.12. 1872, O.C. Andersen arkiv, daterer N.L. Petersen sin indmeldelse i Lausanne-foreningen til 1842. Anderledes i dagbogen, 3.6. 1891, hvor han nævner 1841 som året for sin indtræden.

Retfærdiges Forbunds store menighed i Lausanne. Der foreligger intet om de nærmere omstændigheder, der førte til den danske buntmager-svends indmeldelse i De Retfærdiges Forbund. Han hævdede selv nogle år senere, i et brev til Weitling, at det var læsningen af Lammenais »Paroles d'un croyant«, der i sin tid havde ført til, at han tilsluttede sig den socialistiske bevægelse¹⁸. Muligvis har danskeren Njals Schack, en møllebygger fra København, spillet en rolle. Denne mand havde, som andre svende fra de skandinaviske lande, der opholdt sig i Svejts, tilsluttet sig den tyske forening uden dog at være blevet medlem hos de Retfærdige¹⁹. Det vigtigste synes dog at have været N.L. Petersens personlige bekendtskab med Wilhelm Weitling, som i 1842 var kommet fra Paris til Lausanne for at forcere agitationen blandt de tyske svende i den vestlige del af Svejts²⁰. Der vides intet om, hvornår og under hvilken omstændighed N.L. Petersen og Weitling mødtes for første gang, men dette møde må betragtes som en af de vigtigste hændelser i danskerens liv.

Om N.L. Petersens aktiviteter som medlem af den tyske arbejderforening og som de Retfærdiges apostel foreligger kun spredte oplysninger, som er for brudstykkeagtige til at kunne sammenstykkes til et komplet billede. Men selv disse spredte oplysninger er i stand til at skildre den danske buntmager som en af de mest aktive medlemmer i arbejderforeningen og en af de ivrigste apostle blandt de Retfærdige i den vestlige del af Svejts. I håndværkerforeningen gjorde han sig bemærket som forfatter af nogle digte, der kunne bruges i den daglige politiske agitation. De blev offentliggjort i foreningens blad, »Der volkstümliche Handwerker«, som var det første tyske arbejderblad²¹. Hans »Kommunistenfresser-Lied« fra 1842 er et af de tidligste eksempler på proletarisk agitationslyrik. I dette digt gør N.L. Petersen ud fra en forskræmt og moralsk forarget bedsteborgers standpunkt op med kommunisterne og deres ligheds- og delingsidealer: Disse kommunister, hævder forfatteren, viger ikke tilbage for i deres kommunistiske samfund at ville dele alt imellem sig – også koner-

---

18. Således N.L. Petersen i en korrespondance i Weitlings New Yorker tidsskrift Republik der Arbeiter, 5. årg., nr 18 (29.4. 1854). – Det var selvfølgelig en af de mange tyske oversættelser af Lammenais værk, »Worte eines Gläubigen«, som N.L. Petersen havde læst.

19. Til Schack jfr. Otto Brugger, Geschichte der deutschen Handwerkervereine in der Schweiz 1836-1843. Die Wirksamkeit Weitlings (1841-1843), Bern og Leipzig 1932, s. 43.

20. Jfr. Schieder, Anfänge ..., s. 75 f.

21. Se dertil dagbogen, 21.4.1892. »Der volkstümliche Handwerker«, som kom i et meget lille oplag og som ikke var trykt, men autograferet, findes ikke mere.

ne²²! Digtet, som er så vellykket og samtidig så tidløst, at det endnu i 1930 blev brugt af det svejtsiske socialdemokrati i den politiske agitation²³, slutter med en spydig opfordring til at jage kommunisterne ud af landet.

Som apostel var N.L. Petersen en af Weitlings nærmeste medarbejdere og derudover den blandt de Retfærdige, som stod ham personligt nærmest. Hans loyalitet over for den tyske arbejderprofet var ubetinget og han veg ikke tilbage for personlige ofre. Således nævnte Weitling i forordet til 3. oplag af »Garantien der Harmonie und Freiheit« udtrykkeligt »Petersen aus Kopenhagen« som en af dem, der i 1842 muliggjorde trykningen af værket, idet han aftog en stor del af nyoplagets 2.000 eksemplarer for selv at distribuere dem²⁴.

I efteråret 1842 begyndte Weitling at møde en del modgang blandt sine meningsfæller i De Retfærdiges Forbund; denne kulminerede i løbet af foråret 1843. Dels blev han bebrejdet, at han til tider yndede at opføre sig som en »kommunistisk pave«²⁵, dels var han begyndt at lancere nogle anarkistiske teorier, der bl.a. gik ud på at starte revolutionen ved, at arbejderne befriede forbryderne fra fængslerne; de frigivne kriminelle skulle så, ved at de blev lovet alle de rigdomme, som de kunne stjæle, udløse den sociale revolution, der ifølge Weitlings overbevisning ville blive fulgt op af hele folket og ville resultere i oprettelsen af det kommunistiske idealsamfund²⁶. Som mange andre gik N.L. Petersen imod denne »Diebstahlstheorie«, som han betegnede som »Irrungen«²⁷, og han forsøgte at tale Weitling til rette²⁸. I begyndelsen af 1843 mødte Weitling så megen modgang, at han flyttede til Zürich og en overgang overvejede helt at trække sig ud af De Retfærdiges Forbund²⁹. Det var vennen N.L.

22. Digtet er med angivelse af forfatterens navn og stedet for første offentliggørelse genoptrykt i Weitlings tidsskrift Die junge Generation. Erste Lieferung, Zweiter Jahrgang (Januar 1843). Weitling har i Republik der Arbeiter aftrykt en række digte, hvoraf mange minder om »Kommunistenfresser-Lied«. Mindst et af dem, men formodentlig mange flere, er skrevet af N.L. Petersen og tidligere offentliggjort i Der volkstümliche Handwerker. Jfr. Republik der Arbeiter, 2. årg., nr 5 (17.5. 1851), og dagbog, 21.4. 1892.

23. Jfr. Rote Revue, årg. 1930, s. 184 f.

24. Wilhelm Weitling, Garantien der Harmonie und Freiheit. Neu herausgegeben von B. Kaufhold, Berlin 1955, s. 297.

25. Jfr. Herwig Förder o.a. (ed.), Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien, bd 1, Berlin 1970, Dok. 22 (fremover: BdK 1).

26. Jfr. Kahler, Weitling, s. 40 f.

27. Dagbog, 10.2. 1892.

28. Anf. st.

29. Brugger, Handwerkervereine, s. 146. Jfr. også Kahler, Weitling, især s. 45 ff.

Petersen, der gav ham nyt mod. Han skrev bl.a. til ham: »Livets forskellige forhold, omstændighederne, tiden forandrer meget. Giv derfor Dine brødre et eksempel, at intet kan ryste Dig, ikke engang det hårdeste slag, og gennem Dit eksempel, gennem Din udholdenhed skal vort mod befæstes. Endnu har Du kraft i Dig«³⁰.

I foråret 1843 rejste N.L. Petersen på opfordring af August Becker, en anden af Weitlings nærmeste medarbejdere, til Genève, hvor både arbejderforeningen og de Retfærdiges menighed var sygnet hen³¹. Det lykkedes for danskeren at genoprette arbejderforeningen og ligeledes at reorganisere menigheden ved, at han aktiverede »12 Kernkommunisten, d.h. aus dem B(und)«³². Ved samme lejlighed tog han forbindelsen op til de svejtsiske arbejdere, der var begyndt at organisere sig i deres egne organisationer, de såkaldte »Grütli-Vereine«³³.

I juni 1843 blev Weitling fængslet og kort tid efter idømt en længere fængselsstraf. Begrundelsen var, at han i subskriptionsprospektet til sit nye værk, »Das Evangelium des armen Sünders«, havde brugt vendinger, som af gejstligheden i Zürich blev betegnet som blasfemi³⁴. Det var netop det, N.L. Petersen havde frygtet: »Jeg er meget spændt på det nye evangelium«, skrev han den 8. juni 1843 til Weitling, men, tilføjede han, »Du kan komme på kant med præsterne, de vil skråle op om faren for religionen³⁵ ...« Og han fortsatte: »den hårdeste kamp, som dog må komme som noget uundgåeligt, skal nu stå igennem (og den består i) at tilintetgøre de religiøse fordomme(;) så længe mennesket endnu tror på himlen, kæmper det ikke på jorden, fordi det ikke vil stræbe efter (at opfylde) sin bestemmelse og ikke vil erkende sin ret.« Den i disse linier tilsynkomende ateisme er værd at lægge mærke til – den blev ved med at være en hjørnesten i N.L. Petersens personlige ideologi, men var absolut ikke typisk for de Retfærdige i Svejts, der hyldede en arkaisk pseudoreligiøs socialismeopfattelse³⁶.

30. Brevet citeres her i Erik Gambys oversættelse. Jfr. Gamby: Skandinavien og håndværkerkommunismen, s. 23 f. Den tyske originalversion i: BdK 1, Dok. 37.

31. Jfr. Sommer til Weitling, 7.5. 1843, i: anf. st., Dok. 39.

32. Anf. st.

33. N.L. Petersen til Weitling, 8.6. 1843, Staatsarchiv Zürich, P 239.1, Fasc. c, nr 4. Offentliggøres i: Lahme, Niels Lorents Petersen.

34. Jfr. Kahler, Weitling, s. 59 ff.

35. Petersen til Weitling, 8.6. 1843 (oversat fra tysk).

36. Se dertil den udførlige redegørelse for de Retfærdiges ideologi hos Jacques Grandjón, Ideologische Auseinandersetzungen im »Bund der Gerechten«, in: Die frühsozialistischen Bünde in der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Vom »Bund der Gerechten« zum »Bund der Kommunisten« 1836-1847. Ein Tagungsbericht, Berlin 1975, s. 81-94, her s. 92 f.

Med Weitlings fængsling var den utopiske tyske håndværkerkommunismes tid ved at være forbi, og Weitling selv, N.L. Petersens idol, havde udspillet sin rolle som arbejderfører og -ideolog. Mens den europæiske revolution begyndte at kaste sine skygger forud, blev den tyske arbejderbevægelses kraftcentre flyttet fra Svejts til de økonomisk mere fremskredne områder, d.v.s. til Bruxelles, London og det tyske Rhinland, og samtidig begyndte Marx, Engels og Moses Hess at gøre sig gældende i organisationerne og som ideologer. Det lykkedes dog for N.L. Petersen at holde liv i de Retfærdiges menighed i Lausanne. I en øjenvidneberetning fra sidst i 1840'erne beskrives det, hvordan han i 1844 sammen med den før omtalte August Becker forhindrede, at resterne af Lausanne-menigheden blev forenet med et par ikke-socialistiske arbejderforeninger af religiøs observans, de såkaldte »Ständler« og den såkaldte »Pfaf-fenverein«. Det hedder i denne beretning, at »Becker og Petersen modsatte sig unionsplanerne, fordi de ikke ville give afkald på de kommunistiske principper. Heri blev de støttet af deres tilhængere«³⁷. Da Becker i 1845 forlod Svejts, var af den gamle inderkreds omkring Weitling kun N.L. Petersen tilbage. Hans rejser i 1844, 45 og 46 til Zürich, Lyon og Paris, hvor der tidligere havde været store afdelinger af de Retfærdige³⁸, var sikkert forsøg på at holde resterne af disse menigheder i live. Det ser dog ikke ud til at være lykkedes for ham, lige så lidt som han havde succes med at vinde nye tilhænger for håndværkerkommunismen blandt de skandinaviske svende i deres forening i Zürich, som han besøgte i 1845-46: Her blev han simpelthen sat på porten på grund af »kommunistische Umtriebe«³⁹. Takket være N.L. Petersens indsats og åbenbart med ham som leder overlevede Lausanne-menigheden indtil tiden efter, at »Kom-munisternes Forbund« var blevet grundlagt.

---

37. Se Vinets beretning i: Ernst Barnikol, *Geschichte des religiösen und atheistischen Frühsozialismus. Nach der Darstellung August Beckers vom Jahre 1847*, 1. og 2. opl., Kiel 1932, s. 106 (oversat fra fransk).

38. Jfr. vandrebogen, passim.

39. Denne episode beskrives i *Die Communisten-Verschwörungen ...*, s. 95.

II

I 1846 grundlagde Marx i Bruxelles den »Kommunistiske Korrespondance-komité«, og i begyndelsen af 1847 meldte han og Engels sig ind i De Retfærdiges Forbund. I juni samme år blev der under Marx' og Engels' ledelse afholdt en kommunistisk kongres i London, og ved samme lejlighed blev det besluttet at reorganisere De Retfærdiges Forbund som »Kommunisternes Forbund« (»Bund der Kommunisten«). Det nye forbund havde »Kreise« og »Gemeinden« i mange europæiske byer. Mange af disse afdelinger, men langt fra alle, var tidligere menigheder af De Retfærdiges Forbund, som Kommunisternes Forbund prøvede at få omdannet til sine egne afdelinger. I sommeren 1847 sendte forbundscentralen i London en udsending til Svejts. Vel vidende, at N.L. Petersen stadigvæk havde en stor indflydelse på de tidligere Retfærdige dér, skulle denne udsending sætte sig i forbindelse med ham¹. Han talte med danskeren, som indvilligede i, at Lausanne-afdelingen, men muligvis også andre svejtsiske afdelinger, blev omdannet til afdelinger af Kommunisternes Forbund. Udsendingen kunne melde tilbage: »Petersen ist gewonnen!«².

Fra oktober 1847 til maj 1848 opholdte N.L. Petersen sig i Bruxelles, hvor der i denne tid eksisterede en stor koloni af tyske håndværkere og emigranter³. Kilderne tier om formålet med dette hans første besøg i den belgiske hovedstad, men det kan tænkes, at det stod i forbindelse med reorganiseringen af De Retfærdiges Forbund som Kommunisternes Forbund. Det eneste, vi ved om dette ophold i Bruxelles, er, at han var medlem af den siden da berømte tyske arbejderforening, hvilket fremgår af en medlemsfortegnelse fra januar 1848⁴. N.L. Petersen figurerer på denne liste som nr 64, Marx som nr 14, Moses Hess som nr 45⁵. Det er muligt, at N.L. Petersen midlertidig forlod Bruxelles i november-december 1847 for at deltage i Kommunisternes anden kongres i London. I hvert fald findes hans navn – »Petersen aus Dänemark« – blandt dem, der underskrev en adresse, som den tyske arbejderforening i London (»Kommunistischer Arbeiterbildungsverein«) i december 1847 sendte til den liberale avis »Schweizer Tagsatzung« i Bern.⁶ At N.L. Petersen i begyn-

---

1. Jfr. BdK 1, dok. 160 (»Ansprache der Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten an den Bund«, 14.9. 1847).

2. Anf. st.

3. Vandrebog.

4. BdK 1, dok. 191. Det drejer sig om den berømte »januarliste«.

5. Anf.st.

6. Anf. st., dok. 189.

delsen af 1848 også var øjenvidne til de revolutionære begivenheder i Bruxelles fremgår tydeligt af et brev til Joh. Ph. Becker og af et dagbogsnotat. Det drejer sig desværre kun om reminiscencer, som ikke giver oplysning om danskerens rolle under disse begivenheder. Den 15. maj 1875 skrev han til Becker: »Jeg var her (i Bruxelles) også anno 48(,) dengang holdt Marx, Engels, Hess og den røde Wolf(f) inclusive de belgiske storheder deres uafbrudte møder – det drejede sig om intet mindre end at jage svigersønnen bort som franskmændene havde gjort det med svigerfaderen. Men da (kong) Leopold så erklærede, at de kunne spare sig selv for disse besværligheder, han ville gå af sig selv, da skreg belgierne: 'leve vor gode konge', og sådan er det blevet indtil vore dage ...«⁷. I dagbogen hedder det om de samme begivenheder i et notat fra 1884: »Den 24. februar idag for 36 år siden i Bruxelles – februarrevolutionen i Paris – sikke erindringer. (...) Sammen med Marx, Engels, Hess og tre Wölffe, Kasematten, Rother og Schuster Wolf(f), hvem kan nævne alle de kendte og ukendte storheder fra anno 48«⁸. Selv om disse linier ikke kan give direkte oplysninger om N.L. Petersens aktiviteter under hans første ophold i Bruxelles, antyder de i det mindste, at han var tæt på begivenhederne, og at han spillede en vis rolle i Kommunisternes Forbund og i den tyske arbejderforening. Derudover mødte han under dette første ophold i Bruxelles den europæiske arbejderbevægelses vigtigste repræsentanter, foruden Marx og Engels også Moses Hess, som han sluttede et varigt venskab med⁹. Blandt de vigtige personligheder fra den belgiske arbejderbevægelse lærte han formentlig Brismée at kende¹⁰.

I maj 1848 forlod danskeren Bruxelles for at vandre nogle måneder i Svejts¹¹. Allerede i september samme år var han tilbage i den belgiske hovedstad, hvor han blev indtil maj næste år¹². Derefter rejste han til London, i september 1849 var han for en kort tid i Paris, så i Lyon,

7. Oversat fra tysk. Brevet offentliggøres delvis i: Lahme, Niels Lorents Petersen. Original i: Becker Nachlass, D II 604.

8. Oversat fra tysk; dagbog, 24.2. 1884. N.L. Petersen nævner i brevet de tre indehavere af navnet Wolff, alle tre kendte kommunister, ved deres øgenavne: Den »røde« var journalisten Ferdinand Wolff fra Köln, øgenavnet skyldes hans hårfarve. »Kasematten-Wolff« var Wilhelm W. fra Ternau i Schlesien; han fik sit øgenavn, fordi han i flere år havde siddet fængslet i de berygtede kasematter i Breslau. »Schuster« W. var en tysk skomagervend. Især de to førstnævnte »Wölffe« spillede en stor rolle i den tyske arbejderforening i Bruxelles.

9. Jfr. N.L. Petersens brev til Sybille Hess, s.d., i: Carl Hirsch, Moritz Hess, i: Der arme Conrad. Illustrierter Kalender für das arbeitende Volk, Leipzig 1876, s. 86-71, her s. 71.

10. Jfr. nedenfor, s. 450.

11. Jfr. vandrebogen, passim.

12. Anf. st.

hvorefter han rejste tilbage til Paris efter fire uger for at blive der fra oktober 1849 til april 1850¹³. Derefter var han en kort tid i Bern, i september 1850 var han igen i Paris, for at vende tilbage til Bruxelles i oktober 1850¹⁴. Her blev han indtil juni 1851¹⁵. Det kan antages, at N.L. Petersens hektiske rejseaktiviteter i disse år stod i forbindelse med den kommunistiske bevægelses reorganisering. Det er nemlig påfaldende, at hans rejser bevægede sig imellem den europæiske arbejderbevægelses forskellige centre. Den kendsgerning, at han som regel om vinteren blev et sted, for at gå på vandring i sommermånederne tyder på, at han brugte vinteren til at tjene penge for at kunne rejse omkring som agitator om sommeren.

I efteråret 1850 havde Kommunisternes Forbund delt sig i to fraktioner. I betragtning af den europæiske revolutions nederlag og et mærkbart økonomisk opsving i industricentrene var Marx og Engels nået til den erkendelse, at en ny revolutionær bølge ikke kunne forventes inden for den nærmeste fremtid, og at den kommunistiske bevægelse derfor måtte udarbejde en ny taktik. Først og fremmest skulle kommunisterne manifestere sig som en selvstændig politisk kraft side om side med den borgerlige og småborgerlig-demokratiske opposition. I modsætning dertil satsede den anden fraktion, det såkaldte »Sonderbund« omkring August Willich og Karl Schapper, på en snarlig genopblussen af revolutionen, hvor reaktionen kunne nedkæmpes med militære midler. Willich-Schapper-fraktionen havde sit centrum i London, medens Marx-Engels-fraktionens centrum var blevet flyttet fra London til Köln¹⁶.

Kilderne tyder på, at N.L. Petersen allerede i efteråret 1850 tilsluttede sig Willich og Schapper. Ifølge en politikilde fungerede han endda som leder af Willich-Schapper-fraktionens afdeling i Bruxelles¹⁷. Det ser ud, som om den danske buntmager reorganiserede resterne af den tyske arbejderforening i Bruxelles som afdeling af Willich-Schapper-fraktionen straks efter, at den gamle tyske forening var blevet opløst af det belgiske politi i september 1850¹⁸. Under N.L. Petersens ledelse blev menigheden i Bruxelles formentlig den største afdeling i den såkaldte »Sonderbund«. I de tyske politiakter findes afskrifterne af tre breve fra N.L. Petersen til

---

13. Anf. st.

14. Anf. st.

15. Anf. st.

16. Jfr. f.eks. BdK 1, s. 45 ff.

17. Wermuth til Bræstrup, 12.7. 1852, Bræstrups arkiv, pakke 6.

18. Jfr. BdK 2, s. 543.

forbundsledelsen i London¹⁹. hvori Bruxelles-menigheden bl.a. distance-
rer sig fra Marx og Engels. N.L. Petersen bedyrer i det første brev (fra
19. januar 1851) over for forbundsledelsen, at der ikke eksisterer nogen-
somhelst forbindelse mellem de tyske kommunister i Bruxelles og Marx
og Engels. Dette var åbenbart noget, som centralen i London satte stor
pris på²⁰. I det andet brev (fra 16. februar 1851) opgiver N.L. Petersen,
formentlig igen på en forespørgsel fra London, Bruxelles-menighedens
størrelse til 40 personer. Ifølge brevet er medlem nr 40 Otto Schio, et
navnkundigt medlem fra Kommunisternes Forbund²¹. I det tredje brev
(fra 2. april 1851) beretter N.L. Petersen om Marx-tilhængerer Karl
Blind og om Karl Grün, som var tilhænger af den såkaldte »sande so-
cialisme« (»wahrer Sozialismus«)²². De var begge to i Bruxelles samtidig
med N.L. Petersen, som kunne berette, at de levede helt isoleret uden
forbindelse til de tyske flygtninge i Bruxelles. Åbenbart var forbundsle-
delsen i London bekymret over, at de to mænd kunne vinde indflydelse
på de tyske kommunister i Bruxelles.

Der vides intet om motiverne for N.L. Petersens tilslutning til Willich-
Schapper-fraktionen. Det er dog muligt, at det hænger sammen med hans
venskab med Weitling, som han ifølge Löh, et af medlemmerne af for-
bundsafdelingen i Bruxelles, stadigvæk »forgudede«²³, men som af Marx,
bl.a. under diskussionerne i »korrespondance-komitéen«, havde fået en
slem medfart²⁴. Det kan tænkes, at N.L. Petersen havde søgt tilslutning
til Willich og Schapper på grund af en efterhånden indgroet modvilje

-
19. Disse breve udgjorde sammen med en række andre aktstykker det såkaldte »arkiv Dietz«. Det var aktstykker, som en preussisk politispion havde stjålet hos Oswald Dietz, der var en af de ledende i Willich-Schapper-fraktionens centrum i London. Jfr. Karl Bittel (ed.), *Der Kommunistenprozess zu Köln 1852 im Spiegel der zeitgenössischen Presse*, Berlin 1955, s. 95. Brevene blev brugt som bevismateriale under den berygtede sag imod kommunisterne.
  20. Dette og de to andre breve aftrykkes i Lahme, Niels Lorents Petersen. Originalerne i: Staatsarchiv Potsdam, Rep. 30 Berlin C, Lit. L. Nr 228 (Best. Nr 11373), Bl. 7-7R. – Det første brev blev læst op under kommunistisagen i Köln i 1852. Jfr. Bittel, *Der Kommunistenprozess*, s. 101.
  21. Ifølge *Die Communisten-Verschwörungen ...*, s. 112, blev Schio i juni 1852 fængslet, fordi politiet var blevet opmærksom på hans rolle i Bruxelles-foreningen igennem N.L. Petersens brev.
  22. Karl Blind var jurist og en overgang en af Marx' varmeste tilhængere. Sidst i 1850erne blev han nationalliberal. – Karl Grün var tilhænger af en romantisk socialreformerende skole, der fik betegnelsen »den sande« eller »den filosofiske« socialisme. Marx og Engels har polemiseret hårdt imod denne skole, bl.a. i »Det Kommunistiske Manifest.«
  23. Jfr. Löhs brev til Steingens, 29.4. 1851, Staatsarchiv Potsdam, Rep. 30 Berlin C, Tit. 94, Lit. 208 b, bd XIII.
  24. Jfr. Kahler, Weitling, s. 72 f.

mod Marx, som han også senere gav udtryk for²⁵. Et andet motiv kan have været, at danskeren med baggrund i Weitlings revolutionære »volutaristiske« teorier ideologisk har stået Willich-Schapper-fraktionen nærmere end Marx-Engels-fraktionen, der hyldede en mere nøgtern opfattelse af de revolutionære muligheder.

I juli 1851 forlod N.L. Petersen Bruxelles for som delegeret at deltage i Willich-Schapper-fraktionens kongres, som fandt sted i juli måned i London²⁶. Den 2. august rejste han fra London til Paris bl.a. med det formål at overbringe kongres-brochuren »Die Forderungen des Volkes im Augenblicke der Revolution« til Pariser-menigheden²⁷. Selv om Kommunisternes Forbund kort tid efter blev opløst, ser det ud til at danskeren i en tid forsøgte at holde sammen på resterne af »Sonderbund«-menigheden i Paris. Ifølge en politikilde skal han dér endnu i 1853 have virket som »præsident for Kommunist-komiteén«²⁸. Der mangler dog yderligere oplysninger om denne organisation.

III

Kommunist-komiteén i Paris, formentlig Willich-Schapper-fraktionens rester, var foreløbig den sidste organisation, som N.L. Petersen kunne virke i. I løbet af 1850erne forsvandt de proletariske organisationer, d.v.s. de blev enten knust af den politiske reaktion, eller også opløste de sig selv. Dette gælder både for Kommunisternes Forbund, som blev opløst i 1852, som for Willichs og Schappers »Sonderbund«, hvis tilhængere i 1853 måtte erkende, at den revolutionære bølge, som de havde ventet

---

25. Jfr. nedenfor, s. 441.

26. Til dateringen af hans ophold i London jfr. vandrebogen, desuden: Die Communisten-Verschörungen ..., s. 95.

27. Se Georg Eckert, Aus den Korrespondenzen des Kommunistenbundes (Fraktion Willich-Schapper), i: Archiv für Sozialgeschichte V (1965), s. 273-318, her s. 288 f.

28. Die Communisten-Verschörungen ..., s. 95. – I Bræstrups arkiv, pakke 20, findes der en stikkerberetning (udateret, ekspederet af Bræstrup den 16.5. 1855), hvori der er tale om en »Petersen ouvrier pelletier natif de Schleswig-Holstein«. Denne mand betegnes som chef for et hemmeligt selskab »La Scandinavia« i Paris, som skulle være blevet grundlagt af nogle professorer fra København og Dorpat. Dette hemmelige selskab, som skulle have panskandinaviske mål, var ifølge beretningen blevet forenet med resterne af fraktionen Willich-Schapper i Paris. Dette lyder meget fantasifuldt for ikke at sige utroværdigt. N.L. Petersen kan man vanskeligt forestille sig som chef for det skildrede foretagende, og det må være et spørgsmål, om politistikkeren ikke har rodet en del ting sammen. Der kan også være tale om en anden Petersen, idet navnet ikke just hører til de sjældne.

på, udeblev. For N.L. Petersen betød dette, at han, som siden 1841 eller 42 havde tilhørt alle vigtige proletariske organisationer af tyske arbejdere og håndværkere, for første gang i sit liv var uden organisatorisk hjemsted. Af denne grund har disse år formentlig betydet et dybt brud i hans liv. Betragtes disse år kun ud fra hans vandrebøgers begrænsede perspektiv adskiller de sig dog ikke fra 1830'erne, 40'erne, 60'erne eller 70'erne, som ligeledes dokumenteres dér: N.L. Petersen var »på valsen«, han slog sig ned nogle måneder her, nogle måneder dér for at arbejde i sit fag som buntmagersvend. Som han gjorde det, vandrede tusindvis af håndværkersvende igennem Europa – 1850'erne var svendevandringernes storhedstid. Undersøger man N.L. Petersens vandrebøger lidt nærmere ser man dog, at hans vandringer fulgte et bestemt mønster: For det første undgik han at komme ind på det tyske forbunds og det danske kongeriges territorier; dette kan forklares med, at han siden kommunist-processen i Köln i 1852 var kommet i politiets søgelys, hvilket havde givet sig udslag i, at Wermuth og Stieber havde ofret en hel side i deres »kommunistkartotek« på ham¹; danskeren var formentlig også klar over, at politidirektør Cosmos Bræstrup i København var orienteret om hans virke og sikkert gerne havde talt et par ord med ham. Derudover har N.L. Petersen sikkert været vidende om, at det siden 1835 (og op til 1862) var forbudt for danske håndværkersvende at opholde sig på steder i udlandet, hvor arbejderforeninger tolereredes², og dette var præcis, hvad han havde gjort lige siden, han forlod sit hjemland. For det andet besøgte N.L. Petersen under sine vandringer først i 1850'erne næsten udelukkende steder, hvor han havde været aktiv i arbejderbevægelsens tjeneste, eller hvor der før havde været arbejderforeninger: Disse steder var først og fremmest Genève, Lausanne, Zürich, Bruxelles, Paris og London. Det må antages, at det næppe var nostalgisk længsel efter svundne tider, der fik ham til at besøge arbejderbevægelsens tidligere højborg, men formentlig ønsket om at genfinde tidligere meningsfæller og om mulig genopbygge organisationerne.

På nær brevafskrifterne i Dietz-arkivet er der ikke overleveret N.L. Petersen-breve fra 1850'erne. Fra 1850'erne er dog det førnævnte overleverede brev til ham; som anført er det et brev fra Wilhelm Weitling³. Selv

---

1. Die Communisten-Verschwörungen ..., s. 95.

2. Villads Christensen, København i Kristian den ottendes og Frederik den syvendes Tid 1840-1857, 1912, s. 273 f.

3. 26.2. 1856, i: Kahler, Weitling, s. 74 f.

om brevets indhold er uden interesse viser det⁴, at forbindelsen mellem den tidligere arbejderprofet og hans trofaste »apostel« ikke var afbrudt, selv om den førstnævnte var flyttet til USA. I samme retning peger en række korrespondancer, som N.L. Petersen skrev i årene 1853, 54 og 55 til Weitlings amerikanske blad »Republik der Arbeiter«. I disse korrespondancer beskriver danskeren sine indtryk under vandringerne igennem arbejderbevægelsens tidligere højborg i Frankrig og Svejts⁵. Korrespondancerne skildrer de politiske forhold i de forskellige svejtsiske kantonen og i Paris; de indeholder både »storpolitiske« betragtninger og lokalpolitisk stof, men også beretninger om den politiske reaktion, f.eks. om de berygtede Wermuth og Stiebers virke⁶. Desuden beretter de om tidligere meningsfæller, der var udvandret (f.eks. August Becker, Ewerbeck og Willich)⁷, og dem, som N.L. Petersen møder igen under sine vandringer (f.eks. svenskeren Oebohm og Krell)⁸. Som den røde tråd går betragtningerne om arbejderbevægelsen, som N.L. Petersen genfinder i en sørgelig tilstand, gennem disse korrespondancer. Kun i Zürich finder han tilstande, som han beskriver positivt: Dér eksisterer endda, eller: igen, en »Kommunistenverein«⁹.

I August 1857 afbrød N.L. Petersen sine flereårige vandringer gennem Svejts og Frankrig. Den 13. august fik han i Paris udstedt et visum til en rejse til New York¹⁰, og få dage senere forlod han Europa¹¹. Kilderne tier næsten fuldstændig om denne rejse til Amerika. Således vides der så godt som intet om, hvem han kom sammen med under opholdet i New York. Det er sandsynligt, at han mødte sin gamle ven Weitling og andre veteraner fra arbejderbevægelsens tidlige år, som var udvandret til New York. Det eneste sikre vi ved er, at N.L. Petersen i New York levede meget fattigt¹², og at han havde kontakter til veteranen fra 1848, Gustav Stru-

-
4. Weitling skriver i dette brev om sine pseudovidenskabelige astronomiske opdagelser.
  5. 4. årg., nr 34, 35 og 43 (20. og 27.8., 22.10. 1853); 5. årg., nr 18 og 26 (29.4. og 24.6. 1854); 6. årg., nr 3 (17.5. 1855).
  6. 4. årg., nr 35.
  7. 5. årg., nr 18.
  8. 5. årg., nr 26.
  9. Anf. st.
  10. Jfr. vandrebog.
  11. Bl. 1-6, 1. del i N.L. Petersens dagbøger indeholder digte. Et af dem indledes med sætningen: »Skrevet under en rejse til New York den 1. september 1857, den 13. dag på oceanet.« (Oversat fra tysk)
  12. Dette fremgår af et af de ovennævnte digte, hvori der bl.a. tales om langvarig arbejdsløshed i New York.

ve¹³. N.L. Petersens hjemrejse må have fundet sted i løbet af sommeren 1858, da han i september blev observeret i Bruxelles, som det hedder »von London kommend«¹⁴. I en politiberetning hedder det endvidere, at danskeren nu gik Struves ærinde, og at hans egentlige mål var Tyskland¹⁵. I virkeligheden tilbragte han vinteren 1858-59 i Bruxelles¹⁶.

I foråret 1859 var han igen i London; i maj deltog han i et af den tyske arbejderforenings møder¹⁷, og kort efter skrev han en lille artikelserie til avisen »Das Volk«, der udkom i London¹⁸. I august 1859 var han igen i Bruxelles, hvor han forgæves forsøgte at organisere tyske arbejdere, formentlig tidligere medlemmer af den tyske forening, som var blevet dér. Derefter rejste han videre til Paris, hvor han bortset fra enkelte korte rejser blev boende indtil kort tid før kommuneoprøret.

IV

På grund af det store antal N.L. Petersen-breve, der opbevares i Joh. Ph. Beckers og Moses Hess' arkiver i Amsterdam, er 1860erne de bedst dokumenterede år i den danske buntmagers liv¹. Som nævnt ovenfor kendte han og Hess hinanden siden 1847; Becker og N.L. Petersen lærte formentlig først i 1840erne hinanden at kende.

13. Jfr. stikkerberetningen nr. 2 fra 15.12. 1858 i Peter Vedels arkiv. Denne beretning var skrevet af Edgar Bauer og stilet til Bræstrup, som også honorerede den og Bauers mange andre indberetninger. Jfr. Troels Dahlerup, *Der Clown. Londonagentens indberetninger om den tyske emigration 1852-61*, i: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt på halvfjerdsårsdagen 12. december 1978*, 1978 s. 65-83.

14. (Dresdner) vertrauliche Polizeimittheilungen, nr. 60 fra 20.12. 1858. Jfr. også anf. st., nr. 48 fra 2.11. 1858.

15. Anf. st. Jfr. også Körner til Bræstrup. 20.10. 1858, i: Bræstrups arkiv, pakke 6.

16. Således i Edgar Bauers beretning, anf. st.

17. *Das Volk*, nr 4 fra 28.5. 1859.

18. Det drejer sig om artiklerne »Der Communismus in unserer Zeit« i nr. 6 fra 11.6. 1859, og om »Arbeiterstimmen«. *Feierstunden eines Arbeiters*, i: Nr. 8, 9, 10, 12 og 16 fra 25.6., 2. og 23.7. og 20.8. 1859. N.L. Petersen gør i disse artikler op med classesamarbejde.

19. Jfr. N.L. Petersen til Becker, 15.5. 1875, anf. st.

1. N.L. Petersens breve til Moses Hess er for de flestes vedkommende udgivet af Edmund Silberner, i: *Moses Hess. Briefwechsel, 's Gravenhage 1959 (= Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung, bd 2)*. Til N.L. Petersens venskab med både Moses Hess og hans kone Sybille jfr. også af s. forf.: *Moses Hess, Geschichte seines Lebens*, Leiden 1966, *passim*.

I 1860erne fik den europæiske arbejderbevægelse et vældigt opsving. Uden at komme nærmere ind på dette skal der mindes om, at den »Internationale Arbejderassociation« (IAA) blev grundlagt i London i 1864, og at »Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein« (ADAV) året før var trådt ind på den politiske scene; 1869 blev »Sozialdemokratische Arbeiterpartei« (SDAP, »Eisenacherne«) holdt over dåben. De førstnævnte to organisationer var i 1860erne en slags koordinatsystem, hvori socialistiske tyske arbejderes organisatoriske og politiske arbejde måtte bevæge sig, uanset om dette arbejde foregik i de tyske stater eller, som det var tilfældet for N.L. Petersen i den franske hovedstad, der stadigvæk var et yndet mål for tyske håndværkervandring. Her eksisterede der et tysk »foreningsliv« i sin mest kendte fremtoningsform, nemlig som »Gesang-« og »Turnvereine«, desuden en række tyske værtshuse og spiserestauranter, hvor håndværkere og arbejdere mødtes. Der var med andre ord ideelle betingelser for N.L. Petersen og andre socialistiske agitatorer, selv om det franske politi holdt et vågent øje med socialisterne i Paris.

Om sine første forsøg på at agitere blandt de tyske svende i Paris skrev N.L. Petersen i begyndelsen af 1864 til vennen Becker: »Den lille verden Paris er så fattig på politisk liv, at man her egentlig ikke lever, men bare vegeterer«². Disse linier viser mere end den socialistiske veterans utålmodighed og hans længsel efter »at komme i gang«; det viser sig også i linierne, at arbejderbevægelsen var blevet det vigtigste indhold i den efterhånden halvtredsårige danske socialists liv: Uden »politisk liv« lever mennesket ikke, det bare »vegeterer«. I samme brev meddelte N.L. Petersen endvidere: »Vi har gjort en del forsøg på at få de herværende tyskere til det ene og det andet. Jeg tror dog, at vi dertil har for megen tørst og for lidt tålmodighed.« Tilsyneladende forblev danskeren og hans politiske venner – iblandt dem Victor Schily, en veteran fra Kommunisternes Forbund³ – ikke helt uberørt af det tyske værtshusmiljø i Paris, hvori deres agitatoriske fremstød foregik.

I løbet af anden halvdel af 1860erne blev N.L. Petersens agitatoriske arbejde dog kronet med succes. Han var i mellemtiden blevet indvalgt i

---

2. Citeret efter: Götz Langkau, Die deutsche Sektion in Paris, i: International Review of Social History, Vol. XVII (1972), s. 103-150, her s. 107 (oversat fra tysk). (Tidsskriftet citeres fremover IRSH).

3. Anf. st.

IAA's generalråd⁴, og foruden ham var der på dette tidspunkt mindst to andre tidligere medlemmer i Kommunisternes Forbund og generalrådsmedlemmer i Paris, nemlig den førnævnte Schily og Kaub⁵. Ydermere kom der i 1867 med den unge ungarske guldsmed Leo Frankel, senere Pariserkommunens arbejdsminister, en mand til Paris, som hurtigt profilerede sig som en af arbejderbevægelsens intelligenteste politiske repræsentanter⁶. Leo Frankel hørte med til N.L. Petersens nære vennekreds; ifølge et notat i hans dagbog skal Frankel endda have hævdet, at det var danskeren, der vandt ham for arbejderbevægelsen⁷. Det er tænkeligt, at N.L. Petersen »indførte« Frankel i arbejderbevægelsen⁸. Kaub, Schily og Frankel synes at have givet N.L. Petersen den fornødne støtte til at kunne få succes med sit arbejde blandt de tyske arbejdere og svende i Paris.

Selv om danskeren var medlem af IAA's generalråd, var hans politiske »trobekendelse« lassalleansk⁹, og, som det fremgår af et brev til vennen Moses Hess, var hans modvilje mod Marx med årene ikke blevet ringere¹⁰. Modviljen mod Marx var så stærk, at N.L. Petersens venskabelige forhold til Joh. Ph. Becker en overgang blev temmelig køligt, forårsaget af Beckers stillingtagen for Marx¹¹.

4. I IAA-generalrådsmødet fra 29.11. 1864 hedder det: »The following were then added to the Council: Mr. D. Cornelius ... and Mr. Petersen«, »on the motion of Mr. Eccarius«. The General Council of the First International, Minutes, bd 1 (1864-1866), Moskva og London s. d., s. 51. En »P. Petersen« hører til dem, der underskrev adresserne til Lincoln og Johnson (anf. st., s. 295). Personfortegnelsen i samme bind gør denne »P.« til »Peter Petersen« (anf. st., s. 446). En P. eller Peter Petersen kendes ikke fra IAA's ledende personligheder. Jeg er af den opfattelse, at der her og på mødet den 9.11. 1864 er tale om N.L. Petersen. Denne formodning underbygges også af Eccarius' adfærd på generalrådsmødet den 12.4. 1870: Hans intervention til gavn for N.L. Petersen minder stærkt om hans stillingtagen for ham den 29.11. 1864 (jfr. nedenfor, s.444). Det kan næppe antages, at der ved siden af N.L. Petersen var endnu en mand af samme navn i IAA's generalråd, som Eccarius var lige venligsindet overfor. N.L. Petersen og Eccarius har formodentlig kendt hinanden fra den tyske arbejderforening i London.

5. Langkau, Die deutsche Sektion, s. 105.

6. Magda Aranyossi, Leo Frankel, Berlin 1957, s. 12 f.

7. N.L. Petersen til Fechner, 13. og 17.7. 1889. Dette og et andet brev til Fechner udgør bl. 7-35 i dagbogens 2. del. N.L. Petersen skrev disse breve i Paris, hvor han opholdt sig under den internationale kongres i 1889. Ved denne lejlighed genså han Frankel.

8. Der foreligger ingen oplysninger om motiverne for Frankels indtræden i arbejderbevægelsen. Jfr. Aranyossi, Leo Frankel, s. 12.

9. Jfr. N.L. Petersen til Becker, s. d. (april 1868): »Som bekendt tilhører jeg lassalleanerne«. (Oversat fra tysk). Aftrykt som dok. III i: Hans-Norbert Lahme, Zur Vorgeschichte der dänischen IAA-Sektion, i: IRSH, Vol. XIX (1974), s. 54-72.

10. N.L. Petersen til Hess, 16.9. (1865), i: Silberner, Hess, Briefwechsel, s. 503.

11. Anf. st.

I 1867 kunne der for første gang skimtes noget, der mindede om organisatoriske strukturer i N.L. Petersens omgangskreds i Paris. Han mødtes regelmæssig en gang om ugen med ca. 12 til 40 politiske venner i et foreningslokale i Paris¹², og under N.L. Petersens ledelse kom der et foreningsliv i gang, som lignede andre tyske lassalleanistiske organisationers til punkt og prikke: Man organiserede søndagsudflugter, festligheder i anledning af Lassalles dødsdag, »Abendunterhaltungen«, dillettanteater og foredrag¹³. Denne form for proletarisk gemytlighed var dog kun den ene side af de tyske socialisters foreningsliv i Paris – den anden side var deres udadvendte aktiviteter, som viste sig for første gang i deres solidaritetsaktioner under broncearbejdernes og skræddersvendenes strejker (i hhv. Frankrig og Paris) i begyndelsen af 1867¹⁴. I en preussisk politiberetning hedder det om disse strejker, at de blev ledet af »lassalleanerne« omkring N.L. Petersen i Paris, og at danskeren handlede i overensstemmelse med IAA-generalrådet i London; det hedder endvidere i samme beretning, at »L. Petersen« var trådt i forbindelse med en række førende tyske lassalleanere, med det erklærede formål at udvide strejkerne til Tyskland¹⁵. Interessant i denne beretning er, at den antyder en forbindelse mellem de parisiske lassalleanere og IAA's generalråd i London. I centrum for denne forbindelse stod åbenbart N.L. Petersen. Beretningen er ydermere interessant, fordi den dokumenterer de parisiske lassalleaneres udadvendte aktiviteter: Ved disse drejede det sig om praktisk-internationalistiske solidaritetsaktioner, som også ved andre lejligheder kom til udtryk, f.eks. under bygningsarbejdernes strejke i 1868 i Genève og under de svejtsiske forårsstrejker et år senere. Disse solidaritetsaktioner kom i gang på N.L. Petersens initiativ og under hans ledelse. Som det fremgår af et brev til Joh. Ph. Becker indbefattede de først og fremmest pengeindsamlinger blandt de tyske arbejdere i Paris til fordel for de strejkende¹⁶. I aktionerne udviskedes de tyske partistridigheders

12. Jfr. Langkau, Die deutsche Sektion, s. 108 f.

13. Anf. st, s. 109. – Et eksempel på en anden tysk udenlandsorganisation, der var stærkt påvirket af lassalleanismen og som dyrkede lignende former for proletarisk gemytlighed var den tyske socialdemokratiske forening i København. Se: Hans-Norbert Lahme, Der deutsche social-demokratische Arbeiterverein in Kopenhagen und die dänische Arbeiterbewegung, i: IRSH, Vol. XXI (1976), s. 240.-255, passim.

14. Jfr. dertil Irina A. Bach o.a. (ed.), Die Erste Internationale 1864-1870, del 1, Moskva 1981, s. 328 f.

15. En afskrift af denne beretning, hvis original er gået tabt, findes i: Sammlung Alfred Schulz, bd 8 (1863-1890), Bestand Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, Hamburger Bibliothek für Sozialgeschichte und Arbeiterbewegung, Hamburg.

16. N.L. Petersen til Becker, 30.3. 1869, Becker Nachlass, D II 593. Aftrykt i: Lahme, Niels Lorents Petersen.

ideologiske grænser. Som N.L. Petersen en gang i 1868 skrev til Joh. Ph. Becker, havde han selv ud fra principielle overvejelser aldrig kunnet se en »egentlig forskel imellem disse to retninger«¹⁷. Med andre ord: Den praktiske politiks nødvendigheder havde åbenbart korrigeret de ideologiske uoverensstemmelser, som for en praktiker som N.L. Petersen formentlig aldrig havde været særlig store. I det hele taget synes N.L. Petersens og hans venners lassalleanisme først og fremmest at have været gældende for organisationens indadvendte aktiviteter, d.v.s. den var i højere grad »stil« end »dogme«.

Dette forklarer også den tilsyneladende lethed, ved hjælp af hvilken lassalleaneren N.L. Petersen ved årsskiftet 1869-70, formentlig på foranledning af Frankel, løsnede sine forbindelser til ADAV's ledelse i Berlin¹⁸. For at citere Frankel nedlagde han »sit hverv som tillidsmand« for ADAV i Paris¹⁹, og omtrent samtidig med dette indstillede han sit virke som korrespondent for »Der Social-Demokrat«, ADAV's blad, som han havde varetaget både i 1868 og i 1869²⁰. Årsagerne til dette brud med ADAV vides der intet konkret om, men det kan tænkes, at de skal søges i de hårde interne tyske partistridigheder²¹. I hvert fald gav N.L. Petersens brud med ADAV Frankel grønt lys for hans siden først i 1870 erklærede mål at grundlægge en tysk IAA-sektion i Paris²², hvis sekretær han, Frankel, blev²³. Resultatet var, at N.L. Petersen – og sammen med ham en stor del af »hans« lassalleanere, som også blev kaldt for »la section Petersé«²⁴ – reorganiserede sig i den tyske IAA-sektion²⁵. Den danske buntmager var en af dem, der underskrev den nye tyske sektion's første offentlige manifest, protestadressen imod den franske socialist Varlins fængsling²⁶.

Den tyske sektion blev tilintetgjort, da de tyske statsborgere på grund af den tysk-franske krig blev udvist fra Frankrig i september 1870²⁷. Enkelte sektionsmedlemmer blev dog i Paris krigen over og kæmpede sammen med det franske proletariat på Pariserkommunens barrikader,

17. N.L. Petersen til Becker, s. d. (april 1868), anf. st.

18. Dertil se Langkau, Die deutsche Sektion, s. 119 f.

19. Anf. st., s. 119.

20. Anf. st., passim.

21. Anf. st., s. 120.

22. Anf. st., s. 118.

23. Anf. st.

24. Anf. st., s. 116.

25. Anf. st., s. 122.

26. Anf. st., dok. I.

27. Jfr. Silberner, Moses Hess, Geschichte ..., s. 642 f.

heriblandt Frankel²⁸. N.L. Petersen havde dog ikke selv lejlighed til at opleve sektionens endeligt, fordi han allerede i foråret 1870 havde forladt Paris.

V

Efter ialt 35 års fravær betrådte N.L. Petersen i april 1868 for første gang dansk jord igen¹. Af hvilken grund han først nu kom til Danmark igen, vides ikke, men det hænger måske sammen med politidirektør Cosmos Bræstrups afgang kort tid før², hvilket N.L. Petersen formentlig har været orienteret om. Selv om han var kommet til København for at besøge sin familie,³ kunne denne arbejderbevægelsens veteran ikke lade være med at forsøge at agitere for den socialistiske bevægelse. I 1860erne eksisterede der i Danmark endnu ikke nogen socialistisk organisation, dog fandtes der i København siden sidst i 1840erne enkelte liberale arbejderforeninger⁴. Forretningsføreren for den mest progressive af disse foreninger, »Kjøbenhavns Arbejderforening«, var folketingsmand Reinhold Jensen, som siden 1866 havde dyrket kontakter til IAA; bl.a. havde han abonneret på »Der Vorbote«, som var den tysksprogede Genève IAA-sektions blad, og han havde derudover gjort sig bemærket ved, at han i 1867 havde sendt et pengebeløb til støtte for IAA-kongressen i Lausanne⁵. Under sit ophold i København kom N.L. Petersen i tanke om, at han havde læst om disse kontakter i »Der Vorbote«, og han skrev derfor et brev til vennen Becker i Genève, hvori han bad om »de herværende internationales« adresse⁶. Becker meddelte N.L. Petersen Reinhold Jensens adresse, hvorpå de to mænd ialt mødtes to gange. Ved det andet møde var der ud over R. Jensen og N.L. Petersen andre mænd til stede, hvoraf de to var med til at grundlægge den danske IAA-sektion⁷.

---

28. Jfr. Langkau, Die deutsche Sektion, passim.

1. Jfr. dagbog, 13.1. 1885.

2. Carl Aage Redlich, I lovens navn. Københavns politi gennem tiderne, bd 2, København 1982, s. 196.

3. Jfr. Willy Markvad, Arbejderforeninger i Danmark 1848-1871, i: Årbog for Arbejderbevægelsens historie 1 (1971), d. 7-47.

4. Se Lahme, Zur Vorgeschichte, s. 58ff. .

5. Anf. st., s. 58 ff.

6. Anf. st., Dok. III.

7. Anf. st., s. 63 og Dok. IV.

I april 1870 var N.L. Petersen igen i København, denne gang dog ikke som »privatmand«, men som generalrådets officielle udsending. Den 5. april 1870 havde han været til stede ved generalrådsmødet i London, hvor han var blevet betroet den opgave at tage til sin fødeby for at »establish sections or correspondences«⁸, da IAA's kontakter med Danmark i mellemtiden var sovet ind⁹.

En uges tid efter dette møde i generalrådet fik Jung, et af medlemmerne, betænkeligheder ved, at man havde sendt N.L. Petersen af sted. I protokollen hedder det, at »Cit. Jung thought, that a little more caution should be used in the future in giving credentials than had been used in the case af Citizen Petersen.« Årsagen til Jungs mistro var formodentlig N.L. Petersens ledende rolle hos de tyske lassalleanere i Paris og muligvis også hans omgang med Moses Hess, som ikke stod på god fod med Marx og Engels. Med en henvisning til, at »cit. Petersen was an old adherent of the Socialist Party« og til nødvendigheden af at etablere kontakter med Danmark, ryddede Eccarius disse forbehold af vejen¹⁰.

Protokollen fra generalrådsmødet den 26. april 1870 har registreret et brev fra København til Jung, hvori N.L. Petersen fortæller om sin mission i København. Det hedder i dette brev bl.a., »I går aftes (d.v.s. den 21. april 1870, brevet er dateret d. 22.) har den første sammenkomst af 9 socialister fundet sted her, den første sammenkomst af den slags, som overhovedet har fundet sted, siden Danmark blev et kongerige. For at lægge grunden til en sektion ... (...) Jeg behøver ikke at forklare Dem, at her navnlig al begyndelse er vanskelig ...« N.L. Petersen bebuder et nyt møde »næste tirsdag« og beder om at få tilsendt propagandamateriale, fordi, selv om han »ved mundtlige redegørelser om Internationales udstrækning, virksomhed, betydning o.s.v. efter evne og med den bedste vilje (har) givet oplysning«, »noget skriftligt (ville) være mere værdifuldt«¹¹.

På generalrådsmødet den 26. april 1870 blev N.L. Petersens brev fra København fejret som »the foundation of a Democratic Society which might become a section of the International«¹², hvilket der dog endnu

8. The General Council and the First International, Minutes, bd. III (1868-1870), s. 223.

9. Lahme, Zur Vorgeschichte, d. 64.

10. Minutes, bd. III, s. 225.

11. Dette brev, som første gang blev aftrykt i: Gustav Jaekch, Die Internationale. Eine Denkschrift zur vierzigjährigen Gründung der Internationalen Arbeiter-Assoziation, Leipzig 1904, s. 229 f., nytrykkes i: Lahme, Niels Lorents Petersen. Citatet stammer fra Oluf Bertolts oversættelse af brevet i: Pionerer, s. 28 f.

12. Minutes, bd. III, anf. st.

ikke kunne være tale om. Alligevel var det lykkedes for N.L. Petersen at bane vejen for den socialistiske danske arbejderbevægelse, der et år senere, den 15. oktober 1871 blev grundlagt som den danske IAA-sektion. Selv om denne danske IAA-sektion blev opløst allerede i maj 1872, nåede den at blive IAA's største enkeltsektion¹³. Ganske vist hørte Louis Pio, der grundlagde sektionen, ikke med til kredsen af de »9 Socialister«, som N.L. Petersen havde holdt møde med den 21. april 1870¹⁴; men nogle af de mænd, som Pio kunne støtte sig til, og som senere spillede en stor rolle i den danske arbejderbevægelse, havde været med både i 1868 og i 1870: Det var med sikkerhed O.C. Andersen og V. Holm, som havde været med begge gange, derudover A. Mundberg og muligvis også E.W. Klein, T.S. Pihl og Christian Hørdum. Til disse mænd stødte Pio så en gang i begyndelsen af året 1871, da de allerede, som anbefalet af N.L. Petersen, var gået i gang med at planlægge en dansk IAA-sektion.

VI

I modsætning til sine oprindelige planer rejste N.L. Petersen ikke fra København tilbage til Paris, men til London¹. Den tysk-franske krig oplevede han på afstand, og det samme gælder kommuneoprøret. Kilderne giver ingen oplysninger om, hvad han foretog sig i London under dette ophold, ud over at han havde nogen samkvem med Engels². I april 1872 var han så igen i Paris³, hvor han så godt det kunne lade sig gøre forsøgte at genetablere kontakterne til de meningsfæller, som enten var blevet i Paris under krigen, eller som kort tid efter kom tilbage.

Fra den tidligere tyske IAA-sektion kunne han glæde sig over et gensyn med medlemmerne Schily og Bachruch⁴, og også Moses Hess hørte igen til hans omgangskreds i Paris⁵. En ny ven var tyskeren Carl Hirsch, en tilhænger af Eisenacher-partiet, som kom til Paris tidligt i 1870erne⁶.

---

13. Ang. tallene se Emil Helms, *Die sozialdemokratische und gewerkschaftliche Bewegung in Dänemark*, Leipzig 1907, s. 32 f.

14. Jfr. Lahme, *Zur Vorgeschichte*, s. 67.

1. N.L. Petersen til Becker, 8.11. 1870 og 23.2. 1871, Becker Nachlass, D II 595 f.

2. Liebknecht til Engels, 27.2. 1873, i: Liebknecht, *Briefwechsel*, anf. st.

3. N.L. Petersen til O.C. Andersen, 15.4. 1872 O.C. Andersens arkiv,

4. Langkau, *Die deutsche Sektion*, Dok. X.

5. Silberner, Moses Hess, *Geschichte ...* s. 634.

6. Karl Hirsch til Liebknecht, i: Liebknecht, *Briefwechsel*, s. 458 f.

Det ser ud til, at danskeren i disse år definitivt tog stilling i de tyske partistridigheder: han blev Eisenachernes mand. Dette fremgår tydeligt af en bemærkning af Wilhelm Liebknecht til Engels: »Petersen, som du nok kender fra London, er nu helt på vores side«⁷.

Det fremgår dog af kilderne, at det i første halvdel af 1870'erne ikke så meget var den tyske som den danske arbejderbevægelse, N.L. Petersen engagerede sig i. Dette kan forklares med, at den franske hovedstad i årene umiddelbart efter den tysk-franske krig og kommuneoprøret næppe var det mest egnede sted til socialistisk agitation blandt tyske arbejdere og håndværkere, hvilket havde været danskerens livsindhold siden 1840'erne; derudover må det være forståeligt nok, at han nu, hvor der i hans hjemland fandtes en socialistisk bevægelse, som han havde været en af fødselshjælperne til, engagerede sig i den, og hans breve til O.C. Andersen i København beretter da også om hans engagement for hjemlandets socialistiske bevægelse.

N.L. Petersen fortæller i disse breve om sit forsøg på at vinde de danske håndværkere og arbejdere i Paris for den danske arbejderbevægelse⁸; om sit besvær med at finde en korrespondent i Paris for Danmarks socialistiske presse, et hverv, som han en overgang selv var nødt til at varetage⁹; og om sine pengeindsamlinger til støtte for Pio, Brix og Geleff¹⁰.

Denne agitationsform var ikke forskellig fra den, som N.L. Petersen havde dyrket siden 1841/1842, men det kneb dog med resultaterne: Flere gange klagede han til O.C. Andersen over landsmændenes søvnighed, over deres manglende interesse for den socialistiske bevægelse og over, at de i stedet for at studere »Social-Demokraten« hellere ville læse »Berlingske Tidende« og spille skak¹¹. Han var heller ikke glad for, at hans landsmænd viste hans planer om at grundlægge en slags dansk eller skandinavisk socialistisk udenlandsorganisation i Paris (formentlig i stil med den parisiske tyske IAA-sektion) den kolde skulder¹².

I foråret kom N.L. Petersen igen til Bruxelles, hvor han sidst havde været i 1859¹³. I den belgiske hovedstad gjorde han den ubehagelige

7. Liebknecht til Engels, 23.2. 1873, anf. st. (oversat fra tysk).

8. Jfr. f.eks. N.L. Petersen til O.C. Andersen, 28.12. 1872, O.C. Andersen arkiv.

9. Anf. st.

10. N.L. Petersen til O.C. Andersen, 4.12. 1872, O.C. Andersens arkiv.

11. F.eks. N.L. Petersen til O.C. Andersen, 28.12. 1872, anf. st.

12. Anf. st.

13. Jfr. N.L. Petersen til Becker, 15.5. 1875, anf. st.

erfaring at blive kaldt til forhør hos politiet, hvilket han dog slap godt fra. Åbenbart forelå der ikke noget imod ham¹⁴. I Bruxelles genså han nogle tidligere medlemmer fra den tyske arbejderforening¹⁵ og blev på foranledning af de Paepe og Brismée optaget som medlem i den belgiske IAA-sektion¹⁶. I begyndelsen af juni rejste han til Antwerpen, hvorfra han tog skibet til København. Der mødte han bl.a. Pio, Brix og Geleff, som lige havde fået amnesti. Om hans indtryk af den unge danske arbejderbevægelse skrev han bl.a. til de Paepe: »Jeg må tilstå, det marcherer godt, jeg kunne næsten sige meget godt ... selvom der også dér, som overalt findes en del personlige stridigheder og fejl«¹⁷. Dette var en positiv bedømmelse, der dog indeholdt visse forbehold; og den ændrede sig brat til det negative, da det rygtedes, at Pio og Geleff var rejst til USA i slutningen af marts 1877. I et brev til O.C. Andersen beskriver N.L. Petersen især sine negative indtryk af Louis Pio, som han havde mødt i 1875. Det ser heri ud som om det forbehold, han havde givet udtryk for i sit brev til de Paepe, først og fremmest var møntet på Pio. Han skrev bl.a.: »Hvorledes det endogså er – Pios og Geleffs socialistiske bane er afsluttet i henseende til arbejderbevægelsen i hjemmet ... Lykke på rejsen – men de kan let blive skuffet i deres forventninger ... Førere af en arbejderbevægelse i hvilket som helst land i Europa, og hvis navne er bekendt i alle lande ... som har opvakt den socialistiske bevægelse – løber eller rejser ikke bort til Amerika ... Farvel de eksisterer ikke mere for os ... Men ... vil den socialistiske bevægelse i hjemmet gå sin gang ... eller er den standset eller ødelagt for det, at disse to mænd er rejst til Amerika (Jeg?) vil håbe det første ... Jeg var ofte den modsatte mening som ham (Pio) – (for) at nævne: religionen og udvandringen – jeg tror at Pio yndede ikke gerne modsigelser – I min første samtale med ham i hjemmet kort efter udladelsen af fængslet – kom hans religiøse eller overjordiske fantasier til syne – han mente nemlig (at) menneskene følte undertiden længsel efter at beskæftige dem med det overjordiske med ånde verdenen så omtrent forstod jeg dette som egentligt for mig som materialistisk-praktisk socialist var uforståeligt – Jeg var (af) den modsatte mening – og det har jo sildigere også vist sig, thi han har erklæret når han skulle vælge religion synes han om katolicismen bedre end om protestantismen (.) og hans sidste tale

---

14. N.L. Petersen til Becker, 18.5. 1875, Becker Nachlass, D II 607.

15. N.L. Petersen til Becker, 5.6. 1875, Becker Nachlass, D II 608.

16. Hubert Wouters, Documenten betreffende de Geschiedenis der Arbeiderbeweging ten tijde van de le internationale (1866-1880), 1. del, Löwen-Paris 1970, s. 850 f.

17. N.L. Petersen til César de Paepe, 21.6. 1875, samling N.L. Petersen, ABA. Aftrykkes i: Lahme, Niels Lorents Petersen (oversat fra tysk).

som tildels var rettet imod fritænkerne vidner om at han ikke tror frit ...«¹⁸.

Dette var en meget negativ skildring af Louis Pio, som, så vidt det kan ses, ikke findes andre steder i denne form. Pio var ifølge N.L. Petersen en sekterer, og dette var noget, der formodentlig mindede ham om Weitling, som i en situation, der kunne ligne Pios efter Gimle-kongressen i 1876, ligeledes havde udviklet pseudo-religiøse forestillinger¹⁹. For veteranen N.L. Petersen var dette noget, som stod i et skrigende misforhold til hans mening om, hvordan en arbejderfører burde opføre sig.

Pios og Geleffs flugt til Amerika bevirkede, at N.L. Petersen ikke længere hverken var interesseret eller engageret i hjemlandets arbejderbevægelse. Åbenbart var han personligt skuffet over det, som hændte i marts 1877. I brevene til Becker og O.C. Andersen findes der nu kun spotske og hånske bemærkninger om Danmarks socialistiske bevægelse²⁰. Han synes under sine nu regelmæssige ophold i København ikke at have mødt de mænd, der efter 1877 gik i gang med en støt og rolig genopbygning af den danske arbejderbevægelse. Hans manglende interesse for den danske arbejderbevægelse var dog ikke ensbetydende med, at han fuldstændig trak sig tilbage fra socialismen.

VII

Årene fra ca. 1880 til 1894, det sidste halvandet årti i N.L. Petersen liv, var historisk set den periode, hvori de nationale arbejderpartier etablerede sig som proletariske masseorganisationer med voksende apparater. For den danske veteran N.L. Petersen var dette ensbetydende med, at hans organisatoriske omverden blev underkastet en radikal forandring: Den lille, overskuelige og tit konspirativt arbejdende organisation, hvori han havde hørt hjemme i efterhånden mange år, og hvori han havde oplevet det, som kan kaldes hans »politiske socialisation«, var et fænomen, der hørte fortiden til. Som det i det følgende vil kunne ses, faldt det N.L. Petersen svært at finde sig til rette i de nye masseorganisationer.

I modsætning dertil havde N.L. Petersens »borgerlige eksistens« ikke

18. N.L. Petersen til O.C. Andersen, 27.3. 1877, O.C. Andersens arkiv. Aftrykt i: Hans-Norbert Lahme, Niels Lorents Petersen og den danske arbejderbevægelse, i: Årbog for arbejderbevægelsens historie 4 (1974), s. 89-110, her s. 106 ff. I citatet blev skrive- og stavfejlene rettede, og ortografien moderniseret. Originalens diktion er bibeholdt.

19. Jfr. Kahler, Weitling, s. 59 ff. og passim.

20. Jfr. f.eks. N.L. Petersen til Becker, Becker Nachlass, D II 618.

forandret sig siden 1840'erne. Han var – og det blev han ved med at være – en vandrende håndværkersvend, som drog igennem Europa og tog arbejde og ophold i forskellige byer og hos forskellige mestre. Bruxelles, Paris, London, Genève, Lausanne og København var blandt hans talrige opholdssteder de vigtigste i de sidste ca. 15 år af hans liv¹.

I disse år synes N.L. Petersen at være blevet noget ensom, hvilket formentlig skyldes, at vennerne fra den europæiske socialismes »første generation«, for så vidt de ikke allerede var udvandret i 1840'erne og 50'erne, døde en efter en. Moses Hess døde i foråret 1875², i november samme år døde Schily, vennen fra den tyske IAA-sektion i Paris³; 1886 døde Becker⁴. Andre tidligere meningsfæller var, som N.L. Petersen lejlighedsvis kunne konstatere, faldet fra⁵.

På denne måde blev veteranen N.L. Petersen efterhånden til en slags »overlevende« fra den tyske kommunismes barndomsår. Den kendsgerning, at han på sin halvfjerdsårs fødselsdag begyndte at føre en dagbog, som han først og fremmest benyttede til at beskrive sine helt personlige refleksioner i, er formentlig et udtryk for hans ensomhedsfølelse⁶.

I årene fra ca. 1880 til 1894 har N.L. Petersen, så vidt det kan ses i kilderne, ikke deltaget aktivt i organisatorisk eller agitatorisk arbejde. I slutningen af 1870'erne fandt han et kortvarigt politisk tilhørssted i den socialistiske koloni i Paris, hvis internationale atmosfære sikkert var efter hans smag. Til hans omgangskreds i disse år hørte også von Vollmar⁷. I juli 1880 blev han, under meget nedværdigende omstændigheder, udvist af den franske hovedstad: Den efterhånden femogtredsårige buntmagersvend blev arresteret ved højlys dag, medens han sad og udførte noget arbejde, sat i fængsel og forhørt i flere dage. Derefter blev han i håndjern bragt til den svejtsiske grænse, hvor det lykkedes ham at slippe over sammen med en ung russisk meningsfælle, der havde lidt samme skæbne⁸.

Efter denne ubehagelige oplevelse slog N.L. Petersen sig ned i Genève i nærheden af den gamle ven Joh. Ph. Becker, og blev medlem af den

---

1. Jfr. dagbogen, passim.

2. Silberner, Moses Hess, s. 644.

3. Jfr. N.L. Petersen til Becker, 20.11. 1875, Becker Nachlass, D II 611.

4. Jfr. N.L. Petersen til Engels, s.d., samling N.L. Petersen, (kopi, original Institut for marxisme-leninisme, Moskva).

5. N.L. Petersen til Becker, 13.7. 1874, Becker Nachlass, D II 602; jfr. også N.L. Petersen til Becker, 6.1. 1878, anf. st., D II 615.

6. Jfr. dagbog, 13.2. 1884.

7. Jfr. N.L. Petersen til Georg von Vollmar, Vollmar Nachlass IISG, Rep. 1598.

8. Anf. st.; jfr. også Zürcher Post, nr 169 fra 18.7. 1880.

tyske socialistiske forening⁹. Han foretog dog stadigvæk lange rejser, for det meste til de steder, hvor han før havde virket, men han kom altid tilbage til Genève. Livet som vandrende håndværkersvend var tilsyneladende blevet eksistentielt for ham.

En af disse rejser førte ham i 1889 til Paris, hvor han havde lejlighed til at overvære den internationale socialistiske kongres. Ved denne lejlighed genså han von Vollmar, Bebel og Liebknecht og hilste på de danske delegerede¹⁰.

To år senere var han til stede ved den internationale socialistiske kongres i Zürich. Hans observationer ved kongressen foranledigede ham til den følgende ret sarkastiske og også en smule bitre kommentar i dagbogen: »Og de er kommet sammen fra alle herrens lande, disse proletariats repræsentanter har talt meget, har drukket og spist meget og (har) fattet en del beslutninger (de har også) udvekslet mange høfligheder og (er) derefter gået hver sin vej med det løfte at agitere for proletariats materielle situation«¹¹. I dagbogsnotaterne fra N.L. Petersens sidste leveår findes der flere lignende sarkastiske og undertiden også bitre kommentarer om den forandrede arbejderbevægelse og dens voksende hær af funktionærer, som N.L. Petersen tilsyneladende havde svært ved at acceptere¹². På trods af kritikken og sarkasmen vidner disse notater dog om, at arbejderbevægelsen og dens mål, proletariats emancipation, til stadighed var de centrale punkter, hvorom N.L. Petersens tanker kredsede. I sine sidste leveår betroede N.L. Petersen sin dagbog lejlighedsvis brudstykker af det, som man kan kalde hans politiske verdensanskuelse, d.v.s. hans personlige ideologi. De mest markante punkter i denne ideologi var dens revolutionære, militante grundindstilling, som gik hånd i hånd med materialistiske og idealistiske elementer. Derudover kommer der en position til syne, som bedst kan beskrives som »gennemsnitssocialisme«. N.L. Petersens ideologiske positioner fremgår af det følgende dagbogsnotat fra 12.2. 1885: »Normalarbejdstid – (retten til at få udbetalt) arbejdets fulde værdi – aldersforsørgelsesanstalter o.s.v. ... kan jo slet ikke tænkes uden en omforandring af de nuværende samfundsmæssige tilstande – Privatejendommens forvandling til kollektiv- eller samfundsejendom, deri er alting indbefattet, kapitalmagts omstyrning, præstevældets (omstyrning) – kongedømmets, og alt dertilhørende (omstyrning) ... da kunne man vel spørge sig selv om eller hvornår

9. N.L. Petersen til Vollmar, anf. st.

10. N.L. Petersen til Fechner, anf. st.

11. Dagbog, 26.8. 1891 (oversat fra tysk).

12. Anf. st., s. d. (februar 1890); anf. st., 29.8. 1890.

menneskeheden, rettere sagt de nuværende såkaldte kulturstater er modne til en social revolution – lad os hellere sige omforandring – af de nuværende tilstande eller indretninger – For at lave en revolution dertil hører ... kraften ... til at befæstige en revolutions ... resultater, især den sociale revolutions ... der skal en moralsk bevidsthed, bevidstheden om den rene menneskeværdighed til«¹³.

I disse linier genspejler den tyske arbejderbevægelses ideologiske udvikling fra 1840erne til 1890erne sig; den rækker fra Weitlings idealisme over Lassalle til 1880ernes socialdemokratiske ideologi incl. visse antydninger af Marx' og Engels lære.

Den 14.2. 1894 fejrede N.L. Petersen sin 80 års fødselsdag sammen med sine meningsfæller i foreningslokalet i Genève¹⁴.

I maj 1894 tog han på – som han selv mente – sin »allersidste rejse til København«¹⁵, hvor han døde den 25.6. 1894.

Med ham døde den sidste overlevende af den tyske socialismes første generation. Den danske buntmagersvend havde været en af dem, som stod i anden række. Han var ingen lederfigur og ingen ideolog, men han var en af dem, som ved sit utrættelige, først og fremmest praktiske arbejde på afgørende vis havde bidraget til den socialistiske bevægelses, især den tyske, men også den danske arbejderbevægelses, opbygning i grundlæggelsesfasen. Han var hovedsagelig agitator og organisator, og som det har kunnet ses, var han både dygtig og dreven til dette hverv. Han levede sit liv først og fremmest i arbejderbevægelsen, eller rettere sagt, kilderne siger intet om noget, der kunne ligne et »privatliv«. N.L. Petersen var ugift, han var hele sit lange liv en omrejsende håndværkersvend, der også som meget gammel mand måtte arbejde i sit fag for at kunne overleve. Uden tvivl var dette liv med skiftende bopæl og arbejdssteder ideelt for en socialistisk agitator, men det var også en levemåde, der hver eneste dag lod ham føle klassekampens fronter. Han førte et fattigt proletarisk liv, men han var altid parat til at bringe store ofre, f.eks. da han gav 100 francs til det socialdemokratiske forsamlingshus i København¹⁶. For en proletar var dette en meget stor sum, formentlig hele hans spareskilling.

Spørger man, hvad der forårsagede den danske buntmagersvends totale hengivenhed til arbejderbevægelsen, giver kilderne kun ét svar. Han viede sit liv til den sociale bevægelse, fordi han var overbevist om, at

---

13. Anf. st., 12.2. 1885 (oversat fra tysk).

14. Anf. st., 14.2. 1894.

15. Anf. st., 11.5. 1894.

16. N.L. Petersen til Fechner, 6.6. 1894, anf. st.

proletariatets økonomiske og politiske, men også åndelige og kulturelle befrielse var en historisk nødvendighed, og at det var arbejderbevægelsens opgave at gennemføre denne befrielse. Erkendelsen af denne nødvendighed var drivkraften i hans handlinger. Selvfølgelig var der andre, der ligesom N.L. Petersen havde gjort denne erkendelse til deres livsindhold. Den europæiske arbejderbevægelse havde aldrig fået sin store styrke, hvis ikke den havde rådet over mange mænd af N.L. Petersens støbning. Det, som gør denne danske buntmagersvend enestående, er ikke så meget hans engagement for sagen, men det er den militante urokkelighed, totaliteten og livsvarigheden af dette engagement. Det er derfor, han med rette kan betegnes som et »kontinuitetens monument« i arbejderbevægelsens historie¹⁷.

---

17. Langkau, Die deutsche Sektion, s. 106.

Bidrag til en karakteristik af Christian VIII

Af Viggo Sjøqvist

Denne artikel er i en noget omarbejdet og udvidet form identisk med et foredrag, der blev holdt i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie den 8. december 1982, efter at arbejdet med regestudgaven af Kong Christian VIII's dagbøger og optegnelser 1823-1839 (i artiklen kaldet dagbog III) var afsluttet. Omtalen og vurderingen af kongen bygger for en væsentlig del på disse og foregående dagbøger.

Blandt den oldenborgske kongerækkes monarker er Christian VIII i vore dage en af de mindst kendte. Dette er ikke et postulat, men en kendsgerning, der bygger på erfaringerne efter 5 års arbejde med den fortsatte udgivelse af kongens dagbøger og optegnelser. Under denne virksomhed er det gang på gang hændt, at folk har spurgt, hvad jeg for tiden beskæftigede mig med? Når svaret lød: udgivelsen af kong Christian VIII's dagbøger, er jeg praktisk talt altid blevet mødt med et forbavset og undertiden let forvirret blik, der sagde omtrent så meget som: hvad i al verden er det for en konge? En mere eller mindre indgående forklaring har da været nødvendig.

Christian VIII har fået samme skæbne som sin tal-, men ikke navnebroder Frederik, der er omtrent ligeså ukendt af den brede offentlighed. De to konger regerede begge et kort åremål, og de havde som forgængere og efterfølgere monarker, der både regerede længere, var mere kendte og populære.

Kongen er derfor i udpræget grad blevet de professionelle historikers sag, og det gælder både hans langvarige tid som prins, kortvarige stilling som konge af Norge og hans godt 8-årige periode som Danmarks sidste enevældige monark. Men også blandt historikerne hersker der en del uvidenhed og misforståelser om denne usædvanlige mand.

Den mest udbredte og hårdnakkede er påstanden om, at han fra en liberal ungdomstid, der kulminerede med Eidsvoldforfatningen af 17. maj 1814 og endnu mærkedes under opholdet i Neapel 1820 samt ved forhandlingerne om stænderforfatningen for monarkiet 1831-34, bevægede sig i en stadig mere konservativ retning. Ved tronskiftet i december 1839 skuffede han de liberale kredse dybt ved ikke at ville give landet en

dansk udgave af den norske forfatning. Eksempler på denne opfattelse er så talrige, at en nærmere dokumentation næppe er nødvendig.

Hvorledes forholder det sig nu med denne påståede ungdomskærlighed til de liberale ideer? Læser man hans dagbøger, optegnelser og korrespondance i tiden indtil 1814, er det ikke muligt at finde udtalelser, der vidner om interesse endsige tilslutning til de liberale tanker, der bredte sig efter den franske revolution. Man kan roligt sige tværtimod. I nogle optegnelser fra 1811 skrev han om *Selskabet for Norges Vel*, at det »virker megen Gavn og kunde virke end mere, naar Regieringen søgte at virke igiennem samme og paa den Maade forbandt sig dermed. Nu har det en demokratisk Form... og dets Tendenz er ikke, som den burde være; de udsætter f.Ex. Præmier for Afhandlinger, der skal gjøre Forslag til een eller anden Indretnings bedre Dannelse og oplyse om dens Mangler...«¹

Nej, prins Christian Frederik var ikke tilhænger af demokratiske selskaber, der optrådte selvstændigt og kritisk i stedet for at lade sig styre af den enevældige regerings faste hånd.

Heri var intet mærkeligt, thi som Axel Linvald skrev i den store, men ufuldendte biografi om prinsen og hans situation i 1813-14: »Christian Frederik var født som legitimitetens talsmand«. Men så tilføjer han: prinsen »blev i Norge forkæmper for den nye tids friheds- og nationalitetsidealer«².

Hvordan gik det til med denne metamorfose? Også her har Linvald givet den mest indgående skildring, om, end hans konklusion nok må ændres en del.

Christian Frederik var i maj 1813 kommet til Norge som landets nye statholder udsendt af Frederik VI med den opgave at sikre opretholdelsen af det dansk-norske fællesmonarki. Efter freden i Kiel januar 1814, hvor Norge blev afstået til Sverige, synes det, som om der har været en hemmelig underhåndsforståelse mellem kongen og prinsen om at forbedre en genforening med Danmark ved at Christian Frederik skulle fastholde enevældens arveret til Norges trone. I praksis blev det til, at han planlagde at lade sig udråbe til enevældig monark. Det er nok tvivlsomt, om Frederik VI har været indforstået med, at fætteren gik så vidt.

Men Christian Frederik arbejdede ufortrødent med sine planer og skrev, medens notabelforsamlingen mødtes på Eidsvold i midten af februar 1814, et egenhændigt udkast til befolkningens edsaflæggelse. Heri

1. Christian VIII's dagbog I 1799-1814, s. 303. Jvf. Kong Christian VIII's breve 1796-1813, bd II s. 204.

2. A. Linvald: Christian VIII, bd. II s. 19.

hed det bl.a.: »Sværge I at være den stormægtigste højbaarne Fyrste og Herre, Kong Christian Frederik til Norge og hans Slægt hulde og troe som Eders rette Eenevolds ArveKonge og Herre.«

Det lød jo drabeligt og var i nordmændenes øren ganske uacceptabelt. En konge ville de nok have og gerne Christian Frederik, men det skulle være en konstitutionel konge. Det lykkedes de norske repræsentanter med Georg Sverdrup i spidsen at overbevise prinsen om, at han måtte bøje sig, ifald han ville være konge, og det ville han. Derom var der ingen tvivl.

Med den lynhurtige opfattelses- og kombinationsevne, der var så karakteristisk for Christian Frederik og senere skal omtales nærmere, erklærede han allerede dagen efter den 16. februar: »nu seer jeg at have feilet; saa lad da Nationen selv vælge en Konge«³.

Hvad var det egentlig, der skete med Christian Frederik i løbet af disse 24 timer? Blev han pludselig forvandlet til liberalist og tilhænger af konstitutionelle ideer? Det er der vist ingen, der ved nærmere eftertanke kan tro. Forklaringen er formentlig en helt anden og af samme art, som den, der gjaldt for den franske konge Henri IV, da han i 1593 erkendte, at »Paris nok er en messe værd«, og derfor svigtede den protestantiske tro til fordel for den katolske. Eller for at tage et hjemligt og moderne eksempel, da den radikale politiker Bertel Dahlgaard i maj 1957 erklærede, at han hellere ville dø en naturlig død end sidde i regering med retsstatsmanden Viggo Starcke, hvilket ikke forhindrede samme Dahlgaard nogle dage senere i at sidde lyslevende i regering med hr. Starcke. I alle tre tilfælde skete der ganske enkelt det, at de agerende havde et standpunkt, indtil de af taktiske grunde fandt det opportunt at tage et nyt.

Det skal understreges, at der i begrebet opportunisme ikke ligger noget odiøst, fordi politik – som Bismarck sagde det – er læren om det mulige. I 1814 var en enevoldskonge en umulighed i Norge, ergo valgte Christian Frederik at blive konstitutionel. Man skal nemlig holde fast ved, at prinsen i denne situation var politiker, således som han igen blev det fra december 1839. Det er endda fristende at bruge det noget vulgære udtryk: en toppolitiker.

Hvorvidt han i midten af februar 1814 også har haft blik for, at en norsk forfatning kunne blive en styrke for nationen i dens kamp for ikke at blive opslugt af Sverige, er straks et andet spørgsmål. Det er min opfattelse, at han først og fremmest var optaget af at fremme sine egne og

---

3. A. Linvald: *Christian Frederik og Norge 1814*, s. 80, 97. Oslo 1962.

sin søns interesser. I de følgende måneder førte han en sejt og udholdende kamp for at dreje forhandlingerne således, at kongemagten blev væsentlig styrket, og udenrigspolitikken blev hans enevældige domæne.

Men det er på den anden side givet, at han i løbet af sommeren 1814 og navnlig under forhandlingerne i Moss med Sverige indså, at Eidsvoldforfatningen var et fortræffeligt værn for udviklingen af norsk selvstændighed. Under samtalen med fyrst Metternich i august 1838 udtrykte han det på denne måde, at den norske konstitution i sin oprindelse var »som et bånd for nationen«⁴.

I efteråret 1814 måtte Christian Frederik forlade Norge som en slagen mand, der nu var dømt til 25 års ørkenvandring, berøvet enhver form for politisk indflydelse, bortvist som han var fra magtens korridorer. Heldigvis var der nogle oaser i denne ørken. En af dem var den store Europarejse 1819-22, der også førte ham til Italien og ved skæbnens luner til hovedstaden Neapel i kongeriget »Begge Sicilier«, hvor han i sommeren og efteråret 1820 oplevede revolutionen mod det korrupte og uduelige bourbonske enevældige styre.

Christian Frederik nærede ingen virkelig sympati for kongemagten i Neapel, thi han afskyede administrativ udygtighed, uretfærdighed og korrupsion. Alligevel skrev han i dagbogen, da han erfarede det folkelige krav om at få en forfatning som den spanske: »Man siger, at Kongen vil give efter og antage den spanske Constitution med Modificationer. En sand Ulykke i mine Tanker!« Men revolutionen sejrede en kort tid, hvilket fik de reaktionære magter med Østrig i spidsen til at planlægge en militær intervention. Noget sådant bød prinsens humane natur imod. I et brev til Friederike Brun i København skrev han, at man risikerede, at disse magter ville slukke den ild, der brændte i Neapel og ulmede overalt, med blod. Og han fortsatte: »Gebe Gott, dass man durch Weisheit einen jeden ungerechten Ausbruch des Volkswillens, der so leicht in den gefährlichen Freiheitsschwindel ausartet, zuvorkommen wollte«⁵.

Navnlig ordene om at slukke ilden med blod var jo stærke, og de var rettet mod fremmede magter, som Danmark intet udestående havde med; uheldigvis blev brevet læst og citeret af andre end modtageren. Det fik Frederik VI til at bede Christian Frederik om at passe på og snarest forlade Neapel. Prinsen, der var en lydige fætter, parerede straks ordre og satte kursen mod Rom. Men ud af denne episode at ville gøre ham til en slags krypto-liberal er virkelig ikke muligt.

4. Dagbog III, s. 167.

5. Dagbog II (1815-22), s. 248, 562.

I marts 1831 blev Christian Frederik medlem af gehejmestatsrådet. Hovedårsagen til denne udnævnelse var formentlig det store arbejde, der forestod med at udforme stænderforfatningerne. Her ville hans arbejdskraft og erfaring utvivlsomt være en gevinst. Det kom på en måde også til at passe, for prinsen tog med vanlig energi fat på arbejdet. Alligevel blev denne forfremmelse noget af en skuffelse for ham, thi statsrådets medlemmer med kongen i spidsen tog ikke megen hensyn til hans forslag og ideer. Dertil kom, at de øvrige sager, der forhandlede i rådet, ofte var af en så ubetydelig art, at Christian Frederik gennem lange perioder opgav at referere indholdet af møderne.

Hvad selve stændersagen angik, havde han principielt ikke noget imod en stænderordning, forudsat at forsamlingerne forblev rådgivende og fordelt på fire mødesteder rundt om i Helstaten. Under samtalerne med Metternich i 1838 fremhævede han, at stænderne kunne være nyttige for kongemagten ved at holde embedsmændene i tømme og på legal måde underrette kongen om folkets ønsker. Det var et synspunkt, Metternich gav ham ganske ret i. De forsøg, der i årene 1838-39 blev gjort fra stændernes side på at forene de fire forsamlinger i to, den ene for kongeriget og den anden for hertugdømmerne, vendte han sig skarpt imod og advarede Frederik VI på en sådan måde, at man må tro, han var bange for, at kongen ville gå ind på stændernes forslag⁶.

Det var ganske tydeligt, at Christian Frederik i forholdet til stænderne fandt det nødvendigt at gennemføre en »del og hersk« politik. I foråret 1831 var han optaget af en idé som etatsråd C.H. Holten fremsatte over for ham om at forene Fyns stænder med Nørrejylland. Derved kunne man slå to fluer med ét smæk: svække magten hos den forventede stænderforsamling i Roskilde, der sikkert ville blive domineret af de liberale københavnske medlemmer, og samtidig neutralisere »stokjyderne«, som han kaldte dem, ved hjælp af de mere skikkelige fynboere. Men den tanke blev nu ikke til noget⁷.

Det samme gjaldt en anden af hans ideer. I udkastet til den holstenske stænderforfatning havde Ridderskabet fået en stærkere position end den, der var tiltænkt de kongerigske adelige. Dette forhold kritiserede Christian Frederik, idet han hævdede, at landsdelene på dette punkt måtte stilles lige ved at de kongerigske adelige stænder fulgte de holstenske. Kongemagten burde først og fremmest støtte sig til de adelige godsejere, som derfor skulle have en privilegeret – eller som han udtrykte det: en

---

6. Dagbog III, s. 165 f., 168.

7. Dagbog III, s. 57.

udmærket – plads. Under diskussionerne i gehejmestatsrådet gik statsminister P.C. Stemann bestemt imod dette forslag. Historikeren Hans Jensen har herom bemærket, at det var Stemann, der forsvarede enevældens principielle grundsætning om ligestillingen, medens tronfølgeren var påvirket af den holstenske aristokratisme⁸.

På endnu et punkt led Christian Frederik nederlag, idet han forsøgte at skaffe beneficiarerne – d.v.s. præster der dyrkede præstegårdsjordene – »valgdygtighed«, så de kunne repræsentere bønderne. Men det blev afvist med kongens udtrykkelige billigelse, og Christian Frederik noterede med et suk: atter svandt håbet for en agtværdig og oplyst stands deltagelse i forsamlingen⁹.

Prinsens anti-liberale indstilling var således ganske klar, og inden tronskiftet fik han lejlighed til endnu engang at demonstrere den, nemlig under Frederik VI's alvorlige sygdom i begyndelsen af 1837, da man frygtede for hans liv. Ifølge dagbogen fik Christian Frederik den 12. januar 1837 at vide gennem sin kabinetssekretær J.G. Adler, at det var de liberales hensigt i tilfælde af kongens død at forlange den norske konstitution ved hjælp af en »folkestimmel«. Hertil svarede han, at hvis det skete, da var det en god lejlighed til at vinde den store hobs agtelse ved at afslå en sådan begæring med fasthed. Det var helt andre omstændigheder, der havde fremkaldt den norske konstitution. »Jeg regierede ifølge Kongeloven med de af Kongen givne Institutioner, og disse var Folkets lovlige Organer til Thronen«¹⁰.

Hvis dette svar var blevet offentligheden bekendt, kunne den ikke være blevet så forbavset over den nye konges optræden i december 1839. Men man kendte det ikke, og det må være forklaringen på, at fru Heiberg i sine erindringer kunne skrive følgende helt fejlagtige udtalelse: »Ja, udbrød Adler, dør Kongen i Dag, saa skal Fanden tage mig, om min Prins eller jeg ere forberedte på det Mindste«¹¹.

Christian Frederik vidste meget nøje, hvad han ville, og samtalerne med zar Nikolaj I og fyrst Metternich i 1838 bestyrkede ham kun i hans forsæt. Der skulle *ikke* gennemføres nogen forfatningsændring, men derimod en række administrative reformer. På det politiske område havde han planer om at skabe et statsråd efter preussisk forbillede, hvilket vil sige et slags kongevalgt senat af højtstående embedsmænd og fremtræ-

8. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-48, bd. I s. 211-212. Dagbog III, s. 91.

9. Dagbog III, s. 91-93.

10. Dagbog III, s. 137.

11. J.L. Heibergs erindringer bd. I, s. 240. 4. udg.

dende adelige. Men det blev ikke til noget, bl.a. fordi modstanden i gehejmestatsrådet og blandt stænderne var for stærk. Først da man kom frem til 1847 begyndte kongen at indrømme over for sig selv, at indførelse af en eller anden form for en helstatsforfatning var uundgåelig. Om ikke for andet, så fordi hans søn savnede såvel evnerne som lysten og viljen til at regere som enevældig monark.

Langsomt og skridt for skridt bevægede kongen sig nu bort fra en regeringsform, der havde overlevet sig selv. Men det er karakteristisk for ham, at han først gav helt op og rådede sønnen til at forberede indførelsen af en helstatsforfatning, da han selv lå på dødslejet og vidste, at spillet var ude for hans eget vedkommende¹².

Konklusionen af denne redegørelse er, at Christian VIII livet igennem var en konservativ mand, hvad det forfatningsmæssige angik. Hans ideal var øjensynlig den oplyste enevælde. Men i kraft af sin intelligens og politiske klogskab forstod han i to afgørende situationer at bøje af og opgive sine hidtidige synspunkter. Det skete med den unge mands hurtige og resolute optræden i Norge i februar 1814. Det gentog sig i Danmark med den gamle, svækkede mands tøvende beslutning i løbet af 1847. Hans sidste handling med brevet af den 9. januar 1848 til sønnen har formentlig været medvirkende til at lette det enevældige styres afvikling i marts 1848.

Fra prinsens og kongens politiske indstilling skal lyset nu rettes mod hans personlighed, livsvaner, interesser og ikke mindst til samtidens mening om ham.

Det vil måske overraske nogle læsere, at han var et udpræget friluftsmenneske. Han dyrkede jagt og fiskeri især i de nordøstlige og nordvestlige dele af Sjælland, sejlads og roning på søerne ved Lyngby, desuden svømning såvel i søerne som i Øresund ved Tårnbæk, hvor han havde et badehus på skrænten ved kysten. Året rundt var han en ivrig rytter, og når vintervejret blev for dårligt, fortsatte han træningen i ridehuset ved Christiansborg slot. I vintre med frost og megen sne morede det ham at arrangere kaneture for et større antal deltagere. Selv optrådte han som kusk stående bag på mederne, medens hans dame sad godt pakket ind på sædet foran. Disse kaneture holdt sig i reglen til Københavns nærmeste omegn og endte undertiden med en udsøgt middag på Skydebanen ved Vesterbrogade. Han holdt også af lange spadsereture, der var en af de få friluftaktiviteter, hans hustru deltog i.

---

12. Niels Petersen: *Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki*. Udg. 1969. Se især indledningen.

Glæden ved landlivet viste sig gennem de langvarige ophold på Sorgenfri slot ved Lyngby. Man flyttede ud i begyndelsen af maj og ind til Amalienborg i slutningen af oktober. Opholdet blev i reglen afbrudt nogle uger på grund af det årlige besøg i Odense, hvor han tog sig af guvernementet Fyns lokalstyre, en opgave som Frederik VI havde pålagt ham i 1815 for at give ham noget uskadeligt at arbejde med og holde ham borte fra hovedstaden. Fra 1823 blev opholdet i Odense dog indskrænket til nogle få uger inklusive et besøg i Caroline Amalies barndomshjem Augustenborg. Endvidere foretog han nogle sommerrejser til forskellige dele af riget; i virkeligheden et magert surrogat for de udenlandsrejser, som Frederik VI ikke ville bevilge ham penge til i årene 1823-37.

Bortset fra de sidste 2-3 år af sit liv kunne han glæde sig over et fortræffeligt helbred og en utrolig vitalitet. Han var næsten aldrig syg, og den eneste virkelige plage var hans dårlige tænder, som hoftandlægen Moresco måtte bruge megen tid på at bringe i orden¹³.

Hans kolossale vitalitet og udholdenhed kan illustreres med nogle eksempler. I februar 1814 foretog han en slæderejse fra Eidsvold til Trondhjem og retur. Den foregik i et sådant tempo, at selv de norske adjudanter blev kørt trætte¹⁴. I sommeren 1831, da han ikke længere var en ung mand, gennemførte han i løbet af nogle uger en Jyllandsrejse for at lære landsdelen og befolkningen at kende. Den udgik fra Augustenborg og via Sønderborg, Åbenrå, Løgumkloster til Ribe. Derfra langs vestkysten og hedeegnene til Ålborg; videre til Skagen, Hjørring, Løkken, Thisted, Nykøbing M., Skive, Viborg, Randers, Grenå, Århus, Silkeborg, Himmelbjerg, Skanderborg, Horsens, Vejle, Jellinge og til Odense. Alt sammen med diverse afstikkere, inspektioner og deltagelse i alle mulige festligheder og baller. I Horsens lykkedes det ham endda at deltage i to baller samme aften. Tempoet må have været morderisk, og hoffolkene har formentlig været udkørte, da de endelig nåede den frelsende havn i Odense¹⁵.

Syv år senere var han på den store rejse til Tyskland og Østrig, hvor han på tilbagevejen fra Innsbruck efter samtalerne med Metternich foretog en anstrengende ekspedition gennem de mere vildsomme fjeldegne ved Hohe Tauern til Bad Ischl. Her morede han sig med at gå på gemsejagt, uden dog at have heldet med sig¹⁶.

13. Om disse forhold henvises til person- og sagregistrene i dagbog III.

14. A. Linvald: Christian Frederik og Norge 1814, s. 70.

15. Dagbog III, s. 49-50, 56.

16. Ibid. s. 156.

Glæden over dette fortræffelige helbred fik en brat afslutning i juli 1845, da han kort efter den preussiske konge Frederik Wilhelms besøg i København fik et alvorligt anfald af noget, som han selv kaldte »oppression i brystet«, der formentlig var en angina pectoris. Dette anfald hang måske sammen med, at han i årenes løb var blevet temmelig overvægtig. Han havde altid holdt meget af god mad, men var til gengæld mådeholden med drikkevarer. J.P. Trap, hvis omtale af kongen sjældent er fri for en undertone af skadefryd, hævdede, at kongens sværhed allerede i foråret 1840 havde givet ham »en noget vraltende Gang«. Efter anfaldet i juli 1845 var kongen en sygdomsmærket mand, der aldrig rettede sig helt¹⁷.

Den fysiske styrke og veloplagthed, der prægede ham i de gode år før 1845, blev suppleret af et usædvanligt intellekt. Han er formentlig den højst begavede konge, der har siddet på Danmarks trone. Det påfaldende ved hans åndsevner ligger især på to felter. For det første hans utroligt vidtspændende interesseområder, og for det andet det strejf af genialitet, der kunne være over hans tankevirksomhed, vel at mærke når det ikke drejede sig om politik.

Hvad nu det første angik, omfattede hans interesser både de humanistiske videnskaber og de naturvidenskabelige, og det forunderlige er, at han havde stor indsigt i dem begge. Selv om det må erkendes, at dette var ulige nemmere for 150 år siden end nu, er det dog et bemærkelsesværdigt fænomen. Han kunne uden besvær diskutere elektromagnetisme, telegrafi, dampmaskiner og den hypermoderne fotograferingskunst med H.C. Ørsted, og i 1824 var han medstifter af *Selskabet for Naturlærens Udbredelse*, hvis virksomhed optog ham meget. Den verdensberømte engelske geolog Lyall kom flere gange på besøg, og med ham kunne han så tale om Danmarks geologiske forhold. Han diskuterede arkæologiske og filologiske problemer med P.O. Brøndsted, kunsthistorie med Karl Friedrich von Rumohr, arkitektur med C.F. Hansen og Danmarks oldtid med C.J. Thomsen. Hans samlinger på Amalienborg af græske og romerske antikviteter, danske oldtidsfund, mønter og medaljer, mineraler og konkylier var meget righoldige og blev besøgt af både danske og udenlandske forskere. Efter hans død overgik de til danske museer, der uden dem ville have været fattigere.

Han var allerede i 1809 blevet præses for Det kgl. Kunstakademi og udfoldede her i årene indtil tronbestigelse en virksomhed, der blev af stor betydning for dansk kunst og dens udøvere. Hans aktive indsats i akade-

---

17. J.P. Trap: *Fra fire kongers tid*, bd. I s. 86, 178. H.B. Dahlerup: *Mit Livs Begivenheder 1815-1848*, s. 323.

miets tjeneste var utvivlsomt en medvirkende årsag til, at han åndeligt set reddede sig selv igennem de vanskelige år efter 1814. Just Mathias Thiele, som Christian Frederik fik gjort til sekretær ved akademiet, fortæller i sine erindringer om prinsens virksomhed. »I mine Arbejder for Akademiet havde jeg let ved at tilfredsstille alle andre Vedkommende, men ham var jeg bange for, og havde jeg begaaet en eller anden Feil... saa vidste jeg forud, at han vilde gribe mig i min Svaghed«. Thiele tilføjer dog, at prinsen i alle sådanne tilfælde var overmåde human og elskværdig, men Thiele er også en af de få i samtiden, der taler godt om Christian Frederik¹⁸.

I 1838 blev han valgt til præsident for Videnskabernes Selskab, og det var ikke et tomt æreshverv. Han deltog i alle de møder, han kunne overkomme og optrådte et par gange som foredragsholder. Første gang ved omtalen og fremvisningen af de fossile fund, som naturforskeren P.W. Lund havde hjemsendt fra Brasilien. Anden gang demonstrerede han i efteråret 1839 en række daguerretyper fra det netop opfundne fotografiapparat¹⁹.

Det andet spørgsmål, der skal omtales i forbindelse med arten af hans intelligens, er det oven for omtalte »strejf af genialitet«. Ved genialitet forstår jeg her evnen til at observere sider ved fænomenerne, som andre endnu ikke har opfattet, og som senere viser sig at være rigtige iagttagelser. Jeg skal her nævne to eksempler på denne evne.

I juli 1831 begav han sig ud på den tidligere omtalte Jyllandsrejse, der førte ham til vestkysten, hvor han aldrig havde været tidligere. Den 11. juli befandt han sig på vej fra Ribe til Varde ved den lille ladeplads Hjertinge, og i rejsedagbogen noterede han samme dag, at dette sted i kraft af sin beliggenhed ud for Grådyb kunne blive det betydeligste toldsted på vestkysten, selv om det nok ville blive til skade for Ribe og Varde²⁰.

Hvad han her så for sit indre blik var det Esbjerg, der blev anlagt en menneskealder senere. Samtidig er det såre karakteristisk for ham, at han også noterede, hvad han så for sit ydre blik, thi det hedder videre i dagbogen: Fanøpiger i deres dragter behagede meget.

Det andet eksempel jeg vil nævne har relation til hans interesse for de moderne tekniske opfindelser, ikke mindst sådanne, der kunne gøre rej-

18. J.M. Thiele: Af mit Livs Aarbøger, bd. II, s. 13.

19. M.h.t. de nævnte forhold henvises til personregistre i dagbøgerne II og III samt til sagregistret i dagbog III.

20. Dagbog III, s. 56.

serne hurtigere og mere bekvemmelige. Derfor beskæftigede han sig også med problemet luftfart, hvor man endnu kun havde balloner, der var behæftet med den store ulempe, at de kun ville flyve hen, hvor vinden blæste. Han diskuterede et par gange med H.C. Ørsted, om det ikke ville være muligt at gøre dem styrbare ved affyring af raketter fra luftballonerne. Teknisk set kunne dette naturligvis ikke lade sig gøre i 1830'erne, men princippet bruges i vore dages rumfart²¹.

Søren Kierkegaard var en af de få personer i samtiden, der forstod at vurdere kvaliteten af kongens begavelse. Christian VIII havde åbenbart planer om at knytte filosofen nærmere til sig, men denne veg tilbage af frygt for at miste sin frie stilling. Dette forhindrede dog ikke Søren Kierkegaard i at optræde i den noget usædvanlige rolle som hofsmigrer, idet han ifølge egne optegnelser skal have tiltalt kongen således: »Deres Majestæts eneste Ulykke er, at Deres Viisdom og Klogskab er for stor og Landet for lille; det er en Ulykke at være Genie i en Kjøbstad«.

Det var unægtelig tyk smiger, men alligevel ikke helt forkert, og Kierkegaard fortsætter da også sin beretning om de samtaler, han havde haft med kongen, i en særdeles positiv tone, hvor der bl.a. forekommer dette votum: »han var virkelig et begavet Hoved«²².

Det paradoksale i Christian VIII's personlighed beroede på, at han politisk set hørte hjemme i det 18. århundrede, medens han på næsten alle andre områder tilhørte det 19. århundrede med liv og sjæl. Som omtalt var det ikke mindst teknikken, der optog ham, og det gjaldt i ganske særlig grad det nyeste inden for transportvæsenet: jernbanen. Da han var i England og Frankrig 1822 havde han af gode grunde ikke lejlighed til at stifte bekendtskab med jernbanevæsenet, og han kom ikke til udlandet før 16 år senere. Men han fulgte åbenbart med i faglitteraturen og tidsskrifterne, thi man var ikke kommet langt ind i 1830'erne, førend han blev levende optaget af den nye opfindelse. Allerede i foråret 1835 støttede han et privat projekt om at anlægge en jernbane fra Altona til Neustadt i Holsten. Men denne plan såvel som andre strandede hovedsagelig på Frederik VI's modstand. Det har efter kongens mening næppe været en anbefaling, at den slags »vilde projekter« blev støttet af tronfølgeren. Christian Frederiks argumenter var ellers sunde nok, idet han fremhævede, at man ved at anlægge en jernbane fra Nordsøen til Østersøen over dansk territorium kunne sikre at transithandelen ikke gik uden om det danske monarki. Men intet bed på den gamle konge, og Christian

21. Dagbog III, s. 78, 135.

22. Peter P. Rohde: Søren Kierkegaards dagbøger 1848-50, s. 65-71. Kbhvn. 1963.

Frederik måtte vente til han selv blev konge med at realisere planen. I 1844 kunne banen åbnes mellem Altona og Kiel, og den blev med fuld ret opkaldt efter Christian VIII. I 1847 fulgte så den første jernbane i kongeriget mellem København og Roskilde. Havde det stået til ham, ville udviklingen være blevet fremskyndet med et årti²³.

I juli 1838 fik Christian Frederik og Caroline Amalie lejlighed til for første gang at køre med jernbane. Det skete på en del af strækningen mellem Leipzig og Dresden, hvor man gennemkørte en distance på ca. 2 mil i løbet af 28 minutter. De høje herskaber var stærkt betaget af oplevelsen, men prinsen, der alle dage var plaget af et sensibelt nervesystem, kunne ikke lade være med at tænke på, hvad der ville ske, ifald noget gik itu under køreturen. Iøvrigt bemærkede han, at når lokomotivet satte sig igang, udstødte det en lyd som en hest, der vrinskede. Det gjorde åbenbart et stærkt indtryk på den passionerede rytter²⁴.

Prinsen var også foregangsmand på et helt andet område, nemlig m.h.t. skoleundervisningen; ganske vist var hans iver for at fremme den såkaldte »indbyrdes undervisning« ikke heldig. Men denne undervisningsform var nu engang et af tidens modefænomener, og bevidstheden om at det var en billig måde at drive undervisning på, har utvivlsomt tiltalt ham.

Til gengæld var hans indsats for en reform af den højere undervisning særdeles fremsynet. Hans kritik rettede sig især mod latinskolerens ensidige undervisning i de døde sprog. Den kunne være hensigtsmæssig for dem, der skulle studere ved universitetet. Men for alle, der stilede mod en praktisk uddannelse, var det et dårligt system. Da direktionen for universitetet og de lærde skoler i oktober 1834 aflagde beretning i statsrådet om undervisningen i årene 1831-33, benyttede Christian Frederik lejligheden til at rette en skarp kritik mod latinskolerne. Han erklærede, at det ville være ønskeligt, om flertallet af eleverne fik en uddannelse, der kunne være dem til nytte senere i livet. Hertil hørte færdigheder i de levende sprog foruden i naturkyndighed og matematik. I denne sag fandt han en vis støtte hos kongen, der erkendte, at det stod sløjt til med sprogundervisningen. Men han mente, at en reform ville blive vanskelig. Undervisningsdirektionens chef, gehejmekonferensråd A.B. Rothe, så dog positivt på prinsens forslag til en reform og troede, at det nok skulle være muligt at finde de fornødne penge, så man kunne indføre realklasser i latinskolerne.

23. Dagbog III, s. 59, 63, 71, 116 f., 119, 121, 127, 129, 130, 134, 148, 163 f., 178.

24. Ibid. s. 163.

I løbet af de følgende år lykkedes det virkelig at få nedsat en kommission, der skulle arbejde for indførelse af realklasser. Trods indædt modstand fra latinskolerne rektorer og lærere, der kæmpede med næb og kløer for deres elskede oldtidssprog, blev det endda muligt at oprette en del realklasser rundt om i landet. Men det varede længe, før de vandt blot nogen anerkendelse²⁵.

Blandt de positive træk i prinsens og kongens personlighed skal til sidst omtales et forhold, der kun kan øge eftertidens sympati for ham, men som i samtiden og navnlig i militæretaterne betragtedes med let overbærende foragt og nærmest blev stemplet som et udslag af blødsødenhed. Det drejer sig om hans dybe og ægte humanitet over for de svage i samfundet. Dette kan bedst illustreres med nogle eksempler.

I oktober 1825 var han på den store årlige efterårsjagt, der dette år gik til Odsherred. Søndag den 16. oktober befandt han sig i Nykøbing S., hvor han sin vane tro først gik i kirke og derefter forlangte at få forevist byens offentlige institutioner. Det var en stående fordring, når han besøgte en købstad, og opdagede han dårlige forhold i hospitaler, fattiganstalter eller fængsler blev det altid påtalt. I Nykøbing S. fik han da forevist ting- og arresthuset og fandt her i en uhumsk fængselscelle en stakels mand fra byen, der var indsat på sjette år. På spørgsmålet om, hvad manden havde gjort, viste det sig, at han ikke var dømt for noget ulovligt, men han var sindssyg, og byens vise fædre havde efter gammel skik ikke vidst bedre råd end at putte ham bort i denne fængselscelle. Prinsen gav ordre til, at han straks skulle have lægehjælp, opholdsstedet forbedres og sagen nøje undersøges. Da prinsen nok vidste, hvordan det går til i denne verden, pålagde han Københavns politidirektør Kierulff at holde sagen under observation. I februar 1826 kunne Kierulff meddele prinsen, at sagen nu var undersøgt, og den sindssyge løsladt²⁶.

Prinsen var også en højtstående militærperson, og i egenskab af regimentschef lå soldaternes velfærd ham på sinde. Det havde længe pint ham, at de arme menige måtte optræde uden kapper selv i det hårdeste vintervejr. Derfor var det med glæde, han i december 1832 kunne notere i dagbogen, at soldaterne nu endelig havde fået kapper, thi »det er en meneskelig Fordring i vort Klima«²⁷.

Endelig skal refereres en lille hændelse, fortalt af generalmajor C.F. von Holten som eksempel på, at »Kongens nervesystem var meget irrita-

25. Dagbog III, se sagregistret under skolevæsen, især s. 86 og 106-108.

26. Dagbog III, s. 20-21.

27. Ibid. s. 71.

belt«: »En Dag, da han inspicerede Linieskibet *Christian VIII* var Vimp-
len uklar, hvorfor en Mand blev sendt til Vejrs. Kongen fulgte hans
Opstigning med Øjnene og blev mere og mere nervøs, jo højere Matrosen
kom op. Tilsidst råbte han på sin Generaladjutant, den gamle Admi-
ral Lütken, og spurgte ham, om han ikke var bange for, at Manden
skulde falde ned: det bliver aldeles hans egen Sag, Deres Majestæt,
svarede Lütken tørt«²⁸.

Disse tre eksempler kan suppleres med mange andre. Efter at han i
marts 1831 var kommet i statsrådet kan der nævnes adskillige tilfælde,
hvor han søgte at få mildnet eller frafaldet de barbariske straffe i form af
piskning, brændemærkning etc., som de ulykkelige delinkventer, der næ-
sten altid kom fra den meget jævne del af befolkningen, blev idømt.
Nogle gange lykkedes det, men til andre tider havde han ikke heldet med
sig. Frederik VI og hans mænd kunne være nogle hårde negle.

Inden jeg går over til samtidens kritik af ham, er der endnu to forhold,
der skal omtales. Det ene drejer sig om hans stilling til kirken og religio-
nen. Som vordende konge og overhoved for statskirken var det kun at
forvente, at han hyppigt deltog i den officielle gudsdyrkelse. Sagregistret
til dagbog III viser, hvor alvorligt han tog denne del af sine pligter. Men
betød denne gudsdyrkelse noget personligt for ham? Det er vanskeligt at
svare på med blot nogenlunde sikkerhed, fordi han selv i dagbøgerne er
så reserveret, når det gælder hans inderste tanker og følelser. Men så
meget kan siges, at selv om han snart skulle være kirkens officielle over-
hoved, så behøvede han ikke at deltage i biskop Fabers bibellæsning eller
forberede sig til en højtid ved at læse i det nye testamente sammen med
Caroline Amalie. Hans deltagelse i den årlige kommunion, der i reglen
fandt sted Skærtorsdag sammen med hustruen og søstre, synes at have
været andet og mere for ham end en rutinehandling. Det er mit indtryk,
at han virkelig mente noget med sin gudsdyrkelse. Det var iøvrigt et
punkt – og måske det eneste – hvor han havde et åndeligt fællesskab med
hustruen.

Dernæst er der spørgsmålet om forholdet til sønnen, prins Frederik, i
familiekredsen altid kaldet Fritz. Sålænge sønnen var barn, tog faderen
sig ikke meget af ham, hvilket vel var i overensstemmelse med tidens
skik, men som alligevel faldt sønnens lærer, C.J. Freuchen, noget for
brystet²⁹.

28. Generalmajor C.F. von Holtens Erindringer, udgivne af William Bloch 1899, s. 107-108.

29. Signe Prytz: Frederik VII's barndom, s. 181. Kbhvn. 1974.

Så fulgte den uheldige forlovelse og det katastrofale ægteskab med prinsesse Wilhelmine, som Frederik VI og Christian Frederik i fællesskab må bære ansvaret for. De to unge havde absolut ikke noget ønske om at blive gift med hinanden. Deres skilsmisse i 1834 følte som en katastrofe af Christian Frederik og bevirkede et af de få personlige udbrud i dagbogen ved indgangen til året 1835. Men ægteskabets opløsning havde nogle gode sider, også for fader og søn. Indtil 1834 havde prins Christian Frederik gang på gang forsøgt at forandre sønnens optræden, ja hans karakter ved velmente »faderlige formaninger«, såvel mundtlige som skriftlige. Alt naturligvis til ingen verdens nytte. Nogen stor menneskekender blev han aldrig.

Men han havde ikke ganske uret, når han ved nytårstide 1835 noterede i dagbogen, at forholdet mellem ham og sønnen var blevet langt bedre end før. Christian Frederik gjorde nemlig det fornuftige, at han i alt væsentligt holdt op med at prøve på at lave om på sønnen og i stedet accepterede ham, som han nu engang var med alle hans særheder. Men han måtte stadig høre for, at han var svag over for sønnen. Det er imidlertid vanskeligt at se, hvad han skulle have gjort andet end det, han gjorde. Dog med undtagelse af én ting: sønnens andet ægteskab med den spinkle og forfinede mecklenburgske prinsesse Marianne. Hvad havde Christian VIII egentlig tænkt med dette ægteskab? Han var ikke uvidende om, at sønnen øjensynlig var ude af stand til at få børn, og formålet med ægteskabet var bl.a. at prøve på at finde en løsning på det påtrængende dynastiske arveproblem. J.P. Trap, der i mangt og meget er en usædvanlig taktløs memoireskribent, i hvert fald efter datidens målestok, viger ikke tilbage fra at insinuere, at kongen anbefalede den stakkels prinsesse at tage en stedfortræder ved undfangelsen³⁰.

Ægteskabet endte som bekendt med en ny skilsmisse og derefter kronprinsens samliv med Louise Rasmussen. Kongen fandt sig i det, hvilket han også var nødt til, men bevidstheden om at dette forhold – set fra statsræsonen – var uheldigt, har formentlig medvirket til at fremme hans beslutning om at ændre monarkiets forfatningsforhold.

En detaljeret gennemgang af kongens indenrigs- og udenrigspolitik mellem december 1839 og januar 1848 ville fordre en afhandling for sig. I stedet vil jeg koncentrere mig om spørgsmålet: samtidens syn på Christi-

---

30. Traps erindringer bd. I, s. 170., II s. 571. Man kan her spørge, hvorvidt Christian VIII vidste noget om sin egen afstamning? Noget entydigt svar er det ikke muligt at give, men det kan nævnes, at der blandt kongens papirer findes en optegnelse fra ca. 1815, der ikke blev taget med i dagbog II, og hvoraf det fremgår, at han var klar over, at hans moder før 1780 ikke kunne forventes at få børn.

an VIII samt forsøge at give en generel vurdering af kongens betydning under den sidste periode i enevældens historie.

Man kunne måske forvente, at en fyrste med så mange og værdifulde menneskelige egenskaber, som Christian VIII besad, ville blive en populær monark. Men det var som bekendt langt fra tilfældet. Læser man memoirer og biografier skrevet af datidens fremtrædende personligheder, er det forbavsende, hvor dårligt kongen omtales. Der er naturligvis undtagelser, men de er få, og streng kritik er hovedreglen. Hvorledes menigmand så på ham, er det straks lidt vanskeligere at blive klog på, men der findes i hvert fald to vidnesbyrd af interesse.

Det første blev fremkaldt af Christian Frederik selv, idet han i februar 1837, da Frederik VI lå alvorlig syg, lod en af sine mere anonyme medarbejdere, skribenten J. Jørgensen Jomtou foretage en slags opinionsundersøgelse om prinsens popularitet. Resultatet var ikke opmuntrende, thi Jørgensen Jomtou rapporterede tilbage, at den mening var udbredt, at prinsen ikke brød sig om regeringens byrder, yndede præsteskabet og elskede pragt. Derimod var sønnen prins Frederik meget populær, og man så en ny Christian IV i ham. Iøvrigt mente nogle, at en forening mellem de tre nordiske riger ville være gavnlig³¹.

Hvad det sidste punkt angik, blev det ikke sagt direkte, men meningen var nok, at en eventuel nordisk sammenslutning skulle ske under en Bernadotte, da denne fyrsteslægt i forvejen regerede i Sverige og Norge. Var der et fyrstehus, som Christian Frederik ikke kunne udstå, så var det Bernadotterne.

Kvintessensen af undersøgelsen gik da ud på, at prinsen i folks øjne var doven, nydelsessyg, »hellig« og upopulær i modsætning til sønnen, hvis popularitet åbenbart ikke havde lidt det mindste ved skilsmissehistorien, ja måske var hans popularitet ligefrem blevet øget ved den.

Da man må gå ud fra, at meddelelsen trods al åbenhjertighed har belagt sine ord noget – han sluttede med meget pænt at sige, at prinsen kun kunne vinde ved at blive kendt – så kan man formentlig antage, at hans rapport snarere har været en understatement end det modsatte.

Det andet vidnesbyrd stammer fra Trap, hvis udsagn bekræftes af andre kilder. Trap fortæller, at publikum fra foråret 1840 begyndte at hilse kongens offentlige fremtræden med fuldstændig tavshed for der igennem at demonstrere, »hvor meget man fandt sine forventninger til ham skuffede«³². I sandhed en raffineret demonstrationsteknik, thi enevældens fyr-

31. Dagbog III, s. 140.

32. Trap I, s. 86. Danske politiske Breve I, s. 454. Historiske meddelelser om København, 1981, s. 164.

ster var såre lydhøre over for publikums reaktioner. Hvad var det da hos Christian VIII der – bortset fra det med forfatningen – vakte så stor antipati? De mest tilforladelige vidnesbyrd findes hos dem, der kendte ham gennem længere tid og havde arbejdet under ham.

Konferensråd C.H. Holten (1775-1862) var nok den mand, der havde tjent ham længst, nemlig i 35 år fra han i 1813 blev prins Christian Frederiks sekretær ved statholderskabet i Norge. Han fulgte prinsen tilbage til Danmark, og udnævntes i 1815 til guvernementssekretær med bopæl i Odense. Det var i realiteten en beskæftigelse i et overflødigt omsvøbsdepartement. Ved tronskiftet i 1839 vidste kongen ikke rigtigt, hvad han skulle stille op med sin trofaste, men efterhånden noget ældede medarbejder. Han skabte så en sinecurestilling til Holten i København som gehejmekabinetssarkivar, og den besad han til tronskiftet i 1848, da han gik på pension. Holten skyldte således Christian VIII hele sin karriere og dermed en fast og agtet om end beskeden lønnet stilling.

I erindringerne er Holten da heller ikke karrig, når det gælder rosende omtale af sin arbejdsgiver. Alligevel opsummerer han til sidst en række mindre heldige karaktertræk hos ham. Kongen led af »en vis forfængelighed«; hans lyst til at ytre sig mundtlig var ikke heldig; han foretrak adelen; han havde en usalig lyst til at blande sig i alle mulige detaljer. Han var upræcis og ofte smålig. Hans ængstelighed og bekymring sejrede undertiden over kraften og viljen. Endelig var han ude af stand til at forvalte sine finanser, der næsten altid viste underbalance. Hans udtalelse ved tronskiftet om, at »nu ville vi alle spare« blev mødt med ironi af undersåtterne³³.

Holtens søn, generalmajor C.F. von Holten (1817-98), kom aldrig i Christian VIII's tjeneste; derimod blev han adjutant hos Frederik VII. Men han kendte ham fra barndomshjemmet og havde som voksen adgang til ham. C.F. Holten havde desuden en gammel onkel, general Rømer, der havde tjent kongen. Denne onkel erklærede engang over for nevøen: »Kongen er en Smålighedskræmmer, som vil blande sig ind i alt«. Heri er den unge Holten enig, idet han i sine erindringer skriver: »en vis Smaalighedsånd kom i det hele taget ofte til Frembrud hos Kongen. Han kunde f.Eks. ikke lide at tabe i Spil. Naar han var i Uheld, sad han og rokkede paa Stolen og svedte Angstens Sved – ganske i Modsætning til hans Søn, der var ligeglad, hvad enten han tabte 1000 Rdr. eller vandt en Mark«³⁴.

33. C.H. Holten: Af en gammel Hofmands Mindeblade, s. 230-231. Kbhvn. 1909.

34. Generalmajor C.F. von Holtens erindringer, s. 100 ff.

Den senere kabinetssekretær og topografiske forfatter J.P. Trap (1810-85) tjente kongen gennem sin stilling i kabinetssekretariatet, hvor han blev ansat som ung student i 1834. Desuden var han kongens medhjælper i dennes pressepolitik i 1840'erne. Men denne opgave har han fortiet i de ellers meget åbenhjertige erindringer, der først kunne udkomme i 1966, så indiskret er de.

Det er tydeligt, at han ikke brød sig om Christian VIII, hvem han anklagede for at tage et særligt hensyn til sin egen person og sit eget omdømme. Han var med andre ord en udpræget egoist. Trap siger yderligere om kongen: »han var altfor formel, altfor aristokratisk, altfor meget beskyttende de høiere Stænder til at... der ikke skulde være opstaaet en ugunstig Stemning for ham«. Men han erkender også, at Christian VIII var en ualmindelig flittig mand, der »arbejdede maaske mere end nogen anden dansk Konge har gjort det«³⁵.

Rigsgreve og gehejmestatsminister Conrad Rantzau-Breitenburg (1773-1845) kom i egenskab af guvernør for den unge prins Frederik, da denne i 1826-28 foretog sin store uddannelsesrejse i Europa, ret nær ind på livet af prins Christian Frederik. Greven, der satte Frederik VI meget højt, var ikke nogen ven af prinsen. Også han anklagede ham for smålighed og for at have en svag og vankelmødig karakter samt en »ubegribelig svaghed« for sønnen. Endvidere at han på enhver måde prøvede på at vinde folk, skønt det »i den nærværende Tid ikke mere kan opnaas ved Ord alene«³⁶.

De national-liberale politikeres mening gengives kortest og klarest i A.F. Tschernings hånlige ord i 1842: han er »Danmarks store politiske Flækkesildefabrikant«³⁷.

En af kongens stærkeste kritikere var søofficeren, den senere østrigske vice-admiral og friherre Hans Birch Dahlerup, der i sine erindringer skriver om »Christian VIII, denne blødgigtige – jeg vil ei bruge et stærkere Udtryk – og overfladiske Character som Menneske og som Konge«, og han taler senere om den »svage og umandige Konge«. Det er jo en voldsom svada, der muligvis dækker søofficerkorpsets mening, men næppe skal tages helt efter pålydende. Dels kendte Dahlerup ikke meget til kongen, selv om han af og til blev tilsagt til taffel og havde været skibs-

35. J.P. Traps erindringer bd. I, s. 80, 122, 127. Poul Jensen: Presse, penge og politik 1839-1848. Kbhvn. 1971.

36. Statsminister C. greve Rantzau-Breitenburgs Erindringer Udg. af Louis Bobé, s. 81, 111 f. Kbhvn. 1900.

37. Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne, II, s. 169.

chef for kronprins Frederik, dels var han stærkt forbitret på kongen, fordi han havde frataget søetaten rangen over landetaten³⁸.

Det er skæbnens ironi, at denne sidste formastelige handling åbenbart ikke skaffede ham landofficerernes taknemmelighed, thi kaptajn Frederik Læssøe skrev til oberst Joseph Abrahamson: »det er en Sandhed, at Christian 8de i Armeen, idet mindste i den kjøbenhavnske Deel af den, aldrig rigtigt af Hjertet er bleven erkjendt som Konge«. ³⁹ Overauditør Otto Müller havde ikke uret, da han omtrent samtidig skrev til den norske jernværksejer Jacob Aall: »Christian den Ottende har et særegent Uheld med ikke at kunne gjøre Nogen tilpas...⁴⁰

Til slut skal der i denne enstemmige fordømmelse af kongen citeres en udtalelse af en dame, Johanne Luise Heiberg, der i sine berømte erindringer »tilstaar, at jeg aldrig kunde fatte nogen ret undersaatlig Følelse for Chr. VIII ... man mærkede Lidet til, at vor Videnskab og Kunst havde en Beskytter i ham«. Hun kritiserer også alle hans »zirlige, velvalgte, dannede Ord, hvoraf Christian den Ottende vidste at betjene sig«⁴¹.

Efter dette udvalg må man nok spørge, om der ikke kendes velvillige udtalelser om kongen? Jo, de findes, men de er ikke mange.

Det smukkeste eftermæle finder vi hos folkemindesamleren Just Mathias Thiele (1795-1874), der tjente ham som sekretær ved Kunstakademiet fra 1825 og som håndbibliotekar fra 1838. Om kongens dødsleje skrev Thiele i sine erindringer: »Han var blid og venlig som i hans bedste Øjeblikke, men der herskede en usædvanlig, næsten uhyggelig Stilhed omkring os. Hvad vi taledes om, har været Ubetydeligheder – ellers havde jeg nok husket det.

Han var mig kjær af Hjertet, ikke som en kongelig Ven, men som en Ven, der var Konge ... Har jeg endikke kunnet kundgaa at see ham glemme sig selv i hans naturlige Heftighed mod andre – mod mig mindes jeg ikke ... at han en eneste Gang har været vred. I alle Retninger var han mere begavet end de fleste af hans Embedsmænd; hans Fagkundskaber var ubegribelige for alle dem, der kom til at arbeide med ham, og han arbeidede med større Lethed og Utrættelighed end Nogen, jeg ellers er kommen i Berøring med ... min Tro om ham er i al Naivitet den: en stor Konge var han ikke og var han aldrig blevet, men han var en god elskelig

---

38. H.B. Dahlerup: *Mit Livs Begivenheder 1815-48*, s. 113, 307.

39. *Danske politiske Breve*, II, s. 88.

40. *Ibid.* s. 111.

41. J.L. Heibergs erindringer bd. II, s. 14-15. 4. udg.

og human Fyrste, som under andre Forhold kunne have gjort et Folk lykkeligt«⁴².

Også August Bournonville har i sine erindringer sat ham et smukt minde, der slutter med nogle ord, der står i direkte kontrast til fru Heibergs: »Hvad Christian den Ottende virkede for sit land, og hvad han af en måske for vidt dreven forsigtighed forsømte, må historiens fremtid vide at bedømme, men *eet er vist*: han forstod at skatte kunsten, og derfor bør kunstneren være ham evig taknemmelig«⁴³.

Adam Oehlenschläger er en anden kunstner, der taler pænt om ham, men det sker i konventionelle fraser, der ikke rigtig gør noget indtryk på læseren.

Enevældens store retslærde og kongelige embedsmand, A.S. Ørsted, har nok i sit kæmpemæssige erindringsværk en generel positiv holdning, men hans forsvar går knapt så meget på kongens person som på hans politik, og han er ikke uden kritik angående kongens holdning til stænderne og pressen.

Der vil kunne findes andre dadlende eller rosende ord om mennesket Christian VIII, men dette må være nok. Hvilken lære kan vi da udtrage af disse ofte helt modstående udtalelser?

Flere af kritikerne har hæftet sig ved hans smålighed og usalige lyst til at beskæftige sig med detaljer, hans forfængelighed og tilbøjelighed til at foretrække adelige. Det sidste kan dagbøgerne bekræfte, thi bortset fra nogle fremtrædende videnskabsmænd og kunstnere samt enkelte gejstlige og højtstående embedsmænd havde han ingen kontakt med borgerlige, og de national-liberale politikere afskyede han. Det er også rigtig, at hans finanser var i en evindelig sørgelig forfatning, noget der var særlig tydeligt i tiden som prins⁴⁴.

Nogle af kritikerne som C.H. Holten, Rantzau-Breitenburg og fru Heiberg har desuden hæftet sig ved hans uheldige lyst til at holde taler, åbenbart i tillid til ordets magt. Også på dette punkt giver dagbøgerne hans kritikere ret, thi skønt han selv var umådelig stolt over sine verbale frembringelser og ikke mindst af skåltalerne, hvis ordlyd han omhyggeligt noterede ned, så slap han ikke særlig godt fra dem. De virkede kunstige og unaturlige i modsætning til Frederik VI's jævne, djærve og naturlige måde at udtrykke sig på. I tredje bind af dagbøgerne på side 179 er der gengivet et eksempel på forskellen i de to mænds taler.

42. J.M. Thiele: Af mit Livs Aarbøger, II, s. 130 f.

43. A. Bournonville: Mit teaterliv, II, s. 8. Kbhvn. 1979.

44. Dagbog III, s. 22, 38, 46, 58, 76, 113, 128, 141, 152.

Derimod skal man næppe tage de mange nedsættende ord om kongens blødagtighed, angst og nervøsitet, som ikke mindst de militære personer fremkom med, for andet end manglende forståelse for det nervebetonede i kongens humane personlighed. Det er karakteristisk, at dette træk forstod tidens kunstnere og en mand som Thiele. Og vor tid, der har fået nok af krigshelte og volds-diktatorer, har langt bedre forudsætninger for at kunne vurdere dette træk af ægte medmenneskelighed.

I samtidens kritik af kongens personlighed mangler man ét forhold: hans kolossale erotiske aktivitet. Det var øjensynligt et for ømtåligt og delikat emne. Kun den altid indiskrete Trap taler lidt herom, men der gik også mere end 100 år efter kongens død, før offentligheden blev delagtiggjort i hans viden.

Selv om man ikke skrev om dette emne, så er det umuligt andet, end at man har talt om det. Hans evindelige optagethed af kvindelig skønhed og hans faderskab til flere såkaldte »uægte« børn, kan umuligt have gavnet hans prestige ude i befolkningen.

Her skal ikke opregnes, hvor mange elskerinder han havde eller hvor mange børn, han fik med nogle af dem. Men én ting skal nævnes: når han havde anerkendt at være fader til et barn, tog han sig omhyggeligt af dets opvækst og videre skæbne. Hverken barnet eller moderen blev ladet i stikken. Det mest overbevisende eksempel herpå er sønnen Frederik Eide (1815-82), som han havde med sin norske elskerinde Marie Eide. Han sørgede for hans opdragelse og uddannelse, og sønnen gjorde ham ære, så han endte som kgl. overførster og kammerherre. Det er om ham Trap skriver, at han altid havde adgang til kongen »som til en Fader«⁴⁵. En anden af hans elskerinder var en fru Kraft, med hvem han havde datteren Frederikke. Også hende sørgede han godt for. Det kan man læse om i dagbog III.

Dette skjulte kapitel i hans liv stiller uundgåeligt det spørgsmål, hvorledes hustruen Caroline Amalie reagerede? Vi véd ikke meget herom, men hun synes ikke at have lagt ham nogen hindringer i vejen, og forholdet mellem ægtefællerne har efter alt at dømme været harmonisk. Når prinsen omtaler hende i dagbøgerne, sker det altid i de smukkeste, men måske lidt upersonlige vendinger; og undertiden forsvinder hendes skikkelse i længere perioder. Dog synes hun at have været ham en virkelig støtte under krisen i 1834.

Trods alle erotiske krumspring levede han et smukt familieliv med såvel hustruen som med de tre søskende: de to søstre Juliane og Charlot-

---

45. Traps erindringer bd. I, s. 231.

te og den yngre broder Ferdinand. De kom hyppigt sammen og synes at have sat megen pris på hinandens selskab. De var øjensynlig forenet gennem minderne om det fælles barndomshjem, hvor der åbenbart har hersket en god og harmonisk atmosfære. Den ellers så forkætrede og latterliggjorte arveprins Frederik synes at have været i besiddelse af nogle menneskelige kvaliteter, der hidtil har været overset.

Christian VIII's manglende popularitet er en uomtvistelig kendsgerning, og søger man årsagerne er de – bortset fra de politiske stridigheder – at finde i kongens egen personlighed. Det er ganske tydeligt, at han i modsætning til forgængeren havde svært ved at formidle en åben jævn og naturlig kontakt til mennesker, som de er flest. Han virkede ofte kunstlet, affekteret og uoprigtig. Dertil kom et andet forhold, der måske var nok så alvorligt for en enevældig fyrste: han evnede ikke at sætte sig i respekt. Også her var hans forgænger ham langt overlegen. Det er en kendt sag, at Frederik VI kunne virke skræmmende på sine omgivelser. Bournonville taler om ham som »en konge, hvis mærkelige personlighed man altid nærmede sig med en vis bæven«⁴⁶. Og Rantzau-Breitenburg siger, at »alle Kongens Omgivelser har mærkelig nok Frygt for ham«⁴⁷.

Noget sådant gjaldt bestemt ikke Christian VIII, hvem f.eks. Thorvaldsen behandlede med udsøgt uforskammethed. I statsrådet blev Christian Frederik gang på gang desavoueret og undertiden negligeret. Nogle få uger før tronskiftet i 1839 skete det uhørte, at kongen og alle statsråderne gav sig til at le ad ham på grund af en måske lidt klodset bemærkning⁴⁸.

Når man tænker nærmere over denne episode, forekommer den egentlig helt fantastisk. Ganske vist kunne deltagerne ikke vide, at Frederik VI skulle dø nogle uger senere. Men ingen i statsrådet kunne være i tvivl om, at han næppe havde langt igen, og så ville prinsen blive enevoldskonge. Det har åbenbart ikke generet de høje statsembedsmænds åbenlyse morskab.

Christian VIII's politik i kongetiden skal som tidligere nævnt ikke omtales nærmere. Det er en banal sandhed, at den ikke var nogen succes, og flere forskere har – utvivlsomt med rette – fremhævet, at hans indgriben i det dynastiske arveproblem med det åbne brev af den 8. juli 1846 var uheldig.

På den anden side kan man gøre gældende, at den politiske situation

46. Bournonvilles erindringer bd. I, s. 143.

47. Rantzau-Breitenburgs erindringer s. 49.

48. Dagbog III, s. 193.

var af en sådan art, at kongen har følt sig tvungen til at foretage sig noget. Havde han forholdt sig passiv, ville kritikken formentlig være gået på, at han havde udvist en uforsvarlig ligegyldighed, ja ansvarsløshed ved ikke at tage stilling i denne vigtige sag. Det kan vanskeligt nægtes, at den aktuelle situation ved midten af 1840'erne med de bitre nationale modsætninger, dynastiske arveproblemer og nymodens liberale ideer skabte et politisk kaos, hvor kongen ikke havde en rimelig chance for at tilvejebringe løsninger, som alle eller i hvert fald hovedparten havde kunnet acceptere.

Den ældre lensgreve Christian Frijs havde ganske ret, da han i december 1844 skrev til sin svigersøn, godsejer og stænderdeputeret H. Carlsen: »Det maa være et Helvede at være Konge Nuomstunder; ingen Under om vores gode Konge imellem kan være i slet Humeur«⁴⁹.

Kongen kunne have lettet sin egen situation og derved mindsket kritikken, ifald han havde nedsat en kommission på et tidligt tidspunkt til at forberede indførelsen af en helstatsforfatning, sådan som han begyndte at gøre det i løbet af 1847.

Når han ikke gjorde det før, skyldtes det ikke blot hans forkærlighed for det enevældige styre, men også erkendelsen af, at en forfatning snarere ville undergrave end sammensveje Helstaten. Desuden måtte der tages hensyn til de reaktionære stater, hvis støtte Danmark ikke kunne undvære. Endelig hang det nok også sammen med en indgroet mistillid til de national-liberales evner som politikere.

På ét område fortjener Christian VIII ubetinget anerkendelse og respekt: gennem sin ægte humanisme og usædvanlige dannelse kastede han et sympatisk skær over den danske enevældes sidste årti. Han havde utvivlsomt en væsentlig andel i, at den fik en værdig og harmonisk afslutning.

---

49. Politiske breve bd. II, s. 549.

Overleveringen om den hellige Margrete af Roskilde

Af Helge Søgaard

*Midtpunktet i dr.phil. Helge Søgaards skildring er fremlæggelsen af det hidtil ukendte håndskrift, der ligger til grund for P.F. Suhms udgave i *Scriptores rerum Danicarum V* om den hellige Margrete, og som ansås for tabt. Hertil slutter sig andre meddelelser om helgeninden.*

Som bilag er Hans Olriks oversættelse af den latinske tekst tilføjet.

Da professor M.Cl. Gertz samlede efterretningerne om de danske helgener fra middelalderen for at give en bedre udgave end den, Jacob Langebek og P.F. Suhm havde bragt i *Scriptores rerum Danicarum*, var det særlig for de lokale hellige mænd og kvinder vanskeligt at fremskaffe et fyldestgørende tekstgrundlag, men hans udgave af *Vitae sanctorum Danorum*, 1908-1912, bragte ved sine tekster, der hvilede på de håndskrifter, han kunne opspore, et meget forbedret udgangspunkt for kendskabet til denne side af middelalderens kulturliv. Kun for den hellige Margareta af Roskilde, som hun kaldtes, manglede en overlevering ud over den tekst, der var trykt af Suhm i *Script. rer. Dan. V*, 1783, p. 303, og som hvilede på et gammelt håndskrift i Geheimearchivet, hvor Langebek som dets leder havde let adgang til det. Gertz aftrykker den, idet han ændrer retskrivningen til den middelalderlige.

Den beretning, professor Gertz forgæves eftersøgte, er utvivlsomt bevaret sammen med andre om nordisk historie i et håndskrift i Det kgl. Bibliotek, Gl.kgl. Samling 2434,4°. Dr. Emil Gigas kan om det oplyse, at det stammer fra Hans Svaning den Yngre (1600-1676), og at det blev afgivet fra Geheimearchivet 1784 og tidligere havde tilhørt den store bogsamler Fr. Rostgaard (1671-1745), og at Langebek havde tilføjet en note i det¹. Sammenlignes teksten hos Svaning med trykket i *Script. rer. Dan.* er overensstemmelsen fuldstændig. Vanskeligere er det at påvise, hvorfra Svaning har fået sin beretning. Det kan kun blive en løs gætning, at der hos morfaderen, historikeren Hans Svaning (1503-1584) har været

---

1. Katalog over Det st. kgl. Bibl.s Haandskrifter II, 1906, p. 226-227.

en kilde, der ikke er blevet afleveret, da han 1579 måtte give sit materiale fra sig, og at den er overgået til dattersønnen. Det kan også anføres, at der i det gamle universitetsbibliotek før branden 1728 har været en skilddring i capsa Cypriani »de Margareta quadam, Absalonis archiepiscopi cognata, ab Herlone marito interfecta et anno 1176 præcedentibus miraculis in sanctorum numerum relata«². Også til dette håndskrift kan Svanings tekst gå tilbage, måske gennem mellemlid.

Erik Pontoppidan samlede i sin kirkehistorie, hvad han kunne finde om Margareta ud fra den ældre sjællandske krønike, som han citerer fuldstændigt. Endvidere har han kendt Annales Ryenses og synes at citere Annales Lundenses (*chronicon incerti auctoris*), der begge sætter helgenindens dødsår til 1177, fremdeles teksten, som den findes hos Svaning, og et håndskrift, der bl.a. har indeholdt det samme som bullen af 13. august 1257, og hvorom det er svært at udtale noget bestemt. Også en perifer bemærkning om hende af Messenius har Pontoppidan fundet frem til³.

På de følgende sider bringes Svanings tekst i faksimile efter Ms. micro. 2803 med en transskription, hvor kun de betydningsfulde ændringer hos Suhm og Gertz er anført. Til Det kgl. Bibliotek rettes en tak for den imødekommenhed, hvormed det har stillet materialet til rådighed.

A[nn]o d[omin]i 1176¹ die solennitatis sanctorum Crispini et Crispiani² Margareta Absalonis Archiepiscopi Lundensis (ut ipse fatebatur)³ cognata, & Petri Episcopi Roschildensis & fratrum ejus consanguinea, ab Herlone marito interfecta de trabe, quasi sibi ipsi manus intulisset, intra clausas januas de nocte suspenditur, ac postea jussu officialis cemiterio eliminata, in campo sepelitur, ubi⁴ misso cælitus⁵ igne, postquam nocturna luminis coruscatione, innocentia ejus probaretur, defertur res ad Absolonem⁶ Episcopum, ille verbis fidem non statim adhibens, donec rerum, de quibus sermo esset veritas fieret explorata, dictis non facile credit. Postquam autem fama magis magisq[ue] increbesceret, inuestigatores Roschildia fidelissimos mittit, qui comperta hujus rei veritate, illi audita renunciant⁷. Mox, ut vera esse quæ audierat, cognovit, Spiritu exultans quod talia fieret in suæ ciuitatis territorio Simone Abbate Sorensi & Richardo quondam Abbate Ringstadiensi, alijsq[ue] prudentibus aduocatis, cum eis sedulo deliberabat, quid in hac causa agendum foret.

2. S. Birket Smith: Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før Branden 1728, 1882, p. 150, og Tillæg, 1890, p. 1.

3. Annales ecclesiæ Danicæ I, 1741, p. 442 f. Johs. Messenius: Scandia Illustrata, 1700, II, p. 10.

An. 1176: die plenitatis sanctorum Crispini &
 Crispiani Margareta Absalonis Archiepiscopi Lun-
 denis (cui ipse fateretur) cognata, & Epetri Episcopi
 Roschildensis & fratrum ejus consanguinea, ab Her-
 lone marito interfecta de trabe, quasi sibi ipsi ma-
 rius intulisset, intra clausas januas de nocte suspen-
 ditur, ac postea jussu officiali cimiterio eliminata,
 in campo sepelitur, ubi missa calidus igne, postquam
 nocturna luminis corruptione, innocentia ejus proba-
 retur, deferretur res ad Absalonem Episcopum, ille ver-
 bis fidem non statim adhibens, donec verum, de quibus
 sermo esset veritas fieret explorata, dictis non fide-
 le creditur. Postquam autem fama magis magisque
 increbesceret, nuntiatores Roschildia fidelissimos milites,
 qui comperta hujus rei veritate, illi auidia remissis, ut
 Rex, ut vera esse quae audierat, cognovit. Spiritu caral-
 tano, quod talia fieret in sua civitatis territorio Si-
 monne Abbate Sorensi & Richardo quondam Abbate
 Roschildiensi, ab illis prudentibus adlocutis, cum eis
 consilio deliberabat, quid in hac causa agendum foret

Deinde Heilonem in sua malitia perstans, rante aduocat, et an obiecti flagitij reus sit interro-
gat, confitetur ille, nec negat flagitium crebroscentibus,
miraculis, cognoscens se proditum. Iussit autem parentes mar-
tires Heloni, vicem sui operis volentes representare,
quos compescens Episcopus eidem reconciliat coactis.
Hinc Striptus populi frequentia, proficiscitur ad tu-
ricalem matrona nobilis, cum ingenti latitudo, eruitur
ergo corpus a sepulcro, abluatur, ac feretro superim-
positum ad ciuitatem reuerenter refertur. Ruit
obisiam sacro funeri cum summo tripudio, ordo, ser-
uitas, conditia, precedebant feretrum cetero cum lau-
pudibus, subsequēbatur clericus & pontifex cum hymnis
et concentibus. Introducitur ergo corpus in sacra
virginis Maria Basilicam, ubi mansolium ingens
boneste constructum, ubi postea multis claruit miraculis.

Deinde Herlonem in suæ malitiæ pertinacia perdurantem aduocat, et an objecti flagitij reus sit interrogat, confitetur⁸ ille nec negat flagitium crebrescentib[us] miraculis, cognoscens se proditum. Insistunt parentes martyris Heloni, vicem sui operis volentes rependere, quos compescens Episcopus eidem reconciliat citissime. Hinc Stipatus populi frequentia, proficiscitur ad tumulum matronæ nobilis, cum ingenti lætitia, eruitur⁹ ergo corpus a sepulcro, abluitur, ac feretro superimpositum ad ciuitatem reuenter reducitur. Ruit obuiam sacro funeri cum summo tripudio, ordo¹⁰, sexus, ætas, conditio, præcedebant feretrum cerei cum lampadibus, subsequeretur clerus & pontifex cum hymnis et concentibus. Introducitur ergo corpus in sacræ¹¹ virginis Mariæ Basilicam, ubi mavsoleum ingens honeste construitur, ubi postea multis claruit miraculis.

S – P.F. Suhms tryk i *Scriptores rerum Danicarum* V, 1783, p. 303. G – M.Cl. Gertz's tryk i *Vitæ sanctorum Danorum*, 1908-1912, p. 389-390. Der er ikke taget hensyn til G.s transkription til middelalderlig retskrivning:

1. G. M.C.LXXVI. 2. G Crispiniani. 3. S og G ut ipse fatebatur uden ( ). 4. G. Ubi 5. S coelitus. 6. S og G Absalonem. 7. G renuncient. 8 G Confitetur. 9. S og G. Eruitur. 10. G omnis ordo. 11. G sancte.

De senere efterretninger om helgeninden er ikke mange. 1191 blev relikvier fra hende nedlagt i Gumløse kirke i Skåne. Hun kaldes her »*sancta Margareta martyr, quæ Roskildis requiescit*«⁴, og også senere knyttes Roskilde til hendes navn, ikke stedet, hvor hun blev dræbt, selv om det ikke blev glemt. 1198 bekræftede Innocens 3. de indtægter, klosteret i Sorø havde af gaverne ved hendes grav, og hun kaldes her *sancta*⁵. Ved kurien har man dog vist ikke villet anerkende Margaretas helgenverdighed, og det ser ud til, at der i 1230'erne er søgt om hendes optagelse blandt kirkens anerkendt hellige, uden at det er lykkedes⁶, og heller ikke senere er hun blevet kanoniseret, men det har ikke formindsket den almindelige hyldest, som blev bragt hende på Sjælland, og da Alexander 4. 16. juli 1257 bekræftede Absalons gave til nonnerne i Roskilde på en trediedel af ofrene til martyrens tidligere grav ved havet, hvor en kirke (*ecclesia*) var opført, kaldes hun *sancta*, og den samme pave bekræftede det foruden de »*collecta sancte Margare[te]*«, der blev ydet af en række østsjællandske herreder, i en bulle 13. august samme år⁷.

4. *Script. rer. Dan.* V, 1783, p. 379.

5. *Dipl. Dan.* 1,III, 1976, nr. 241.

6. Alfr. Krarup: *Bullarium Danicum*, 1932, nr. 1042-1043.

7. *Dipl. Dan.* 2, I, 1938, nr. 229 og 234.

Den ældre sjællandske krønike, der er afsluttet 1307, anfører helgenindens dødsdag som 28. oktober, mens Svanings tekst har 25. oktober, og fremhæver Absalons virksomhed for Margaretas ophøjelse, idet det beklages, at der ikke var gjort nok for at udbrede kendskabet til hendes undergerninger⁸. I krøniken kaldes hendes ægtefælle Herlogh, i Svanings tekst Herlo, og krøniken angiver som stedet for mordet Ølsyæ, Ølishøue (Højelse). Langebek gengiver den middelalderlige navneform med Ølse-magle, Ramsø herred, og følges af Hans Olrik.

Om Margareta selv vides der ikke mere, end hvad den kortfattede beretning fortæller, hvoraf det fremgår, at hun har hørt til Sunesønnernes slægt. Alderen af selve beretningen kan kun bestemmes til tiden efter 1191, da Peder Sunesøn omtales som biskop i Roskilde, og han opnåede denne værdighed dette år, men det er vel det sandsynligste, at den er skrevet nogle år efter, mens mindet om hendes død var levende⁹. Hendes navn nåede vidt om og nævnes i de islandske årbøger, hvor året for hendes *passio* sættes til 1177¹⁰, og nåede ned til Frankrig, hvor undergerningerne ved hendes første og nedværdigende grav omtales, og utallige mirakler efter translationen til Roskilde fremhæves.

Med Hans Olriks oversættelse af beretningen i *Script. rer. Dan.* blev den mere kendt. Hvor længe Margareta blev holdt i ære vides ikke. Den sjællandske krønike fortæller, at der fandtes en gammel kirke, hvor hun blev dræbt, men da Peder Olsen ordret gentager denne bemærkning, kan der ikke ud fra denne sluttes, at den endnu stod på reformationstiden. Nu er der ikke det ringeste spor af den eller af »mausolæet« i Roskilde¹¹. I dette århundrede har Thomas B. Bang givet en skildring af hendes martyrium og ophøjelse, og den bedste og nyeste skildring er skrevet af dr. Tue Gad, særlig værdifuld ved den bibliografiske oversigt¹².

Kendskabet til den hellige Margrete er vokset langsomt. Hans Svaning den Yngre reddede ved at afskrive en nu ukendt kilde det meste af, hvad der nu kendes til hende. Dagen for hendes drab, Crispinus og Crispinianus' dag, er for den sidste helgen fejlskrevet til Crispians, som allerede Suhm har rettet til det rigtige i en note, og de rettelser, professor Gertz har gjort, synes ret selvfølgelige, og alle de forefundne fejl skyldes formodentlig, at Svaning har arbejdet for hurtigt. Thomas Bartholin har vist

---

8. M. Cl. Gertz: *Scriptores minores* II, 1922, p. 47; 56.

9. Lauritz Weibull antager, at beretningen er skrevet 1178 (*Scandia* IV, 1931, p. 285-288).

10. Gustav Storm: *Islandske Annaler indtil 1578, 1888*, p. 118; 323.

11. *Script. rer. Dan.* I, 1772, p. 121; 178.

12. *Aar bog for Kbh.s Amt* 1910, p. 54-57. Kulturhist. leks. for nord. middelalder XI, 1966, art. Margrethe.

også kendt den kilde, Svaning har benyttet, da han anfører det samme år for drabet¹³, og Erik Pontoppidan har kendt Svanings beretning eller dens kilde og søger at samle alle meddelelser om helgeninden. Mod århundredets slutning bliver Svanings beretning trykt af Suhm, der desuden i sin historie beretter, at hendes »særk« blev bevaret i domkirken i Lund, og at det var den, Christian 1. 1468 udbad sig til lån, fordi den hjalp kvinder under fødsler¹⁴. Fra Suhm vandrede denne efterretning videre til Rasmus Nyerup i hans vision om et kommende Nationalmuseum¹⁵. Kongens anmodning til kapitlet i Lund indeholder dog intet om, at den skulle have tilhørt den hellige Margrete¹⁶.

Hun blev mere kendt ved den nævnte oversættelse, men det største fremskridt var dog Lauritz Weibulls fund af beretningen om underne efter hendes død. Tue Gad har samlet nutidens viden og gør opmærksom på, at Margrete fra Højelse kan forveksles med Margrete fra Antiochia. Den sidste helgeninde var hjælper ved fødsler. Det var jomfru Maria også, og den omtalte »særk« i Lund er blevet henført til hende¹⁷.

Hverken Hans Olrik eller M.Cl. Gertz omtaler relikvien i Lund og dens vidunderlige egenskaber. Det er den skånske historiker Sven Bring (Lagerbring) (1707-1787), som i sit *Monumenta Scaniae* I, p. 100-101 aftrykker Christian 1.s missiv og i en tilhørende note bl.a. anfører, at »særken« blev betragtet som den hellige Margretes. Han fortsætter: »Plures fuerunt Margarethæ, fama sanctitatis in ecclesia Romana celebres. A vero tamen nullo modo abhorrere videtur, si indusium nostrum Sanctæ Margarethæ vindicare voluerimus, quæ a marito suo Herlog in Sialandia An. 1176 trucidatur ...«¹⁸ Det er øjensynlig denne bemærkning, der er Suhms kilde. Ikke alle var dog så ukritiske. 1826 blev Christian 1.s brev atter optrykt, men med den tilføjelse efter Chr. V. Hertels skildring af Århus domkirke, at den havde tilhørt den hellige Margareta af Antiochia¹⁹. Der kan derfor ikke af Christian 1.s henvendelse til kapitlet sluttes noget om dyrkelsen af den sjællandske Margrete i Lund på denne tid.

13. *Script. rer. Dan.* I, 1772, p. 341.

14. P.F. Suhm: *Historie af Danmark VII*, 1800, p. 528.

15. Rasmus Nyerup: *Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge IV*, 1806, p. 215.

16. Lauritz Weibull: *Diplomatarium dioecesis Lundensis IV*, 1909, p. 108.

17. Hans Olrik: *Danske helgeners levned, 1893-94*, p. 369-373. *Kulturhist. leksikon XI*, 1966, sp. 345; 368.

18. »Der har været flere Margrethe'r, der var berømte i den romerske kirke ved deres ry for hellighed. Det synes dog ikke på nogen måde at afvige for sandheden, hvis vi vil påstå, at denne klædning har tilhørt den hellige Margrethe, som blev dræbt af sin ægtemand Herlog på Sjælland 1176 ...«

19. *Journal for Politik, Natur- og Menneske- Kundskab II*, 1826, p. 31-32.

Bilag

*Oversættelse af Jacob Langebeks tekst med rettelse af M.Cl. Gertz. Udgi-
vet af P.F. Suhm.*

Hans Olrik: Danske helgeners levned, 1894, p. 371-373.

I det Herrens år 1176, på helgenerne Crispinus's og Crispinianus's høj-
tidsdag, blev Margrete, frænke af ærkebiskop Absalon i Lund – således
som ham selv plejede at fortælle – og nær slægtning af biskop Peder af
Roskilde og hans brødre, dræbt af sin ægtefælle, Herlog, og derpå om
natten indenfor lukte døre hængt på en bjælke, så det så ud, som om hun
havde lagt hånd på sig selv. Derefter blev hun, da sognepræsten forbød
hendes begravelse på kirkegården, jordet på marken; men dér kom der
ild fra himlen, og da hendes uskyldighed således blev godtgjort ved den
natlige glimten af lys, meldes sagen til biskop Absalon. Han fæstede ikke
straks lid til de blotte ord, og før sandheden af de ting, man talte om, var
bleven lagt klart for dagen, ville han ikke ret tro på udsagnene. Men da
rygtet mere og mere tog til, sender han fra Roskilde højst pålidelige
mænd til at undersøge sagen, og efter at disse havde overbevist sig om
sandheden af denne sag, melder de ham det tilbage, som de havde hørt.
Så snart han havde erfaret, at det var sandt, hvad han havde hørt, jubede
han i ånden over, at sådanne ting skete i det stift, der hørte til hans
bispedømme, og efter straks at have ladet abbed Simon fra Sorø og Rikard,
forhenværende abbed i Ringsted, tilligemed andre forstandige mænd kal-
de overvejede han omhyggelig med dem, hvad man burde foretage sig i
denne sag. Dernæst kalder han Herlog, der forhærdede sig i sin hårdnak-
kede ondskab, til sig og spørger ham, om han er skyldig i den skændsels-
dåd, han sigtedes for; Herlog går til bekendelse og nægter ikke sin skænd-
selsgerning, da han mærker, at han er blevet røbet ved de tiltagende
undergerninger. Blodvidnets frænder trænger ind på Herlog, idet de ville
øve gengæld mod ham for hans værk; men bispen får dem bragt til ro og
forliger dem meget hurtig. Dernæst drager han, omgivet af tætte folke-
skarer, med stor glæde til den ædle frues grav. Liget tages da op af
graven, aftvættes, lægges på en bære og føres med ærefrygt til staden.
Med største jubel iler folk af alle klasser, ethvert køn, enhver alder,
enhver stand det hellige ligtog imøde. Foran båren bar man vokskerter
og lamper, efter den fulgte præsteskræmme og biskoppen under hymner og
sange. Legemet føres da ind i den hellige jomfru Marias kirke; dér rejses
der med ære et mægtigt stort gravmæle for hende, og dér udmærkede hun
sig senere ved mange undergerninger.

Figenblade og filisteri

Af Benito Scocozza

I artiklen På vej ud af nutidens og historikernes krise i HISTORIE XV, 2, 1984 rettede universitetslektor, dr. phil. Leo Tandrup kritik mod universitetslektor, cand. phil. Benito Scocozzas bog Fortællinger om bønder og godsejere. Her bringes et svar fra Benito Scocozza og et kort gensvar fra Leo Tandrup.

Leo Tandrup har i HISTORIE, XV, 2, 1984, s. 245-55, med megen lidenskab kastet sig ud i en sønderlemmende kritik af vulgærmarxismen. Jeg har fået den tvivlsomme ære at være symbolet på dette fænomen, eftersom Tandrup mener, at min folkeskolebog Fortællinger om bønder og godsejere, der omhandler dansk historie fra ca. 1500 til ca. 1800, er et afskrækkende eksempel på denne vulgærmarxisme.

Tandrup er især vred over, at jeg ser skævt til Christian IV, at jeg »uhistorisk lægger (min) egen tids målestok ned på datidens forhold« ved at kalde bøndernes hoveri og kørsel for tvangsarbejde, at jeg ikke sætter »klassekampen sammen med kærligheden«, ja, at jeg i stedet for at leve mig ind i, hvad folk tænkte dengang, er moralsk forarget over det, nogle af disse folk foretog sig.

Tandrups kritik udspringer naturligvis af et bestemt historiesyn, som man vist – uden at træde ham for meget over tærne – kunne kalde et nyromantisk historiesyn, der rehabiliterer sjælelivet og kræver indlevelse i fortiden. »Netop ved at identificere sig med fortidens personer, ikke mindst dem, der ikke ligner én selv for meget, får man en eminent lejlighed til at sætte spørgsmålstegn ved sine egne personlige tilbøjeligheder og sin trang til ideologisering«, skriver Tandrup.

Min lille bog om godsejere og bønder fra 1500 til 1800 er for Tandrup et glimrende eksempel på det modsatte af en sådan identifikation, fordi den oser af foragt for personer og enkeltmennesker. Jeg »nægter at se det specielle, det individuelle ved personerne«, og det medfører, at jeg fx. kan sidde 400 år efter og hidse mig op over Christian IV.

Tandrups indlevelseskrav – som jeg straks vil erkende, at jeg ikke agter at honorere i dettes tandrupske udgave – får nogle groteske konsekvenser.

Lad mig blot tage hans kritik af, at jeg kalder bøndernes hoveri og kørsel for tvangsarbejde. Det er helt forkert at bruge et sådant moderne

udtryk, siger Tandrup, eftersom »bondens ydelser dog engang var en nødvendighed for, at stændersamfundet overhovedet kunne fungere.« (s. 252).

Tandrup har naturligvis ret. Bøndernes gratis ydelser var vitterligt nødvendige, for at herremændenes og den ypperste herremand, kongens, stændersamfund kunne fungere. Det er helt rigtigt, at det smukke Frederiksborg Slot aldrig var blevet bygget, med mindre bønderne havde kørt gratis for kongen, eller hvis straffefangerne, der efter dagens byggedont blev spærret inde, allesammen var stukket af.

Og for nu at tage Tandrups indlevelsescrav som model: Jeg kan udmærket leve mig ind i, hvad kongen tænkte, da han iværksatte sit slotsbyggeri. Jeg kan sagtens bl.a. ud fra de portrætter, kongen lod fremstille af sig selv, se, at han opfattede sig selv og gerne ville opfattes som en mægtig bygmester. Og jeg kan derfor også leve mig ind i, at kongen måtte bruge bøndernes gratis arbejdskraft og fangernes arbejde for at få rejst sit slot.

Men når jeg samtidig ud af samtidens kilder kan læse, at Christian IV gang på gang må indskærpe bønderne, at de gør deres pligt, for ellers bliver de straffet, og når jeg kan læse, at selvsamme slotsbygherre efterlyser kronragede straffefanger ved færgestederne, fordi de er stukket af fra byggeriet, så kan jeg også leve mig ind i, hvad disse halsstarrige bønder og straffefanger tænkte, nemlig, at de ikke syntes om det, de blev sat til at gøre for kongen.

Nu har jeg altså indlevet mig i begge parter tanker og motiver, for der er jo, hvad Tandrup vel ikke vil nægte, to parter, hvis tanker i praksis får to vidt forskellige konsekvenser. Hvad vil Tandrup så stille op med det? Vil han have, at jeg – om jeg havde telepatiske evner – skulle sige til de nordsjællandske kronhovbønder: »Lad nu være med at brokke jer over de gratis kørsler. I må kunne leve jer ind i kongens tankegang. I må da kunne forstå, at I er nødt til at køre med de sten.«

Det er åbenbart denne holdning, Tandrup ønsker jeg skal have. For så har jeg vel fået større »respekt for ... fortidens mennesker og tankegang«, så har jeg vovet »at benytte den af de fleste historikere for had lagte indlevelse« og aflagt min »filistrøse forargelse...«

Det er imidlertid min opfattelse, at følger man dette tandrup'ske superhistoristiske indlevelsescrav, ender man uundgåeligt i en ren amoralsk distance over for de faktiske og jordnære modsætninger, der fandtes mellem fortidens mennesker. Så ender man – som Tandrup da også gør det – med at klappe Collingwood på skulderen, når denne »i berettiget opposition til den regerende positivism« så »al historie som historien om

tankeprocesser, idet historien for ham romantisk var den selverkendelse og selvforståelse, der er den afgørende forudsætning for, at man kan udføre en skabende og frugtbar indsats i samfundets tjeneste.« (s. 249).

Flytter man således historien fra den historiske praksis' forpligtende verden ind i hovederne ikke alene på fortidens mennesker og koncentrerer sig om, hvad de tænkte, men også ind i hovederne på historikerne med henblik på disses selvforståelse og selverkendelse, slipper man naturligtvis for at blive beskyldt for at være en forarget filister, men man slipper samtidig også for den solidariske medleven i de faktiske vilkår, menneskene bød sig selv og hinanden i fortiden – og byder sig selv og hinanden i nutiden. Og jeg gad nok se, hvilket udgangspunkt man i så fald skal tage, når man vil »udføre en skabende og frugtbar indsats i samfundets tjeneste,« – hvad det så end er for et samfund, Tandrup sammen med Collingwood har i tankerne.

I sit syn på Christian IV løfter Tandrup imidlertid en flig af den historieforståelse, der vil sætte ham i stand til at udføre bemeldte samfundsgavnige indsats. Tandrup har nemlig evnet at »bruge den indlevelse, der gør fortællerne i stand til at sætte sig ind i den handlendes, in casu Christian IVs sted og se tingene med hans og de datidige forudsætningers øjne.« Hvad har så denne indlevelse ført til? Den har ført til følgende karakteristik af Christian IV:

Han var »den, der omend forgæves, søgte at holde den borgerne undertrykkende adel nede«; han »ville bevare vores grænser over for det ekspanderende Sverige«; han »ville ekspandere i Tyskland for at udbrede den rette tro og for, at Sverige ikke skulle erobre os sydfra«; og han søgte trofast »at være noget for sine to sidste kvinder«, som han først svigtede, »da den ydre verden gik ham på, og de også svigtede ham.«

Havde jeg skildret Christian IV på denne måde, »var han historisk korrekt død som en tragisk skikkelse, der ulykkeligt måtte bøje sig for adelens standsegoistiske klassepolitik«, (bemærk, hvordan Tandrup's indlevelsesevne her pludselig må vige for 'filistrøs forargelse'), og »så var han blevet en af de magthavere, som var værd at se op til i den feudale fortid, og som kunne give håb om, at tilsvarende magthavere vil opstå engang i fremtiden.«

Og videre:

»Så ville den trøstesløse evighed som læsernes hovedpude give plads for troen på den dynamiske udvikling, på kærligheden og foranderligheden som livets drivkræfter. Så ville læserne få mod på at forme en ny menneskelig tilværelse, præget af livets alsidighed i stedet for af de videnskabelige eksperters ensidighed og den kapitalistiske arbejdsdeling.« (s. 252-53).

Stillet over for dette skønmaleri af Christian IV, der ligefrem gøres til et herskerforbillede, kan man gøre to ting: Man kan kaste sig ind i en diskussion om, hvorvidt der overhovedet er hold i Tandrupskildring, og i den forbindelse give sig til at diskutere, om Tandrup overhovedet fremdrager relevante træk i bedømmelsen af kongen. Det andet, man kan gøre, er at holde sig til det, der er Tandrupskildringens egentlige ærinde, nemlig det metodiske.

Jeg vil koncentrere mig om dette andet aspekt. For Tandrupskildringens hele skildring af Christian IV viser, at hans krav om fordomsfri indlevelse i fortidens menneskers tanker – og følelser – i virkeligheden ikke er andet end et hermeneutisk figenblad for en ganske bestemt nutidig vurdering af de historiske personers handlinger – in casu Christian IVs.

Tandrup sympatiserer med kongen, som »har landets selvstændighed for øje«, mens den væmmelige adel nøjes med at varetage sin klasses egoistiske interesser. I sin begejstring for Christian IV overser han imidlertid ganske, at det vel også var i kongens egen interesse, når denne ville undgå, at Danmark blev erobret af Sverige – eller i begyndelsen af sin kongekarriere drømte om at genoprette den nordiske union.

Når Tandrup videre lader kongens omsorg for landets selvstændighed legitimere udbytningen af bønderne, i og med han stiller Christians udbytning med dette formål for øje op over for vor tids udbytende kapitalister, »der blot har deres egeninteresse at varetage«, så har Tandrup åbenbart en opfattelse af, at udbytning kan anerkendes, når blot den tjener et 'højere formål'.

Med andre ord: Tandrupskildringens billede af den herlige Christian IV er ikke resultatet af en såkaldt fordomsfri indlevelse, men udtryk for, at en magt-haver i fortiden angiveligt har opfyldt nogle formål, Tandrup på forhånd mener er efterstræbelsesværdige.

Grunden til, at Tandrup og jeg har forskellige syn på Christian IV, er således ikke, at Tandrup formår at indleve sig, mens jeg er ideologisk forstokket, men den enkle, at Tandrup og jeg har vidt forskellige opfattelser af, hvad der er rigtigt og forkert, og derfor også af, hvad der forstås ved en efterlignelsesværdig magthaver.

En debat herom vil sikkert – eller muligvis – være frugtbar. Forudsætningen herfor er dog, at den befris fra hermeneutikkens selvhøjtidelige og selvbekræftende spindelvæv.

Scocozzas blusel. Et gensvar fra Leo Tandrup

Selvsagt udspringer min kritik af Scocozza af et bestemt historiesyn, men pointen er, at det ikke er mere (ny)romantisk end Engels'. Scocozza vil gerne pådutte mig, at jeg bare står for indlevelse, ovenikøbet en særlig tandrupsk, for så kommer jeg i en ufarlig bås. Jeg har dog ellers utallige gange fremhævet nødvendigheden af en dialektik mellem indlevelsen og den kritiske fremmedgørelse og dermed også mellem den hermeneutiske dimension og den nutidsbevidsthed, jeg skriver ud fra. Lige så fejlagtigt vil Scocozza gerne påstå, at jeg bare kræver indlevelse i overklassens og kongens tankebaner, men hvad jeg bebrejder ham, er jo i stedet, at han selv ikke indlever sig *hverken* i kongens *eller* i underklassens, in casu børnehusdrengen Hans' liv og tanker.

Jeg ønsker selvsagt ikke at overse »praksis' forpligtende verden«, men som Engels at skabe en dialektisk forbindelse mellem denne verden og den lige så forpligtende tankeverden, som ikke tilgodeses af Scocozza. At kongen og bønderne i praksis drager forskellige konsekvenser af, hvad de tænker, skal selvsagt ikke have den idiotiske konsekvens, at jeg vil have bønderne til at bøje sig for kongens tankegang, men den fornuftige konsekvens, at læserne i dag lærer at se tingene med både over- og underklassens øjne, så de ikke bare nedgør folk, der tilfældigvis er født højt på strå. Scocozza tror vulgærmarxistisk, at man kun kan have »solidarisk medleven« med »faktiske vilkår« eller ydre ting, hvor man dog kun kan være solidarisk med *mennesker*, dvs. bl.a. også med, hvordan vilkårene virker ind på deres mentalitet.

Det er i den forbindelse ikke »filistrøs forargelse«, når jeg taler om adelens »standsegoistiske politik«, for en stand kan som sådan virke altovervejende undertrykkende, hvor sagen for dens enkelte medlemmer ofte stiller sig mere kompliceret. Jeg skønmaler ikke Christian IV, men giver ham blot en delvis rehabilitering, som enhver kan se af min disputats. Og jeg lader ikke hans omsorg for landets selvstændighed legitimere nogen udbytning af bønderne, for den behøvede ingen legitimering efter datidens tankegang. Modsat Scocozza vil jeg derimod hævde, at man kun i begrænset forstand kan karakterisere kongen som »den ypperste herremand«. Ellers overser man som Scocozza, at den ekspanderende kongemagt udgjorde den vigtigste progressive kraft på Christian IVs tid, og at den politisk afgørende og fremtidssvangre klassekamp ikke stod mellem herremænd og bønder, men mellem konge og (høj)adel. Adelsvældens fald og den opdukkende alliance mellem kongemagt og borgerskab skabte jo forudsætningen for den bondefrigørelse i slutningen af 1700-tallet,

som også Scocozza sikkert hilser velkommen. Hvad Scocozza ikke ser, er, at den afgørende frigørende kraft altid ligger hos den stand, der er på vej opad, in casu især kongemagten, mens den stand in casu adelen, der blot søger at bevare status quo og befinder sig i stagnation socialt og mentalt, virker regressiv både på stænderne over og især under sig.

Jeg tror ikke, at Scocozza og jeg selv har så forskellige opfattelser af, hvad der i nutiden er rigtigt og forkert, og dermed af, hvad man forstår ved en »efterlignelsesværdig magthaver« i dag, hvis vi ellers kan være enige om, at han eller hun skal være gennemsyret af en socialistisk, demokratisk og humanistisk indstilling. Dér, hvor det utvivlsomt skiller, er, at Scocozza i utilbørligt omfang projicerer sine nutidsidealer tilbage på fortidens mennesker, som han derfor, især hvis de tilhører overklassen, kommer til at give et fortegnet, nedgørende og ideologiseret billede af.

Der kan drages den konklusion, at jeg ikke er tilhænger af nogen gammeldags førgadamersk hermeneutik, men af en dialektisk materialisme, mens Scocozza lægger et vulgærmarxistisk figenblad henover den indlevelse i fortidens skikkelser, uden hvilken historieskrivningen taber enhver indflydelse på læseren.

Det ville være lige så spændende som vigtigt, hvis også andre ville deltage i den debat, som Scocozza og jeg her har rejst. Tak til Scocozza for svaret.

Hvordan studere nazismen i Danmark?

Af Uffe Østergård

I en udvidet anmeldelse af Malene Djursaa: DNSAP. Danske Nazister 1930-45, I-II, Gyldendal 1982 (256 og 200 s., 230 kr.) konstaterer universitetslektor, mag.art. Uffe Østergård, at værket ikke besvarer strukturelle, samfundshistoriske spørgsmål. Med udgangspunkt i Malene Djursaa's egne formuleringer skitserer han andre indfaldsvinkler til emnet.

»Den danske nazisme havde ingen rødder og efterlod ingen spor. Den var en femtenårig parentes i Danmarks politiske liv, som få ville have lagt mærke til, havde det ikke været for den større betydning, den lånte fra den tyske nabo og »beskytter« 1940-45«. Sådant karakteriserer den engelsk uddannede, danske historiker Malene Djursaa sit studieobjekt i indledningen til det nyskrevne kapitel om Danmark i 2. udgave af S.J. Woolfs samleværk, *Fascism in Europe*¹.

Hvorfor så overhovedet beskæftige sig med emnet kunne man fristes til at spørge? Men det er for primitivt. Også undersøgelser af ikke-begivenheder, det der ikke blev til noget, giver vigtige, ja nødvendige bidrag til den historiske erkendelse. Metoden kaldes ofte for kontrafaktisk analyse². For en forståelse af ideologier, magt og politiske kampformer i mellemkrigstiden, den periode den tyske fascismeforsker Ernst Nolte kalder 'fascismens epoke'³, er det yderst vigtigt også at vide noget om forholdene i de lande, der hverken fik store fascistiske bevægelser eller fascistisk dominerede regimer.

Et sådant eksplicit komparativt perspektiv har Malene Djursaa dog ikke lagt til grund for sine undersøgelser af den danske nazisme – eller

---

1. London 1981 s. 237. Jeg har omtalt bogen mere udførligt i NFH 33:2, 1984.

2. En kort præsentation af den kontrafaktiske metode – især i økonomihistorien – findes i Jon Elster: *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, Oslo 1971 s. 53-68. Jeg har selv i al beskedenhed søgt at anvende denne fremgangsmåde i den kortfattede skildring af Italiens samling i 1800-tallet i kap. I af *Fascismen i Italien*, Århus 1984 (med Th. Olesen og N.A. Sørensen).

3. Ernst Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*, München 1963. Jeg har diskuteret anvendelsen af dette begreb i afsnit 4 i artiklen Korporatisme, fascisme, totalitarisme eller autoritære regimer i H. Løe og J.L. Kristensen (red.): *Kritisk fascismeforskning i Norden*, NSU arbejdsrapporter 11, Ålborg 1982 s. 214-85.

rettere de danske nazister, som hun selv mere præcist kalder emnet i undertitlen på den afhandling, der danner grundlag for den ovennævnte kortfattede engelske syntese⁴. Kun et enkelt udblik til det norske NS er det blevet til i afslutningen, skønt hun selv formulerer behovet for komparative undersøgelser, også af de partier, der ikke blev til noget (fallitpartierne). Det er en skam, men også den mere begrænsede sociologiske undersøgelse af hvem, der var medlemmer, og hvem der stemte på DNSAP i tiden fra dets oprettelse 16. november 1930 til forbudet i 1945, har stor interesse. For en dansk såvel som en international læserskare.

På mange måder er der tale om et sociologisk og organisationshistorisk følgestudie til Henning Poulsens på én gang snævrere og bredere arbejde, *Besættelsesmagten og de danske nazister 1940-43* fra 1970. Poulsen rejste i den kronologisk mere afgrænsede bog på en lidt fordækt måde det systematiske vigtige spørgsmål om, hvilke alternativer der var til den faktisk førte forhandlingspolitik. Især forstået som alternativer i den tyske besættelsesmagts beslutningstagerhorisont. Som han selv formulerede det i et interview om disputatsen: »... det forekommer mig, at vi i alt for høj grad koncentrerer os om at skildre, hvorledes udviklingen rent faktisk skred frem. Derved kommer vi let til kun at bevæge os på overfladen. Vi ser hele tiden på det dynamiske moment. Vi ser på, hvordan det ene afløser det andet. Tingene bliver forklaret for os på en for overfladisk måde. Begynder vi derimod at interessere os for det, der ikke skete, kommer vi til at beskæftige os med tilstandene. Vi kommer derved til at undre os over, at bestemte ting ikke ændrede sig i perioden. Vi kommer ned til mere afgørende træk ved karakteristikken. Vi får fat i mere almene træk – måske også i træk, som bliver mere alment interessante end den intrige-gang, der fører frem til dem.«⁵ Bortset fra at Poulsen ikke bruger ordet struktur, kan hensigten bag undersøgelser af tilsyneladende marginale forhold og begivenheder, som *ikke* skete, næppe formuleres bedre.

Sådanne strukturelle, samfundshistoriske spørgsmål skal man som sagt ikke forvente at få besvaret i Malene Djursaa's bog. Til gengæld findes en teknisk overordentlig kompetent analyse af, hvem nazisterne var, og fra hvilke sociale lag, geografiske egne og aldersgrupper medlemmerne rekrutteredes. Problemet er bare, at DNSAP på intet tidspunkt omfattede mere end ca. 0,5% af befolkningen som medlemmer. I alt 39.000 perso-

---

4. DNSAP. *Danske Nazister 1930-45 I-II*, 1982 (256 + 200 s., pris 230 kr.), der er en omarbejdelse af hendes Ph.D. afhandling ved Essex Universitet, *Danish Nazism: The Membership of »Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti«* 1930-1945, marts 1979.

5. Henning Poulsen i interview ved Erik Lund, *Information* 28.-29. nov. 1970 s. 6.

ner i hele perioden, højeste tal på ét tidspunkt, 21.500 i 1943 og højst 2% som vælgere (43.309 = 1,9% af de stemmeberettigede i 1943). Det er altså en ret betydningsløs gruppe, hvis sociologiske profil vi får tegnet ud fra en avanceret EDB-analyse af en repræsentativ stikprøve på 2.438 personer. Men det gør intet i lyset af de resultater, hun når frem til, nemlig at partiets sammensætning stort set svarede til befolkningens sammensætning.

Fremstillingen er bygget konsekvent analytisk op som svar på en række stillede spørgsmål eller deciderede hypoteser af typen: var DNSAP et imitationsparti? var der overrepræsentation af unge? var det et outsiderparti? P.g.a. denne analytiske disposition er de enkelte afsnit også overordentlig klart opbyggede med en tekstdel og tilsvarende tabeller (statistisk metodisk meget avancerede) og forsynet med konklusioner i talrige underpunkter. Af samme grund er det heller ikke blevet til en særlig lettilgængelig fremstilling, trods det klare og oftest uimponerede, næsten kernefulde danske sprog, den er skrevet i. Det er en afhandling i den samfundsvidenskabelige tradition, d.v.s. hypoteseopstillende og -afprøvende, ikke i den mere kronologisk analyserende historiske tradition.

Det er helt i sin orden. Malene Djursaa har leveret et eksemplarisk stykke kvantitativ historieforskning. På godt og ondt. Godt fordi det faktisk er umuligt at forestille sig, at der kan siges meget mere om DNSAP's sociologiske sammensætning, end det vi her får at vide, næsten uanset hvilket nyt kildemateriale, der bliver tilgængeligt i fremtiden. Hendes hovedresultat er, at de 39.000, der på noget tidspunkt havde været medlemmer, udgjorde et næsten eksakt mikrokosmos af datidens samlede danske samfund med en næsten fuldstændig repræsentation fra middel- og lavere middelklasse. Ligeledes svarede beskæftigelsesstrukturen for mændene præcist til fordelingen af den voksne mandlige befolkning som helhed. Forsvindende eller truede erhverv var ikke overrepræsenterede. En undersøgelse af medlemmernes forudgående politiske tilhørsforhold viser, at rekrutteringen fra højre- og venstrepartier svarede til de nationale gennemsnit, og at de sociologisk havde været ret typiske medlemmer af de pågældende partier. Dette kan sammenholdes med Karl O. Christiansens undersøgelser af kollaboratørerne fra slutningen af 1940'erne, som viser, at disses uddannelses- og familiebaggrund ikke var dårligere end gennemsnittets, og at de ikke var underprivilegerede i forhold til gennemsnittet.⁶ At der var en overproportional repræsentation af

6. Karl O. Christiansen: *Mandlige landsvigere i Danmark under besættelsen*, Direktoratet for Fængselsvæsenet, 1950.

Karl O. Christiansen: *Landsvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*, Kbh. 1955.

ynge mænd er måske nok så typisk for *alle nye* partier som specielt for fascistiske partier. Af alt dette drager hun den overbevisende konklusion, at de personer, som på noget tidspunkt havde været medlemmer, ikke kan afskrives som blot og bart afvigere (outsidere), som det ellers gøres i forskningen, eller at bevægelsen kan reduceres til et reaktionært middelklassefænomen.

Det er givetvis rigtigt, blot må man huske på, at denne statistisk overbevisende underbyggede konklusion bygger på Djursaa's afgrænsning af undersøgelsen til kun at omfatte det nazistiske parti. Hun afviser at inddrage Konservativ Ungdom med 30.000 medlemmer, trods denne organisations flirt med de autoritære politikformer, og den højrepopulistiske Landbrugernes Sammenslutning med ca. 40.000 medlemmer og det dertil knyttede Bondeparti. Det er der rimelige ideologiske grunde til, men det medfører, at hendes resultater kun gælder for netop den del af det autoritære politiske spektrum, som havde størst tværklasseappel (catch-all party, som den tysk amerikanske politolog Otto Kirchheimer senere har kaldt fænomenet).

D.v.s. at den statistiske præcision af udsagnene er omvendt proportional med interessen af dem. Sådan må det – desværre – næsten naturnødvendigt være i en – kun – kvantitativ analyse. Det mere omfattende spørgsmål om disponeringen for autoritære politiske løsninger får vi ikke svar på i det foreliggende arbejde, som – alle sine kvaliteter til trods – nok mere har karakter af en øvelsesbog i kvantitativ historisk metode end en samlet besvarelse af, hvorfor nazismen havde så ringe gennemslag i det danske samfund.

Det er ikke, fordi Malene Djursaa ikke selv er opmærksom på disse ekstra spørgsmål. Som hun selv skriver i indledningen »er det nødvendigt at studere ikke blot de store fascistpartier i Tyskland og Italien, men også fallitpartierne – ofte små imitationspartier fra fascismens anden bølge, dannet sidst i tyverne og først i trediverne. For at finde ud af, hvorfor Danmark, Norge, Sverige, England, Belgien, Grækenland o.a. modstod den fascistiske ideologi med forskellige grader af overbevisning, er det nødvendigt at stille dette spørgsmål (om fascismen U.Ø.) ikke blot enkeltvis for hvert land, men også som samlet komparativt problem«. (s. 9)

Det kan dels gøres ved en samvittighedsfuld undersøgelse af det eller de partier, som selv kaldte sig nazistiske (eller fascistiske). Det som Malene Djursaa så udmærket har gjort. Dels ved at se på den tyske (nazistiske) besættelsesmagts opfattelse af forholdene, som Henning Poulsen har gjort det. Og endelig ved at undersøge *hele* det samlede politiske (og sociale) mønster. »Det politiske rum«, som Djursaa i over-

ensstemmelse med Juan Linz⁷ kalder det (s. 15). De antiparlamentariske såvel som de parlamentariske partier og holdninger⁸. Hvorfor lykkedes det i Danmark de ikke-fascistiske højrepartier at bevare ca. 37% af stemmerne, mod kun 6% til den ikke-demokratiske højrefløj samtidig med, at det demokratiske centrum-venstre havde 53% og regeringsmagten? (tallene er fra valget i 1939, det valg hvor det antiparlamentariske højre samlede størst opslutning).

Nu, hvor vi ikke længere i så udpræget grad lever i 'antifascismens epoke'⁹, skulle det i forskningen være muligt at tage konsekvensen af vores viden om, at fascismen og nazismen ikke (kun) var en legemliggørelse af alt ondt i verden, men (også) en bestemt politisk adfærd, som blev valgt af mange mennesker i mellemkrigstiden. Disse må selv have opfattet deres valg som et rationelt svar på bestemte modsætninger og problemer i samfundsudviklingen. Henning Poulsen har formuleret det således, »... at fascister og nazister ikke var stammer, der brød frem af skovene, og i det hele taget ikke en bestemt slags mennesker. Det var folk, der sluttede sig til nye politiske bevægelser, som de før havde sluttet

7. Juan J. Linz: An Authoritarian Regime: the Case of Spain, i Allard and Littunen (eds.): *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, Helsinki 1964.

Juan J. Linz: Totalitarian and Authoritarian Regimes i Greenstein and Polsby (eds.): *Macropolitical Theory*, N.Y. 1975 s. 175-411.

Juan J. Linz: Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective i W. Laqueur (ed.): *Fascism. A Readers Guide*, London 1976 s. 3-120.

Juan J. Linz: Political Space and Fascism as a Late-Comer i S.U. Larsen, B. Hagtvet and J.P. Myklebust (eds.): *Who were the Fascists*, Oslo 1980 s. 153-90.

8. En god begyndelse til en afsøgning af den antidemokratiske politiske kultur i mellemkrigstidens Danmark er gjort med udsendelsen af Jesper Vang Hansens omfattende bibliografi, *Højreekstremister i Danmark 1922-1945*. En bibliografi over »genrejserbevægelsernes blade og tidsskrifter, Odense 1982. En lidt bredere mentalitetshistorisk afsøgning er indledt med litteraturforskeren Ole Ravns antologier, *Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-1945*, Kbh. 1979 og *Højre om; Temaer og tendenser i den antiparlamentariske debat 1930-39*, ved Alex Quade og Ole Ravn, Kbh. 1979 (som dog ikke nær dækker hele feltet ind; mærkeligt nok omtales f.eks. ikke A. Gunder Hansens Akademisk Aktion, selv om den var udtryk for den mest velinformerede overtagelse af italienske og østrigske idéer om korporativismen, jvf. min artikel fra 1982 s. 234) (se note 3). Disse udvalg kan suppleres med en antologi fra Dansk lærerforeningen, K. Koch, E. Nielsen og S. Schou: *Hægekorset i Norden*, 1983. Det bedste indtryk af det ideologiske – og i vist omfang det mentale – klima i perioden får man dog stadig i *Danmark i 30'erne* fra 1968, af historikeren Richard Andersen. Uden store teoretiske armbevægelser, men baseret på en omfattende viden om perioden og fornemmelse for det vigtigste, har han på ret kort plads – og med mange billeder – formået at indfange tidens atmosfære.

9. Det har jeg skrevet lidt mere om i Fascismen som erfaring – og risiko, *Festskrift til Torresin: Man bør studere...* 1984. Der er mange totalitære tendenser i demokratiet, *Forskningen og Samfundet 5/82* s. 13-16 og kap. XII i *Fascismen i Italien*, 1984.

sig til andre«¹⁰. Fascismen rekrutterede sine tilhængere blandt mennesker, som under andre omstændigheder ville have tilsluttet sig et af de 'normale' politiske partier (eller ikke have været politisk aktive). Skal vi forstå, hvad der drev disse mennesker, må vi gå et skridt videre og ikke bare fordømme fascismen og nazismen, men også søge at forstå, hvorfor den virkede dragende på så mange »almindelige« mennesker. Især i andre lande, men som Malene Djursaa viser, også på et repræsentativt udsnit af det 'demokratiske' Danmark.

En af de forskere, der er kommet længst ad denne vej, er den alt for tidligt afdøde litteraturforsker Kresten Nordentoft. I en samling essays nåede han kort inden sin død at give en i bedste hermeneutiske forstand »forstående« analyse af det internationale mentale og ideologiske klima, hvori fascismen opstod¹¹. I fascismens egen selvforståelse var den oprindelig et antikapitalistisk, utopisk forsøg på at bryde med en række følgevirkninger af den accelererende kapitalistiske udvikling i det 20. århundrede. Et resultat af massernes »antikapitalistiske drøm«, som den tyske sociolog Eike Henning har udtrykt det flere steder¹².

Når man stiller spørgsmålet om, hvorfor folk blev nazister, bevæger man sig over i *erfaringsdimensionen* i historien. Det er ikke et område, som historikere traditionelt har taget op. Derfor er det overvejende litteraturforskere, der har taget udfordringen op. For Danmarks vedkommende har litteratursociologen Søren Schou forsøgt en socialpsykologisk analyse af den danske, fascistiske mentalitet i bogen, *De danske Østfrontfrivillige*, 1981. Den er en interessant kombination af bevidsthedshistorie og mere gængs litterær analyse af Erik Ålbæk Jensens roman, *Kridtstregen* (1976). Denne sidste handler om det sociale og psykologiske dilemma, som frembragte kollaboratørerne.

Søren Schou er helt bevidst om forskellen på denne indfaldsvinkel og den, de fleste historikere bruger. Han formulerer det selv således: »Mit essay vil nødvendigvis være præget af, at det er skrevet af en litterat, ikke af en kildekritisk skolet historiker. Det indgår i den bevidsthedssociologiske tradition, der er skabt gennem den sidste halve snes år ved de danske litteraturinstitutter. Forskellen på historikeren og litteraten kan kort formuleres således: Begge forholder sig til tekster, hvor historikeren især betragter dem som indfaldsveje til dele af den daværende, objektivt eks-

10. Henning Poulsen: *Fascisme og nazisme 1919-1945*, 1980 s. 10.

11. Kresten Nordentoft: *Omkring fascismen*. Essays, 1981.

12. Eike Henning: *Bürgerliche Gesellschaft und Faschismus*, Frankfurt 1977; og *Fascismeforelæsnings*, s. 3-117 i *Hæfter for Historie* 1979/1 AUC.

sterende virkelighed og med sin kildekritiske metode søger at lokalisere og udskille subjektive farvninger som misvisninger – dér er litteraten tværtimod specielt interesseret i disse subjektive faktorer, fordi han via dem kan komme på sporet af en anden slags historie: den menneskelige bevidstheds i dens særlige tids- og klassemæssige prægning« (s. 17). Schou nuancerer dog selv umiddelbart efter denne forskel og gør den mere afhængig af historieteori end af faglig uddannelse, og det er klogt i betragtning af den placering mentalitetshistorie har fået i historiefaget de sidste tre-fire år (jvfr. f.eks. Den jyske Historiker 21, 26 og 29-30).

Som ved alle mentalitetshistoriske arbejder er der enorme repræsentativitetsproblemer. Schou forsøger sig med dybdepsykologiske overvejelser ud fra nogle af de enkeltskæbner, som er blevet grundigt kortlagt af Karl O. Christiansen i forbindelse med retsopgøret (se note 6). I enkelte tilfælde kombineret med senere interviews og/eller selvbiografier. Resultatet er spændende og langt hen overbevisende. Problemet er blot, at som det er tilfældet ved alle psykologiske tilgangsvinkler, løber han ind i risikoen for at forklare »for meget« (og derfor ingenting). Jeg fremfører denne advarsel til trods for Schous prisværdige bestræbelser på at gøre den almene socialpsykologi historisk konkret ved at samle sig om *enkelt-skæbner*. Han gør det for at vise hvilke *forskellige* behov, nazismen kunne opfylde hos mennesker, der kom fra uens miljøer, med forskellige erfaringer (s. 188). De individuelle psykologiske konflikter, der skabte de enkelte outsiders, hvoraf nogle igen tilsluttede sig DNSAP, forsøges alligevel generaliseret til almene socialpsykologiske forhold i samfundet. Det er modigt og prisværdigt, men det er et åbent spørgsmål, om man ikke kan påvise fuldstændig tilsvarende psykiske »deformationer« blandt heldigere tilhængere af det 'normale' politiske spektrum. Eller blandt de mange, der hverken tog stilling for den ene eller anden side i det store opgør.

Begge indfaldsvinkler, den sociologiske såvel som den socialpsykologiske (med eller uden rekurs til individualpsykologien) efterlader mig med en fornemmelse af, at den bedste forklaring på et overvejende politisk problem som opslutningen om nazismen og fascismen trods alt findes i undersøgelser af »det politiske felt«. Ikke snævert forstået som partier eller parlamentspolitik, men som strukturelle analyser af formerne for politisk adfærd, sprog, symboler og lignende forhold på et abstraktionsniveau, som ligger under den programmatisk, ideologisk overflade, men *over* de grundlæggende klasseforhold. Det er klart, at politisk adfærd hænger sammen med materielle interesser. Men dermed er ikke sagt, at mennesker definerer deres interesser efter samme retningslinier, som

dem eftertidens forskere opfatter som »rationelle« eller 'rigtige'. Og politisk adfærd afgøres først og fremmest af, hvordan interesser opfattes. Derfor må undersøgelsen af hensigt og mening foretages med respekt for de agerendes egen forståelses- og erfaringshorisont. Selvfølgelig i kombination med en nøjagtig og grundig registrering af den faktisk målelige adfærd. Djursaa har givet os en forbilledlig delanalyse af det sidste – nu mangler vi bare tilsvarende undersøgelser af de øvrige partier i det politiske spektrum. Hun har klogeligt holdt sig fra forenkledede klasseanalytiske henføringer til materielle interesser – ja punkterer fortjenstfuldt flere af de forenkledede forklaringer – men er ikke gået ind på undersøgelse af politikformen og det, man lidt ubestemt kunne kalde det politiske felts socialhistorie¹³. Det skal jeg ikke bebrejde hende, især da undersøgelsens begrænsninger er formuleret så klart i indledningen. Men det betyder også, at vi stadig må vente på den definitive behandling af det danske samfund i fascismens epoke. At spørgsmålet ikke er besvaret i den store afhandling er som sagt helt i orden. Dens emne er veldefineret og er et andet. Mere beklageligt er det, at hun ikke har fået stillet spørgsmålet omfattende nok i det mere synteseagtige engelske essay, hvor det bl.a. er emnet (Woolf 1981 s. 250-51). Der holder hun sig for meget inden for rammerne af det fascistisk-autoritære spektrum selv til at kunne besvare spørgsmål om, hvad der ikke skete.

Hvorfor lykkedes det for det danske politiske system at holde fascismen i en marginal position selv under besættelsen? Var det fordi de autoritære interesser og frustrationer fik afløb via andre kanaler, blev de effektivt modvirket via samarbejdet mellem de gamle partier, eller fandtes der ikke så store spændinger, efter at det var lykkedes at etablere begyndelsen til et socialstatsligt reformarbejde i begyndelsen af 1930'erne? Og hvad betød de demokratiske traditioner i gårdejerklassen, landets relativt lille størrelse, det jævne industrialiseringstempo og den meget gradvise urbaniseringsproces? Alt dette og mere til indgår selvfølgelig i svaret, men det skal formuleres på det politiske systems plan i stil med det, de franske historikere Michel Vovelle og Maurice Agulhon har gjort

---

13. Jeg har givet en noget abstrakt bestemmelse af begrebet politikform i heftet *Politikformer i mellemkrigstiden*, Historisk Institut 1981. Politisk socialhistorie er f.eks. søgt praktiseret af den førnævnte S.J. Woolf i bogen *A History of Italy 1700-1860*, London 1979, som reelt handler om de politiske bindinger på den samfundsmæssige udvikling (det omvendte af Woolfs egen undertitel *The Social constraints of Political Change*, jvfr. min anmeldelse i *NFH* 32:2, 1984). En arbejdsgruppe er ved at anlægge synspunktet om karakteren af den politiske kultur eller politikens socialhistorie på Frankrig i perioden 1750 til i dag til et kommende nummer af DJH.

i analyser af Frankrig i 1700-1800-tallet¹⁴. Først efter sådanne undersøgelser har vi svar, som kan indgå i den komparative udforskning af fascismen og nazismen.

Ikke mange af disse konstateringer vil komme bag på Malene Djursaa. Faktisk er hendes egen konklusion en af de mest præcise advarsler mod overdreven tro på kvantitativ historie, hvorfor jeg vil slutte med at citere fra den: Hun siger først om den kvantitative historieforsknings muligheder: »... forudsat at kilderne er velegnede dertil, er det muligt at opnå en grad af nøjagtighed, som har stor værdi ikke mindst i arbejdet med at lægge et solidt empirisk fundament for videre komparativt og teoretisk arbejde«. (s. 153) På den anden side kan den kvantitative metode »...på grund af den store investering af tid og andre ressourcer, som computerarbejdet kræver... synes at dominere og blive et mål i sig selv ... Men selv om der ikke har været langt imellem tal og procenter i dette arbejde, har jeg forhåbentlig også gjort det klart, at kvantitative metoder ikke er tilstrækkelige til udtømmende at videreføre historisk og samfundsvidenskabelig forskning. Ikke alt kan tælles, måles og vejes«. (Bedre kan det næppe siges, og særlig fornemt, at det er sagt af en person, som har investeret op mod 4 år i at arbejde kvantitativt eksakt. Vanskeligheden er, at den rigtige historiker både skal kunne dette og uendelig meget mere, uden nogen sinde at imponeres over de teknikker, der står til vores rådighed. Resultatet af en kvantitativ undersøgelse er *aldrig* stærkere end de enkelte data der indkodes. Og meget ofte ringere på grund af alle de spørgsmål, talbehandlingen får os til at glemme.

---

14. Maurice Agulhon: *La République au village*, Paris 1979.

Maurice Agulhon: *Marianne au combat*, Paris 1979.

Michel Vovelle: *Religion et Révolution: la déchristianisation de la n II*, Paris 1976.

Michel Vovelle: *Les metamorphoses de la fête en Provence de 1750 à 1820*, Paris 1976.

Begge disse franske historikere arbejder på basis af massedata. Disse bearbejder de kvantitativt såvel som kvalitativt. Jvfr. Rolf Reichardts introduktion til Vovelles centrale forfatterskab i M. Vovelle: *Die französische Revolution*, Soziale Bewegung oder Umbruch der Mentalitäten München 1982 s. 5-9.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, *cand.mag.* Dorrit Andersen, *arkivar, cand.mag.* Henrik Becker-Christensen, *universitetslektor, cand.mag.* Gerda Bonderup, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *cand.mag.* Tove Elklit, *cand.mag.* Jørgen Fink, *professor, dr.phil.* Troels Fink, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *universitetsadjunkt, cand.mag.* Jens Villiam Jensen, *arkivar, cand. mag.* Erik Korr Johansen, *universitetslektor, cand.mag.* P.C. Willemoes Jørgensen, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *universitetslektor, cand.mag.* Jens Chr. Mannicke, *mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *universitetslektor, cand.mag.* Johan P. Noack, *afdelingsleder, cand.mag.* Helge Paludan, *universitetslektor, cand. mag.* Nikolaj Petersen, *professor, dr. phil.* Henning Poulsen, *professor, dr.phil.* Erik Rasmussen, *dr.phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, dr.phil.* Leo Tandrup, *professor, dr.phil.* Erik Ulsig, *arkivar, mag.art.* Jørgen Witte og *arkivar, cand.mag.* Paul G. Ørberg.

Ole Feldbæk & Niels Thomsen (red.):
Festskrift til Kristof Glamann.
(Odense University Press, 1983).
419 s.

Festskriftet til Kristof Glamann rummer 22 afhandlinger, der for overskuelighedens skyld kan samles i fem grupper.

7 af afhandlingerne kan henføres til rubrikken *økonomisk historie*.

Nordmanden Fritz Hodne skriver om de økonomiske langtidskonjunkturer (de Kondratieffske cyklusser) og om udviklingen i Norge set i forhold til dem. Han behandler tre områder af norsk økonomi, der i tidens løb blev økonomisk førende: sildefiskeriet efter 1815, skibsfarten efter 1850 og olieindustrien efter 1970. Artiklen er vel-skrevet og interessant, men det forekommer betænkeligt uden videre at si-destille sildefiskeri med industriel aktivitet i forbindelse med en omtale af de økonomiske konjunkturer, da sildefiskeri har en helt anderledes grad af

umiddelbar naturafhængighed end industriproduktion, jvf. at silden forsvandt nordover i periodens løb. Der er også en vis uklarhed om, hvad det egentlig er, der analyseres. Hodne definerer sine tre vækstbrancher som brancher med en over gennemsnitlig vækst i produktiviteten, men de tal han anfører vedrører væksten i de tre branchers eksport (for skibsfarten brutto-fragtraterne), og det siger ikke uden videre noget om produktiviteten. Hovedformålet med Hodnes artikel er at undersøge, om Schumpeters teori om de tekniske innovationers afgørende betydning for den økonomiske vækst finder støtte i det norske materiale, og det mener han den gør.

De teknologiske innovationer er også udgangspunkt for Lennart Jörberg. Han behandler spredningen af den nye teknik og dens betydning for den industrielle udvikling i Sverige. Frem til 1870 havde spredningen kun et forholdsvis begrænset omfang sammenhængende med, at det var handels-

huse, der igangsatte og finansierede industrivirksomhederne, men fra 1870 udvidedes kredsen af industrielle igangsættere, og adskillige af dem var nu teknikere; samtidig blev kredit- og bankvæsenet udbygget, og det afløste handelshusene mht. finansieringsfunktionen.

Bankernes betydning for den økonomiske udvikling i Sverige tages op til behandling i en artikel af Ernst Söderlund. De afgørende forandringer i svensk bankvæsen frem til 1930 kom i de to gode konjunkturaftsnit 1850'erne og -60'erne og 1895-1920. I den første periode fik Sverige et net af uafhængige regionalbanker og tre storbanker. De kunne klare behovene for bankaktivitet i de gennemgående vanskelige år fra 1873 til 1895, men da konjunkturerne slog om, kunne banksystemet ikke imødekomme det hastigt voksende behov for industrielle investeringer, og det udløste en kraftig koncentrationsbølge inden for bankvæsenet, samtidig med at der var en klar tendens til sammensmeltning af lederlaget inden for industri og bankvæsen.

Riitta Hjerpe behandler den økonomiske udvikling i Finland 1860-1980 på europæisk baggrund og viser, at Finland fulgte de generelle konjunkturer, men med en tendens til at klare sig forholdsvis lempeligt i de dårligere konjunkturer. Det gælder både 1880'erne og 1930'erne, og det sidste er så meget mere imponerende, som Finland efter selvstændigheden i 1917 havde måttet lægge sin udenrigshandel radikalt om.

Niels Thomsen undersøger entreprenør- eller foretagerbegrebets anvendelighed som forklaring på den danske dagspresses udvikling fra 1750 til vore dage og kommer frem til, at resultatet er overvejende negativt.

Den næstsidsste af de økonomisk-historiske artikler er Lars Herlitz' ele-

gante redegørelse for den engelske merkantilistiske økonom Thomas Mun's betalingsbalanceteori. Mun adskilte sig fra den gængse merkantilistiske teori, som så et eksportoverskud – udlignet ved en ædelmetaltilførsel – som det eneste kriterium på, at et lands handelsbalance var gunstig. I modsætning hertil opstillede Mun et mere udbygget betalingsbalancebegreb, som altså ikke begrænsedes til varehandelen, men også inddrog andre økonomiske udvekslinger med udlandet, for Englands vedkommende bl.a. pengeoverførsler til udlandet, både de engelske katolikkers ulovlige betalinger til jesuiter i udlandet og de engelske købmænds udførsel af penge på kongelig licens med henblik på import af varer. På debetsiden satte Mun begge grupperes transaktioner blandt de regulære poster, men på kreditsiden satte han jesuiternes pengeoverførsler under saldoen, mens købmændenes blev opført blandt de regulære poster. Herlitz har givet sin artikel overskriften 'Købmænd og jesuiter', fordi den forskellige indplacering af de to grupperes pengeoverførsler illustrerer grundsynspunktet hos Mun: Pengene til jesuiterne var et tab for landet, mens købmændenes penge på kgl. licens til import var en investering, fordi de ikke sigtede på at forøge det indenlandske forbrug, men på reeksport. Den gængse merkantilistiske teori opererede kun med import og eksport og havde som målsætning, at eksporten skulle overstige importen. Differencen skulle udlignes med ædelmetal og dermed punktum. Ædelmetallet var en del af nationens rigdom og skulle blive i landet. Mun derimod sondrede mellem den del af importen, som blev forbrugt, og den del, der blev reeksporteret. Det afgørende blev nu, at eksporten oversteg den del af importen, der gik til indenlandsk forbrug. Dette synspunkt

indebar, at der ikke var noget betænkeligt ved at tillade, at købmændene sendte penge ud af landet til import, selv om importen derved oversteg eksporten, når blot det skete med henblik på reeksport og ikke på øget indenlandsk forbrug. Mun plæderede altså for, at et eksportoverskud skulle geninvesteres i udenrigshandelen i stedet for at lade det blive i landet, og han gav dermed udtryk for en mere dynamisk opfattelse af økonomien end den gængse merkantilistiske.

På grænsen til den næste gruppe artikler står Erling Ladewig Petersens interessante, men noget uoverskuelige behandling af forskellige problemer i forbindelse med kapitaltilførslen til Danmark 1550-1650 og landets overgang fra domænestat til skattestat. I det omfang materialet tillader sammenlignes den danske udvikling med den svenske. Han vender sig mod den opfattelse, at kapitalknaphed bremse den økonomiske udvikling i Skandinavien frem til 1620erne og peger bl.a. på Kieleromslagets betydning som kreditmulighed for den danske konge og adel.

4 af artiklerne behandler *handelshistoriske* emner.

Artur Attman behandler i artiklen om ædelmetallernes rolle i handelen mellem vest og øst 1000-1800 specielt perioden efter 1500. Det mønster, som i middelalderen havde karakteriseret handelen på Levanten og Balticum, nemlig at varestrømmen gik kraftigere fra øst til vest og måtte udlignes af en ædelmetalstrøm den modsatte vej, fortsatte i de følgende århundreder og gjorde sig nu også gældende i Ostindienhandelen. I voksende grad kom ædelmetallerne til Europa fra Amerika, og ret hurtigt blev Holland center for ædelmetalformidlingen. Attman opstiller beregninger over, hvor stor den hollandske ædelmetaleksport øst-

på var og når frem til, at den formentlig steg fra o. 3 mill. rigsdaler (à 25,98 g. sølv) ved år 1600 til ca. 8 mill. omkring 1780.

Niels Steensgaard beskæftiger sig også med Asienshandelen i sin artikel. Han rejser spørgsmålet, hvordan det kunne gå til, at de europæiske lande kom til at dominere den asiatiske handel. Det er et spørgsmål, han blev konfronteret med allerede i sin studietid i 50erne. Dengang kunne det ikke besvares, da der næsten ikke fandtes forskning om den indre asiatiske udvikling. Denne situation er nu slået om i sin modsætning, uden at man endnu er nået frem til et tilfredsstillende svar, fordi den stærkt øgede viden om den asiatiske udvikling peger i retning af, at de asiatiske lande havde bedre muligheder for at modstå den europæiske dominans end oprindeligt antaget. Og dog blev den europæiske dominans en kendsgerning. Steensgaard afviser Wallersteins ny-eurocentriske forklaring, uden at man dog på nuværende tidspunkt kan formulere en overbevisende alternativ forklaring.

Hans Chr. Johansen skildrer Østersøområdetets forsyning med amerikanske varer i 1700tallet og koncentrerer fremstillingen om årene 1784-95 på grundlag af en edb-behandling af Øresundstoldregnskaberne. 3 varer belyses særlig indgående. Det er sukker, kaffe og stokfiskholt (der blev brugt til farve- og blækfremstilling). Frankrig og her specielt Bordeaux spillede frem til begyndelsen af 1790erne den vigtigste rolle som udkibningssted, men alt i alt var det forholdvis små mængder, der gik ind i Østersøområdet, da de fleste skibe sejlede den vej i ballast.

Endelig skildrer Stein Tveite i en artikel om norsk tørst alkoholforbruget i Norge. Det er historien om dansk ufølsomhed og misregiment kulminerende i et forbud mod brændevinsbræn-

ding i 1750erne. Her blev et broderfolk ladt i stikken og tvunget til at importere brændevin fra Flensborg, som dengang langt fra var, hvad den senere blev. 1816 kom hævnens time, brændingsforbudet blev lempet og samtidig indførtes forbud mod at importere brændevin lavet af korn eller kartofler.

3 artikler behandler *kolonihistoriske* emner.

Svend Erik Green-Pedersen skriver om den dansk-vestindiske slavehandel, der for en stor del var en vestindisk mellemhandel og ikke et led i trekant-handelen, og hvor det danske flag i mange tilfælde blev brugt som bekvemmelighedsflag. Slavehandelen var i øvrigt ikke særligt indbringende for Danmarks vedkommende, men spillede en vigtig rolle med hensyn til at skaffe arbejdskraft til plantagerne i Vestindien. Green-Pedersen behandler også ophævelsen af slaveriet og slavehandelen og ser den som et led i den danske regerings liberale reformer på linje med stavnsbåndets ophævelse. Denne politik byggede på den efter Green-Pedersens mening *ideologiske* opfattelse, at frihed ville føre til velstand.

Ole Justesen giver i en biografi af Heinrich Richter (1785-1849) en meget interessant skildring af en dansk mulat-købmands skæbne og hans forsøg på at opbygge og fastholde en stærk økonomisk position på Guldkysten i overgangszonen mellem kolonimagternes og de afrikanske samfunds kultur og indflydelse.

Benedicte Hjejle giver en tolkning af Rudyard Kiplings historier om Mowgli i Junglebogen. Hun ser junglen som britisk Indien i tiden efter Sepoy-oprøret og Mowgli som Kipling selv, englænderen der vokser op i en fremmed kultur, som han lærer at klare sig i, men hvor han dog er en fremmed, og hvor han aldrig havde kunnet begå

sig, hvis ikke ulvene havde taget ham til sig og beskyttet ham. Ulvene tolkes som almindelige mennesker, både indere og englændere, og på det punkt virker tolkningen ikke så umiddelbart overbevisende som på de øvrige. I hvert fald forekommer det en overvejelse værd, om ikke dyrene i junglen skal opfattes som den indiske befolkning i dens forskellige kaster og grupperinger, og menneskene skal opfattes som englænderne og Mowgli som både Kipling selv og i videre forstand the white man slet og ret, som trækker tornene ud af dyrenes poter og dog bliver mødt med deres had, fordi han kan se dem lige i øjnene.

2 af artiklerne kan med lidt god vilje henregnes til *maritim historie*.

Ove Hornby og Carl-Axel Nilsson skitserer den danske tankskibsflådes historie. Tankskibene betød ingenting i den danske handelsflåde, før A.P. Møller i mellemkrigstiden begyndte at investere i denne type skibe, og lige siden har dette rederi været dominerende i dansk tankskibsfart.

Ole Feldbæk tager udgangspunkt i la longue durée, hvis betydning han ikke vil bestride, men som man på den anden side også kan få nok af. Således rustet tager han fat på slaget på Rheden med henblik på at fastslå hvad klokken var, da det begyndte, og hvor længe det varede. Der foreligger forskellige oplysninger om dette, men en kildekritisk undersøgelse viser, at det startede kl. 10³⁰ lokal tid, og at den engelske øverstkommanderende admiral Parker kl. 13¹⁵ gav signal til at afblæse kampen, hvilket Nelson imidlertid satte sig ud over, og først kl. 15³⁰ – efter at kronprinsen havde accepteret hans forslag til våbenhvile – gav Nelson sit signal til at standse kampen. 5 timer af evigheden er altså, hvad slaget på Rheden kan gøre krav på, og det er i sig selv ikke meget, men det er rigtigt,

som Ole Feldbæk afslutningsvis påpeger, at en korrekt kronologi er en forudsætning for en korrekt analyse af begivenhedsforløbet, og uden omhyggelige undersøgelser på det konkrete plan mister beskæftigelsen med la longue durée til syvende og sidst sin mening.

De sidste 6 artikler berører forskellige emner, som Kristof Glamann direkte eller indirekte har været involveret i.

Richard Willerslev beskriver ved hjælp af en stikprøveundersøgelse før-industrialismens boliger i København og viser, at den gennemsnitlige boligstandard målt ved areal pr. beboer var ringere o. 1800 end den var o. 1875. Industrialiseringsprocessen havde altså ikke i den periode medført en forringelse af boligstandarden for hovedstadens befolkning med hensyn til det gennemsnitlige boligareal.

Ole Lange bringer en række nutidige eksempler på journalisters vanskeligheder med at udnytte kilder med den fornødne kritik og fortæller herunder om en kilde, hvis udsagnsevne og udsagnskraft kun blev overgået af dens udsagnsvilje, og som gennem måneder demonstrerede, at dens troværdighed stod mål med dens repræsentativitet, alt dette ene og alene for at få lanceret en løgn på et for børskurserne strategisk vigtigt tidspunkt. Således kan kilderne altså også udnytte journalisten.

Erik Helmer Pedersen opridser hovedlinjerne i landbrugsorganisationernes holdning til stat og samfund i Danmark og Tyskland fra 1880'erne til 1930'erne, altså i overgangsfasen mellem agrar- og industrisamfund. Artiklen har titlen 'Romantik og politik' som udtryk for den opfattelse, at trods tydelige forskelle mellem de danske og tyske landbrugsorganisationer var der helt op i 30'erne en god portion romantik hos organisationslederne i begge lande og deres drøm om at kunne bjerget og bondesamfund uskadt gennem in-

dustrisamfundets konjunkturelle kriser. Udviklingslinjerne i de to lande opridses sideløbende, og der drages sammenligninger mellem dem, men egentlig komparativ er artiklen ikke.

Vagn Dybdahl trækker nogle linjer op til belysning af de institutionelle rammer om dansk historisk forskning med særligt henblik på at belyse forskningsrådenes arbejde og betydning siden deres start i 1968.

Eino Jutikkala beskriver spredningsmønstret ved 4 koppepidemier i Finland 1761-99 og viser, hvor smitten kom fra, og hvordan den bredte sig. Det er i sig selv ikke særlig interessant, men har værdi som et led i en større forskningssammenhæng, som går ud over rammerne for en artikel.

Birgit Nüchel Thomsen skriver om trustlovsforslaget af 1919 og opridser hovedtrækkene i dets tilblivelse og gang gennem rigsdagen. Artiklen er et led i videregående studier af monopollovgivningen i Danmark og har karakter af indledende sonderinger på området.

Alt ialt er festskriftet en bog, man læser med stor interesse. Det afsluttes som sig hør og bør med en liste over Kristof Glamanns skrifter.

Jørgen Fink

Gunnar Sneum: *Guldhornene. Den hedenske billedbibel*. (Chr. Erichsens Forlag, 1982). 156 s. ill., 125 kr.

Den nordiske arkæologi har udviklet sig i en udpræget nypositivistisk retning, næsten ensidigt satsende på yderverdenen. Den er derfor ikke uden grund blevet karakteriseret som »skærvologi«, idet den i reglen har negligeret den indre sfære og dermed undersøgelsen af det menneskesyn og den livsfilosofi, som lå bag de storslåede hulemalier, bag Gundestrupkarrets og guld-

hornenes billeder. Det hænger sammen med, at arkæologerne ikke er gået i samarbejde med eller har taget ved lære af filosofferne, åndshistorikerne, kunstnerne og psykologerne, folk som Kierkegaard, Asger Jorn, Freud og Jung for ikke at tale om indiske livsfilosoffer som Vivekananda, Narayana og Krisnamurti.

Som eksempel på denne nypositivisme kan nævnes Anders Hagens skildring af »Historiens rødder« i 2. bind af Politikens verdenshistorie. Hagen hænger således her i vid udstrækning fast i den gamle opfattelse af vore forhistoriske forfædres hulebilleder og liv. Det var præget af »mysterier, skabt af storvildtjægere«, af »trangen til at sikre sig udkomme ... samt håbet om frugtbarhed for mennesker og dyr« (s. 63). Med andre ord: præget af forfædrenes overvejende optagethed af den ydre verden, sådan som Hagen og hans fagfæller i det væsentlige selv er det.

Hagen skildrer, ud fra sin opfattelse af »vor egen uformåen, når det drejer sig om at komme i kontakt med en anden virkelighed end vor egen« (s.st.), derfor kun nølende den nye forskningsretning, der ud fra påvisningen af de højst regelbundne mønstre og kombinationer i istidskunsten tolker istidsmenneskets livssyn som funderet i »et metafysisk system, som prægedes af, at alt i naturen (liv og død, han og hun, lys og mørke, ondt og godt, dyr og menneske) har stået og står i modsætning til hinanden og udgør et hele« (s. 60-61). Og han finder det »umuligt at følge de fantasifulde billedtydere, der åbenbart er inspireret af psykologen Freud og filosofen Hegel, når de lancerer deres ideer om seksualitet og modsætninger i livets kræfter som basis« for dette system.

Fantasifuldheden er for Hagen et dadelværdigt begreb, men til gengæld

bliver hans egne bemærkninger om vore forfædres tanker om tilværelsen få og overfladiske. Han nøjes i det væsentlige med at undres. Hans skildring kommer på den måde ikke til at sige nutidslæseren noget. Den tjener ikke til at sætte denne læsers livssyn i relief.

Et sted siger han (s. 65): »Aldrig drejer det sig (i istidskunsten) om fremstillingen af den sejrende jæger, altid er han den svage part« over for dyret. Men hvorfor, det funderes der ikke nærmere over. Hvorfor var sejren i den ydre verden, sejren på jagten over dyret, ikke afgørende for mennesket modsat i dag? Kunne man ikke tænke sig den mulighed, opstille den hypotese, at det hang sammen med, at sejren i den indre verden, menneskets sejr over demonerne i sit eget sind, måske var det, der især optog vore forfædre modsat deres mere eller mindre identitetsløse efterkommere i det 20. århundrede? Men det spørgsmål eller problem ligger åbenbart, som Hagen i helt anden forbindelse udtrykker sig, »uden for det arkæologiske kompetence- og interessefelt« (s. 24).

Her kunne Hagen og ligesindede fagfæller lære noget af det originale og dybtgående forsøg på at trænge ind i Guldhornenes menneskeopfattelse, som kunstneren Gunnar Sneum har foretaget, først i 1976, nu i udbygget og velargumenteret form i 1982. Sneum kommer til studiet udefra og er bl.a. derfor ikke blevet underkuet af ekspertparadigmets indskrænkende krav om positivistisk forstandslogisk forskning. Dette krav og opfyldelsen af det fik i 1976 arkæologerne over en bank til at erklære, at Guldhornene ikke kunne (!) tydes, og der blev givet udtryk for, at man ikke forstod »et kuk« af Sneums forsøg. Underforstået: Sneum var ikke velforvaret.

Det er han imidlertid i høj grad. Han tilhører bare et andet paradigme, en

anden videnskabstradition, der heldigvis nu igen er ved at vinde indpas, især via litteraturforskningen fra kredsen omkring Aage Henriksen. Sneum er som denne kreds stærkt inspireret af romantikkens organismetænkning. Han kender sin H.C. Ørsted, sin Kierkegaard og sin Goethe. Han er derfor som denne klar over nødvendigheden af ikke blot at tænke diskursivt, men også i helheder med så omfattende problemstillinger som muligt. Og dét ved hjælp fra sin anskuende og indlevende dømmekraft.

Nok skulle tingene og menneskene ifølge organismetænkningen ved koncentreret opmærksomhed ses udefra, som Hagen gør, men samtidig skulle de ses indefra, hvad Hagen undlader. Nok skulle ting og mennesker beskrives i deres væren, som Hagen ene gør, men de burde også anskues i deres vorden. Det gør Sneum netop i sin fængslende, billedanalytiske tolkning af, hvorledes mennesket bliver sig selv i sin kamp mod den fortærende erotiske lidenskab og mod den træghed, der som modpoler truer med i fællesskab at tage magten fra det – dengang som i dag.

Ud fra sin grundopfattelse af menneskets position er Sneum nået frem til de resultater, der får mig at se betyder et gennembrud for guldhornsforskningen og samtidig vil danne et frugtbart udgangspunkt for tolkningen af fortidskunstens øvrige righoldige billedmateriale, f.eks. Gundestrupkarret og helleristningerne. Sneum har fundamentalt inddraget filosofien og har overbevisende godtgjort, at menneskesynet på guldhornenes billeder er stærkt præget af en urgammel tradition, der findes detaljeret formuleret i den indiske Sankhyafilosofi. Sankhya betyder skabelse, og i sin bog giver Sneum en samlet fremstilling af den gamle lære med dens opfattelse af, hvorledes mennesket burde udvikle sig

for at blive et psykologisk frit menneske.

Om denne indiske lære så overtages af Nordens guldhornsmennesker i helt så høj grad, som Sneum mener, er ganske vist et spørgsmål. Hans tolkning, at den enkelte skal forsage verden og erotikken for i sin tålmodige stræben at opnå frigørelse ved en asketisk forening med Den evige væren eller Ånden, som romantikeren ville sige, er problematisk.

Så vidt jeg ser det, kan der argumenteres for, at det ikke er en gilding, der ses på det korte horns øverste ring med gedehorn (tegn på den frigjorte ædelhed) i panden (s. 155), men et menneske med en lille penis, dvs. et tøjlet seksualliv. Hvis det er rigtigt, er det kun på vej mod frigørelsen, at mennesket midlertidigt må trække sig tilbage i ensomhed og tidvist leve afholdende, indtil den vigtige kontrol med selvet er erhvervet. Denne opfattelse må i virkeligheden også tiltale romantikeren Sneum nok så meget som opfattelsen af forsagelsen som central for det frigjorte menneske.

På den anden side må det indrømmes, at der muligvis findes enkelte holddepunkter for potensens ofring hos Tacitus. Han kan have antydnet, at denne ofring i det daglige var ritualiseret. Han skriver således om germanske præster, at de frembar offeret iført kvindeklæder. De var såkaldte »damemænd«. Desuden så Tacitus mange germanere ofre deres hår til deres første dræbte fjende. De afklippede pandehåret over liget, svarende til, at unge grækere ofrede deres hår til jomfruen, Artemis, mens pigerne ofrede deres bælte til hende.

At dele af tolkningen kan omtvistet, er dog en selvfølge i et pionerarbejde. Det væsentlige er, at Sneum som sine gamle forfædre, men modsat Hagen, har turdet prøve på at tænke originalt.

Værre er Nachspielet. Sneum har ikke kunnet få nogen eksperter til at drøfte, endsige verificere hans tydning. Fra øverste arkæologiske myndighed i riget har man nægtet overhovedet at tage stilling med den begrundelse, at det drejede sig om et religionshistorisk emne. Det er meget uheldigt, da der på forlag og i stipendieudvalg synes at herske den opfattelse, at det må være rigsantikvaren, der skal afgøre sagen. Det bliver derfor nærmest økonomisk umuligt for Sneum at gå videre med sine vigtige studier.

På Religionshistorisk Institut gik det ikke bedre. Dettets ekspert i indiske religioner erklærede, at han ikke havde begreb om symboler og billeder. Han ville derfor intet have med guldhornenes tydning at gøre. De er, da den arkæologiske forskerkreds ikke har villet stimulere nogen offentlig debat, åbenbart fortsat at betragte som et tabuområde, som arkæologerne vogter med alle midler. Også Jorn blev jo i sin tid »bortvist«, da han ville arbejde med gamle nordiske symboler.

Den lære, man kan drage, er klar og deprimerende. Skomager, bliv ved din læst. Hold dig til din snævre ekspertise og prøv aldrig at sprænge din erkendelses grænser ved at inddrage nye fagområder. Arbejd aldrig ud fra et altomfattende vitalt helhedssyn. Brug aldrig den skaberkraft eller enteleki, som Aristoteles kaldte den, der i dag næsten er ukendt, men som stimulerede mange romantikere foruden folk som Henri Bergson, Heisenberg og Bohr. Hvad kommer den skaberkraft og den helhedstolkning os ved.

Leo Tandrup

Erland Porsmose: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. I-II.* (Odense Universitetsforlag, 1981). 550 s., 146,50 kr.

Erland Porsmose og Torben Grøngaard Jeppesen arbejdede i årene 1975-79 med et forskningsprojekt om landsbyens opståen og udvikling på Fyn. Epokegørende og allerede nærmest berømt er deres påvisning af, at ingen af 16 undersøgte middelalderlandsbyer arkæologisk kan føres længere tilbage end til 10.-11. århundrede til trods for, at navnene på halvdelen af dem må være ældre end vikingetiden. Allerede 1977 kom deres første rapport herom, og i 1981 udsendte Grøngaard Jeppesen den videnskabelige publikation »Middelalderlandsbyens opståen«. Erland Porsmoses undersøgelse af den videre bebyggelsesudvikling op til Christian V's matrikel byder ikke og kan ikke byde på lignende revolutionerende opdagelser. Undersøgelsen bygger på det skriftlige kildemateriale, og det er for fynsk middelalder ringe, mens det om det 17. århundrede omvendt gælder, at det rigelige kildemateriale for længst har givet forskningen nogenlunde fast grund under fødderne, så meget mere som de fleste bebyggelsehistoriske og lignende undersøgelser ikke kun har relevans for en enkelt landsdel. Det er imidlertid afhandlingens store fortjeneste, at den behandler et så omfattende område som Fyn og over så langt et tidsrum. Det er ikke gjort før.

Porsmose begynder, logisk, bagfra med det kendte og sikre. Udgangspunktet er for så vidt udskiftningskortene o. 1800, men fra 1680'erne til udskiftningstiden skete der kun små og få ændringer i bebyggelse og landskab, så små, at flere forskere i de senere år har

kunnet indtegne opmålingsoplysninger fra matriklens såkaldte markbøger på de tilsvarende udskiftningskort. Det praktiske udgangspunkt for Porsmoses retrospektive bebyggelsehistorie bliver da Christian V's matrikel med dens data om Fyns og Tåsinges 174 (173) landsogne dyrket under 115 hovedgårde og 6982 bøndergårde foruden en del huse, med bøndergårdene fordelt på 551 landsbyer, 332 »enkeltgårde« og 46 møllegårde. For alle brugene kendes, som det vil vides fra Henrik Pedersens tabelværk (1928), det dyrkede areal beregnet i tønder land og værdien vurderet i tønder hartkorn. Det er således et stort materiale, der står til forskerens rådighed, men siden Henrik Pedersen nørklede med tallene for endog hele kongeriget, er lommeregneren heldigvis opfundet og – afgørende for foreliggende arbejde – har lektor Stendal Pedersen ved Odense Universitet EDB-udskrevet de fleste af oplysningerne i matriklens fynske modelbøger fra 1684. Modelbøgerne udgør mellemledet mellem markbøgerne fra 1682, hvori hver bys agre blev opmålt, og afkastet af eng, overdrev og skov angivet, og selve matriklen fra 1688. De oplyser hvert jordbrugs indehaver og ejer, dets agerjordsareal, dets fordeling på bonitetsklasser, høhøsten i vangejorden, rotationssystemet og omfanget af enghø og overdrevsgræsning; endelig er det hele omregnet til, dvs. værdisat i hartkorn. Mens markbøgerne kun er praktisk anvendelige til studium af udvalgte mindre områder, og selve matriklen blot er et hartkornsregister, kan modelbøgerne bruges til mange statistiske formål. Dog mangler oplysning om herreders og sognes totalareal, fordi markbøgerne kun opmålte agerjorden. Porsmose bruger her A.F. Bergsøes »Den danske Stats Statistik« fra 1844, som bygger på udskiftningskortene, hvorved han undgår

moderne grænseændringer omkring købstæder og nyere landvindinger. Herefter kan der laves statistik: nærværende 70 tabeller og kort alene til bebyggelsessituationen på matriklens tid. Til gårdtal mv. bruges Henrik Pedersens tabelværk, til hartkornsansættelsen etc. Stendal Pedersens udskrifter.

Målegrundlaget for den statistiske beskrivelse er de 13 herreder (de nuværende 12 plus Hindsholm) eller, oftest, de 173 sogne. Som eksempel kan tages den første, vigtige udregning, bebyggelsestætheden målt i antal gårde pr. 1000 td. land (s. 61). For Fyn som helhed var tallet 13.3 gårde, variationen mellem herrederne var ikke særlig stor, fra 11.7 for Odense hd. til 16.4 for Skam hd., og ikke mindre end 6 af de 13 herreder havde mellem 13.0 og 13.8 gårde pr. 1000 td. land. Sognene varierede naturligvis mere, men 99 af de 173 sogne lå dog mellem 11.5 og 16.5 (s. 64). Interessant bliver det, når sognetallene sættes på kort (s. 65). Med fire velvalgte og tydelige signaturer, som bruges på alle tilsvarende kort bogen igennem, angives den varierende bebyggelsestæthed, og det ses, at de tætbygte sogne – uden respekt for herredsgrenser – dækkede den nordfynske slette (ekskl. visse kystsogne) nord for linien Gamborg fjord-Odense-Kerteminde, og at endvidere de sydøstfynske kystsogne inkl. Tåsinge samt sognene langs Vindinge å hørte til samme kategori.

Undersøgelsen af bebyggelsen 1682 er i øvrigt formet som følger: Først analyseres bebyggelsestætheden, som nævnt antal gårde, endvidere antal huse med og uden jord. Dernæst »bebyggelsesstrukturen«, dvs. bøndergårdenes størrelse, som viser sig at være beskeden i de højereliggende, mere bakkede områder på Sydøstfyn og omkring Vissenbjerg, men anselig især i den nordlige, nedre del af Odense å-

bassinet, hvor gårdtæthedens derimod var moderat (kortene s. 79-81). Det topografiske mønster fra de to faktorer tillader derpå forfatteren at inddele i tre kulturgeografiske zoner: 1) Kystområdet med oftest tæt bebyggelse, herunder mange huse, og moderat gårdstørrelse. 2) Skovområderne med tynd bebyggelse og moderat gårdstørrelse. 3) Sletteområdet med gennemgående store gårde, men varierende bebyggelsestæthed (s. 83). Forskellen mellem de tre zoner er betinget af forskel i ressourcer, jo bedre jord, jo større udnyttelse; de mange huse i kystzonen kan forklares ved alternative ressourcer (fiskeri). Men omfanget og arten af ressourcer er, som Porsmose konstaterer, ikke en tilstrækkelig forklaring, dertil er bebyggelsesvariationerne inden for de tre zoner for store (s. 91). Bebyggelsen styredes også af andre faktorer, dels af »afsætningen« af overskudsproduktionen (merproduktet) – i hovedgårdssognene var bøndergårdene relativt få og små, omkring købstæderne store – dels af historiske forhold, tidligere produktionsstrukturer (s. 84 og 157-59).

Bogens andet tyngdepunkt er analysen af bebyggelsesudviklingen 1682 til ca. 1500. Det vigtigste kildemateriale udgøres af 1664-matriklen, præsteindberetningerne til Ole Worm fra Vends hd. 1623-24, skattemandtallet for Odense hd. 1610 og for Vends hd. 1606, præsteindberetninger om degnes indtægter 1572 (de såkaldte herredsboøger) samt det nordfynske skattemandtal fra 1511. Det klare resultat, når gårdtallene i disse kilder sammenlignes, hvadenten på herreds- og sognebasis eller, hvor kilderne tillader det, på basis af ejerlav, er stabilitet. En vækst i gårdtallet i skovprægede områder og i visse kystsogne modsvareredes af inddragelse af bondegårdjord under hovedgårdene. Det er en interes-

sant konstatering, at de to processer oftest skete i de samme områder, et forhold der hænger sammen med, at hovedgårdene med forkærlighed placerede sig i områder, som ikke var totalt domineret af agerbrug, men til gengæld udstyret med alternative ressourcer i form af eng, skov og græsningsarealer.

Til bedømmelse af bøndergårdens størrelsesudvikling dur skattemandtal og præsteindberetninger ikke. Porsmose inddrager for reformationstiden derfor jordebogsmaterialet. Med udeladelse af selvejerne og af fæstegårde, hvis egentlige landgilde, skylden, faldt i penge, fremfindes jordebogsaftigterne for 1044 gårde (ca. 15% af Fyns gårdtal) og sammenlignes med landgildematriklen 1664 og modelbøgerne 1684. Der konkluderes, at også gårdstørrelsesstrukturen var stabil 1500-1684. Porsmose medgiver dog, at der på reformationstiden var påfaldende mange gårde på kun 3 td. htk. (s. 286ff).

Med rette stiller forfatteren herefter spørgsmålet (s. 274 og 291): Hvorfor denne stivhed i gårdbrugssystemet, samtidig med at antallet af huse, ifølge kilderne, var i voldsom stigning? Hvor hustallet på reformationstiden blot beløb sig til 5% af gårdtallet (s. 283), var det ifølge Christian V's matrikel på 40% (s. 61). Selv om noget af denne stigning kan skyldes en ualmindelig dårlig registrering i de ældre kilder, er jeg enig med Porsmose i, at ekspansionen i hustallet må forudsætte en betydelig befolkningsvækst. Interessant er hans fremhævelse af, at præstegårdene perioden igennem besad langt flest huse, idet disse udgjorde præsternes ugedagstjenere.

Porsmose besvarer for så vidt ikke det rejste spørgsmål. Han diskuterer kort muligheden af en intensivering af agerbrugsproduktionen som en forklara-

ring på hustallets stigning, men må samtidig konstatere, at sletteområdet ifølge præsteindberetningerne af 1690 var overudnyttet og manglede eng og skov og dermed kreaturer og gødning, og at dette forhold næppe var nyt, også fordi intet tyder på en udvidelse af det dyrkede areal dér, så langt tilbage præsteindberetningerne rækker (1550'erne). Med hensyn til gårdstørrelserne vises det, at vel blev mange byer egaliserede (især i hovedgårdssognene) mellem Reformationen og 1664, omkring 100 ud af 551 (s. 346-60), men vist oftest således, at gårdtallet bevaredes uændret. At den antagne befolkningsvækst ikke påvirkede gårdtallet, forklares s. 327 tentativt med, at stigningen i hoveriet gjorde det hensigtsmæssigt at opretholde en ordentlig størrelse for de hoveriydende gårde, som jo lagde både redskaber og trækdyr til, og med at skattebyrden ramte de mindre gårde relativt hårdt. Disse forklaringer har givetvis meget for sig, og det er synd, at Porsmose ikke har turdet tage dem med i det konkluderende afsnit s. 360ff.

Afsnittet om den middelalderlige udvikling er, med det svage kildemateriale, nødvendigvis tyndt. Materialet fremlægges: gårdtal, størrelsesfordeling mellem gårdene, landgildens højde, alle tre forhold ændredes lidet efter 1425 eller 1450. Den fra andre landsdele så velkendte højmiddelalderlige gårdstruktur med bryder, landboer og gårdsæder fandtes også på Fyn, men materialet er hverken stort eller særlig godt. Det kan dog ses, at systemet forsvandt efter 1400. Interessantest er det naturligvis, hvordan Porsmose får knyttet forbindelsen tilbage til hans og Grøngaard Jeppesens arkæologiske opdagelser. Han fremhæver, at hvor jernalderens landsbyer oftest kun forblev et par hundrede år på samme sted, har bebyggelsen siden slutningen

af vikingetiden været stedfast. Når den ældre middelalder samtidig betød etableringen af den feudale statsdannelse og af talrige købstæder, må der have været tale om en agrar revolution med indførelse af nye driftssystemer (landsbyfællesskab, vangebrug) kombineret med en stærk torpudflytning, og i sammenhæng hermed vel en vækst i bebyggelsen. I det 13.-14. århundrede forsvandt en del af torperne igen, evt. i forbindelse med justeringer af vangebruget og agersystemerne. I senmiddelalderen forsvandt dertil ligeså mange eller flere som en effekt af agrarkrisen.

Bogen er ikke nemt læst. Det skyldes først og fremmest den overvældende stofmængde og idérigdom (som mit referat ikke har kunnet gengive). På den anden side gør forfatteren for lidt for at hjælpe læseren. Såvel i kapitlet om bebyggelsen i 1680'erne som (især) i det om 1682-1500 gælder, at mens han veloplagt forfølger sin lange argumentationskæde (med adskillige sidespring), taber læseren med mellemrum tråden. Der er for få resumerende bemærkninger, og (kryds)henvisninger findes overhovedet ikke. Et irritationsmoment er det, at kortene ikke angiver herredsgrensene, idet herrederne i tabellerne er det faste inddelingsgrundlag.

Der er mange tal i bogen, næsten altid som procenttal. Nogle steder kunne man ønske, at vi også fik de absolutte tal eller de konkrete, lokale oplysninger. Kortet s. 97 inddeler sognene i fire grupper efter det dyrkede areals størrelse i 1682. 44 sogne havde 57-81% agerjord. 81% er en fantastisk høj procent, men man skal have fat i både Henrik Pedersen og A.F. Bergsøe for at se, at det drejer sig om et enkelt sogn (Melby), mens de næste 3-4 sogne lå på 70-74%. Tabellen s. 127f. oplyser bl.a. den procentdel af byerne, der lå

nærmere en udensofns kirke end deres egen kirke, det meget interessante hovedresultat er et tal så lavt som 14% (ikke 19 som der står!). Temmelig uinteressant er derimod herredsvariationerne, Hindsholm var nede på 8%, men vi får ikke at vide, at det betyder én by, og at Hindsholm bestod af en lang halvø med blot 13 byer, hvoraf de 5 var kirkebyer. På s. 174 haves en lignende tabel, her fordelt efter stednavnetyper, som viser, at kun ganske få procent af byerne med de ældste navne lå nærmere en nabokirke end egen sognekirke (næsten halvdelen af dem var selv sognebyer). Af um-byerne lå 25% dog nærmest en nabokirke, men for én gangs skyld får vi også de absolutte tal: der var kun 4 um-byer på Fyn! Til sidst i denne forbindelse et suk over den rolle, Middelfart sogn med én hovedgård og én bondegård kommer til at spille, f.eks. på kortet s. 79, hvor den ene lille bondegård får undergrænsen for bondegårdens gennemsnitlige hartkorn, opgjort sognevis, til at gå ned på 1,2 td. htk.! Noget andet er: hvorfor er i øvrigt den til sognet hørende ø Fænøs 4 gårde ikke medtaget, og øen heller ikke indtegnet på kortene, når dens areal, f.eks. s. 64, medregnes?

Visse af de statistiske oplysninger, bogen bringer, virker ikke ordentlig gennemtænkt. Det gælder oplysningen på s. 121 om, at en hovedgård på Sjælland var næsten 10 gange så stor som en bondegård sammesteds. Det ville her have været rimeligt at fratække kronens hovedgårde, blot 21 i tal, men i snit så store som 16 bøndergårde; hermed bliver de resterende, adelige, 130 hovedgåde blot 8,5 gange en bondegård. På s. 146-51 måles landsbyernes egalisering. Hvis alle en landsbys gårde falder inden for et interval på 3 td. htk., betragtes byen som 100% egaliseret. Med dette udgangspunkt laves diagram og kort over de fynske landsbyers

egaliseringsgrad, idet Porsmose som egaliserede endvidere medregner 21 byer, hvor gårdene var delt i klasser på hele, halve og kvarte. Det værdiløse resultat bliver, at 42% af byerne var 75-100% egaliserede. Først bagefter bringer Porsmose alle de fornuftige og nødvendige forbehold, eksempelvis at gårdene i skovbygden omkring Visenbjerg var så små, at de fleste automatisk faldt inden for det valgte 3 tøn-der hartkorns interval.

Når jeg har fremdraget disse eksempler, skal det forstås som et memento om, at vi ikke må lade os fascinere så meget af regnemaskinerne, at vi blot lader dem udspy tal. Det afgørende er og bliver argumenternes lødighed. Bemærkningen er dog ikke specielt ment som en kritik af nærværende bog. Den udgør en imponerende arbejdsindsats, er baseret på omfattende viden, udviser stor idérigdom og giver en lang række resultater og bekræftelser på tidligere formodninger. Den er hermed et meget vigtigt bidrag til bebyggelsehistorien, mens det turde være en mere tvivlsom påstand, når forlaget hævder, at den henvender sig til lokalhistorisk interesserede.

Erik Ulsig

Carsten Brengaard: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. (G.E.C. Gad, 1982). 341 s. + 24 ill.

Brengaards bog har disputatsgenrens klassiske dyder: Den bæres af en klar tese. Denne tese fremsættes i opposition til en ærverdigg tidligere tese, til-

med på en af forskningens klassiske slagmarker.

Emnet er Danmarks politiske historie mellem Sven Estridsens tronbestigelse omkring 1050 og cementeringen af Valdemarernes kongedømme med helgenkåringen af kongefaderen Knud Lavard ved kirkemødet i Ringsted 1170. Som så ofte før fokuseres der på forholdet mellem *regnum* og *sacerdotium*, konge og kirke. Eller rettere i Breengaards udformning: kongedømme og præsteskab. Og det gør straks en betydelig forandring.

Kirken er for denne forfatter først og fremmest den ydre ramme om den gejstlige stand. Denne udgjorde i en så tidlig fase af den danske kristningsproces' historie som den her behandlede decideret en marginal gruppe i samfundet. Som sådan havde den permanent behov for at søge social betryggelse.

De gejstlige var til stadighed truet, fordi det gammeldanske samfund i det væsentlige var et slægtssamfund, hvis centrale retsinstitution var fejden. Den unge kirke havde imidlertid ingen muligheder for at hævde sig ved fysisk magtudfoldelse. For en socialhistorisk betragtning er det derfor åbenbart, at præstekabets bestræbelser gik ud på at søge beskyttelse hos dette samfunds allermægtigste, d.v.s. kongen. Til den ende udviklede man en større ideologisk overbygning omkring billedet af den ideale konge; konkret udformedes dette i kulten omkring de kongelige personer, der opnåede helgenværighed.

Dette synspunkt er vel for en moderne, socialhistorisk tænkende læser ikke overvældende kontroversielt. Men når emnet er omhandlede periodes Danmark, er det kontroversielt. Thi forskningstraditionen foreskriver en helt anden fortolkning.

Det 19. århundredes historikere skildrede perioden med Saxo Gram-

maticus som den ubestridte hovedkilde. Saxo var et velegnet grundlag for en fremstilling med nationen og de stærke konger som bærende elementer. I det 20. århundredes begyndelse rykkede imidlertid Saxo-kritikerne ind i dansk middelalderforskning, hvor de sejrede så eftertrykkeligt, at de kan betegnes som skoledannende også for den nulevende forskergeneration. Hovednavnene er, når det gælder det foreliggende emne, brødrene Lauritz og Curt Weibull samt Erik Arup.

Deres synspunkter tog utvivlsomt helt ned i enkeltheder farve af modsætningsforholdet til den nationale royalistiske historietradition. De konger og bispes, der tidligere havde været idealskikkelser, blev nu skildret som volds herskere. De konger, som af Saxo blev hånet for uduelighed, blev til gengæld fremhævet som besindige mænd, hvis regeringsprincipper var fred udadtil og indadtil respekt for ældgamle folkelige selvstyretaditioner. Det centrale synteseskabende værk var Arups Danmarkshistorie bd. 1 (1925), og den mest slagkraftige fremlæggelse af kildegrundlaget fandt sted i nummer 1 af Lauritz Weibulls eget tidsskrift *Scandia* (1928) med artiklen »Nekrologierne från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet«.

Studier i de to dødeboøger fra Lunde kirken, *Necrologium Lundense* og *Liber daticus Lundensis* havde bragt Weibull til den opfattelse, at disse rummede to forskellige tendenser. Ved sammenstilling med Saxo og den noget ældre Roskildekrønike blev det yderligere klart, at disse tendenser havde deres baggrund i to politiske partier, som stod hårdt mod hinanden. Partierne var båret af hver sit program. Det ene, som havde Saxos sympati, kæmpede for kongemagtens ekspansion i samfundet på bekostning af folkets og kir-

kens frihed. Det andet parti, som Roskildekrøniken og med den Weibullskolen sympatiserede med, gik ind for frihed for kirke og folk og dermed for en i beføjelser stærkt begrænset kongemagt.

For denne opfattelse, som Breengard betegner som Weibullsyntesen, fungerer kirken under partistriden, der i sit væsen var en forfatningskonflikt, først og fremmest som leverandør af ideologiske synspunkter. Som kirkehistoriker finder Breengard det imidlertid usandsynligt, at kirken skulle have affundet sig med denne birolle uden at forfølge selvstændige mål. Derfor stiller han sig spørgsmålet, om gejstligheden ikke snarere tog politisk stilling på en måde, der var udslag af dens *egen* indignation over sin *egen* sociale stilling.

Svaret bliver som antydnet bekræftende. Mod Weibull-syntesens ophavsmænd anføres, at de projicerede deres egen epokes forfatningskonflikter tilbage til 11.-12. århundredes politiske forhold. Det kan der utvivlsomt være meget om. Men Weibulls tese var jo tillige, i god overensstemmelse med hans empiristiske videnskabsyn, dokumenteret på en nærlæsning af kilderne. Og det er da nok Breengaards egentligste bedrift, at det lykkes ham at indtage modstanderens højborg ved at omgøre selve Weibulls læsning af nekrologierne. Fingrene lægges ikke imellem: »Weibulls konklusioner hviler på en endog særdeles mangelfuld teknisk analyse, en upræcis forståelse af de to kilders genre-mæssige karakter og en uholdbar antagelse af et absolut skel imellem deres anvendelse. Disse forhold fører, sammen med en række metodiske inkonsekvenser, der kun kan skyldes ønsket om at nå et forudbestemt mål, Weibull til det resultat, at nekrologierne ikke bare er kilder til, men direkte parter i en dybtgående politisk konfrontation« (s. 49).

Ordene er barske, men støttes unægtelig af 24 gengivelser af originalmanuskripterne i farvefoto. Der er næppe noget ideologisk tidehverv mellem de to nekrologier. Samtlige konger fra Sven Estridsen til Erik Emune synes indført efter deres død usanset deres kontroverser i levende live.

Det ideologiske skel findes ikke i nekrologierne og har for Breengard ej heller eksisteret blandt den historiske virkeligheds Lundeklerke. Breengard finder nemlig ikke et ideologisk splittet præsteskab, men tværtimod en gejstlighed, der har en fælles ideologi. Tidens afgørende modsætningsforhold går ikke tværs igennem det danske præsteskab, det går ikke en gang mellem kongen og præsteskabet. Den virkelige kløft gik mellem kongen og præsteskabets på en og samme side og det gammel-danske samfunds institutioner på den anden side. Præsterne var bange for de store slægters vilkårlige vold med overfald på præster, ran fra kirkerne o.l. Heroverfor så de deres bedste værnemulighed i en stærk konge, der kunne formanens til at være en mur om Israels hus. Denne tankegang finder Breengard dokumenteret i de centrale litterære efterladenskaber fra tidens gejstlige nemlig Roskildekrøniken og skrifterne omkring kongehelgenkulturerne.

»Weibull-syntesen« har da nok med denne bog fået ulivssår. Det spørgsmål melder sig, om vi i stedet har fået en mere solidt funderet Breengard-syntese. Eller skal man forestille sig, at den ad åre skal aflives under tilsvarende store armebevægelser?

Det vil jo vise sig. For nærværende forekommer Breengard at have givet en særdeles plausibel forklaring på, at tidens gejstlige skriver, som de gør i de overleverede kilder. Derimod synes det noget mindre forklaret, at de overhovedet kom til orde.

For vel forekommer det logisk, at

det hårdt trængte præsteskab bearbejdede sine egne sociale erfaringer til en lære, der afspejlede dets egne tryk-hedsbehov. Men hvorfor anskaffede det danske samfund sig overhovedet dette præsteskab, som alle tilsyneladende var ligeglade med, og lod det tilmed overleve og vokse? Det synes for anmelderen at se i modstrid med bogens logik.

Et svar på det spørgsmål kan nok kun nås ved en overskridelse af den socialhistoriske begrebsramme.

Helge Paludan

Harry Christensen: *Len og magt i Danmark 1439-1481* (Jysk Selskab for Historie, Universitetsforlaget i Aarhus, 1983). 391 s., 241 kr.

Kan det umiddelbart virke ubeskedent at bringe et mere end 15 år gammelt speciale i trykken (om end i delvis ajourført form), har dette sin gode grundelse i, at det indholdsmættede arbejde har fundet anvendelse i adskillige forskeres værker (herunder også anmelderens), og idet det er optaget i litteraturfortegnelserne til Gyldendals Danmarkshistorie, har forfatteren (absolut med rette) fundet det på sin plads at gøre det alment tilgængeligt.

I Erslevsk stil søger forfatteren at fastslå, hvem der i perioden 1439 til 1481 havde magten i Danmark, dvs. hvem kongen på grund af tillid eller af politisk nødvendighed tildelte rigets vigtigste slotte og len. Følgelig bliver arbejdets grundlag et omfattende katalog over periodens lensmænd på de ca. 40 slotte, og der er anvendt megen flid og mange kræfter på at skelne imellem virkelige lensmænd og disses underordnede fogeder, hvilket specielt i periodens begyndelse ikke altid er nemt. Og hertil har han til gavn og nytte for fremtidig forskning ajourført disse lenslister fra 1481 op til ca. 1500, hvor

Erslev tager fat (for denne senere periode virker det, som om interessen for de nu lettere genkendelige slotsfogeder er trådt i baggrunden; f.eks. kendes der på Holbæk slot foruden selve den kgl. lensmand i 1499 såvel en ridefoged som en (vist lavadelig) »embedsmand«, se Repertorium nr. 8864 og 8882).

Derpå søger værket at sætte lensmandsudskiftninger i relation til tidens politik. Allerede her fastslås, at det må være den netop af Erik af Pommern begunstigede højadel, der svigter denne og dermed fremprovokerer tronskiftet. Men selv om H.C. (i lighed med afdøde Niels Skyum-Nielsen) tillægger Christoffer af Bayern en vis selvstændighed, regerer denne for kort til, at hans politik fik varige resultater, og omkring århundredets midte er det specielt »de fem store slægter« (Gyldenstjerne, Rosenkrantz, Thott, Rønnow og Frille), der dominerer med henvend halvdelen af rigets slotte i deres besiddelse. I et tidligere udsendt arbejde (oprindelig en ekskurs hertil, nu i Festskrift til Poul Enemark, 1983) har han skildret den politiske vekslen mellem Gyldenstjerners og Rosenkrantzers indflydelse, og da det interessante og utraditionelt opstillede slægtskema (s. 56-57) er til stor nytte her, er det følgelig at beklage, at det hverken nævnes i indholdsfortegnelse eller i bilagsfortegnelsen s. 268.

Forfatterens hovedtese er, at denne magtkamp imellem højaristokratiske slægtskredse, der tager til under Christiern I i 1460'erne, og som kulminerer med Thott-slægtens brud med kongen, i realiteten fører til en afgørende svækkelse af denne snævre højadelsgruppe. Detaljeret skildres den hektiske rejseaktivitet 1466 til 1468 hos kongen, der efter at have besøgt samtlige landsting sluttelig skaffer sig den fornødne opbakning uden om stormandskredsen ved 1468 at indkalde det første virkeli-

ge stændermøde, hvorefter kongen erhverver sig en betydelig dispositionsfrihed også over for pantsatte len.

Først og fremmest lykkes det Christiern I at isolere Thottslægten, og en overgang er en række hovedslotte i hænderne på en mildest talt obskur lavadelsgruppe. Ca. 1470 indtræder en modus vivendi, idet aristokratiet atter vender tilbage til magten; men nu er der ikke længere tale om et magtmonopol for en lille inderkreds af toparistokrater. Denne må dele magten med et noget bredere lag, ikke mindst derved at de ofte lavadelige bispers slægtninge i stort tal optages i rigsrådet. Og tesen illustreres virkningsfuldt derved, at der nu faktisk er lige så mange slægter om at dele magten, som der er slotte.

Hvad enten man vil kalde det en styrke eller en svaghed ved arbejdet, er det strengt centreret om hovedslottene (uanset at der naturligvis har været andre momenter, der kunne spille ind). Men den gennemargumenterede tese (på et materiale, der som Erslevs næsten kan »kvantificeres«) er veldokumenteret, selv om der naturligvis altid vil være et og andet i detaljen at diskutere (det er et spørgsmål, om Erslev gjorde ret i at anvende glosen »regnskabslen« før lensreformen; tidens eget »fadeburslen« – i modsætning til netop det bortforleuede – havde nok været at foretrække. Note 20 til s. 139 angår vel Johaniter-, ikke Augustinerordenen? Er den i note 86 til s. 68 omtalte forpligtelse ikke et referat af den helt ordinære – men i øvrigt ellers ukendte – rådsed?).

Virkningsfuldt konkluderes, at Christiern I vel ikke magtede at genoprette unionen med Sverrig; men til gengæld skabte han en betydelig stærkere kongemagt i Danmark med større dispositionsfrihed over for lenene (og ydermere fastslås kongens stærke engage-

ment i hertugdømmerne). Med et særdeles grundigt bilag over periodens rigsråder samt talrige kort over herreder og slotte m.v. er der her ikke blot givet et særdeles betydningsfuldt bidrag til tidens politiske historie; men arbejdet udgør samtidig en meget nyttig håndbog for videre studier i dansk senmiddelalder.

Troels Dahlerup

E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie 3.* (Gyldendal, 1980) ill., 447 s.

Dette »Dansk social historie«s tredje bind, forfattet af professor E. Ladewig Petersen, omhandler tiden 1500-1700. Det er en ny og utraditionel periodisering – og en god nyskabelse, der giver mulighed for at trække linier på tværs af de store årstal 1536 og 1660. Skønt forfatterens eget forskningsfelt, adelsvælden, naturligt nok må indtage en fremtrædende plads, tillægges begivenhederne omkring dens indledning med Reformationen og dens afslutning med Enevældens indførelse ikke større vægt i sig selv. Forfatterens interesse har langt videre og mere principiel rækkevidde, nemlig – som det klart er angivet i bindets titel – Danmarks omdannelse fra et stands- til et rangssamfund.

Det store værks forskellige forfattere har været ret frit stillet, også med hensyn til definitionen af, hvad socialhistorie er. Ladewig Petersen diskuterer begrebet i den indledende *Introduktion* og konstaterer s. 14, at moderne socialhistorisk forsknings mål er »at analysere og at forstå samfundets opbygning af mennesker og grupperinger, hvis placering indbyrdes og i forhold til helheden bestemmes af økonomiske, sociale og politiske, af materielle og immaterielle faktorer«. Men

tilføjes det: »Definitionen bør imidlertid netop ikke opfattes som statisk«; central er også samfundets omformning og forskydningerne inden for og mellem de forskellige sociale grupper. Af de ovenfor citerede forklaringsfaktorer tillægges især de økonomiske forhold afgørende vægt.

Ladewig Petersen fortsætter med en kort redegørelse for kildeproblemer og kildetyper med påpegnings af muligheder og især farer og begrænsninger for sluttelig at afrunde *Introduktionen* med »Lidt historiografisk baggrund«, hvor det fremhæves, at moderne dansk socialhistorie endnu er i sin vorden, og hvor det yderst beskedent understreges, at fremstillingen derfor »i mange henseender endnu kun kan blive provisorisk eller endda måske kun impresionistisk« (s. 29).

Alligevel er det med stor forventning, man går i gang med læsningen, da forfatteren – jfr. litteraturfortegnelsens mange arbejder fra hans hånd – er en af landets få virkelige kendere af periodens Danmarkshistorie. Og forventningerne skuffes ikke.

De for perioden generelle og grundlæggende forhold behandles i det omfattende første hovedafsnit *Befolkning, samfundsstruktur og produktionssystem*. Der indledes med en behandling af de 200 års befolkningsudvikling, der – om end med betydelige geografiske variationer – i lighed med den almeneuropæiske udvikling er præget af en generel befolkningsvækst, der ledsages af en (vis) social differentiering med skabelsen af en stor – om end meget uensartet – husmandsgruppe; denne vækst synes at fortsætte til midten af 17. århundrede, hvor – idet den sandsynlige betydning af den tyngende beskatning som følge af 17. århundredes ekspanderende statsmagt pointeres – 1650'ernes epidemier og Svenskekrigene forårsager et fald i be-

folkningen, der imidlertid regenererer sig forholdsvis hurtigt efter 1660. For byernes vedkommende med den klare forskel, at mens hovedstaden vokser stærkt, præges provinsbyerne af stagnation. Hovedtendensen er klar og kan ikke anfægtes, hvorimod fremstillingsmange statistiske detaljer nok kan diskuteres, især naturligvis for den ældste tids vedkommende.

Eksempelvis virker stigninger på omkring 250% i husenes antal i Musse og Fuglse herreder 1568-1664/1682 ikke særlig sandsynlige eller troværdige, men vidner vel for en stor dels vedkommende blot om en fyldigere registrering i de sene kilder (tabel 11 s. 65). Og hvorledes kan man s. 55f have en stigning i Ringsted-Ramsø herreder fra 944 jordbrug i 1517 til 1012 i 1651, når tabel 8 (s. 62) faktisk viser stabilitet 1517-1682. Forfatteren er naturligvis klar over de vanskeligheder og usikkerheder, der hæfter ved materialet, men har »valgt at fremlægge de demografiske analyser således, at de kan give læseren et indtryk af de forskningsmæssige overvejelser, som lader sig anstille, og som samtidig kan understrege den nødvendige margen af usikkerhed« (s. 42). Det synes dog tvivlsomt, om dette sidste mål er nået; de mange tabeller og beregninger (ofte med decimalers nøjagtighed), der bringes uden grundige og kritiske kommentarer til de enkelte talstørrelser, kan næppe – trods nok så mange generelle forbehold – undgå at give den læser, der ikke på forhånd er fortrolig med 16-17. århundredes »statistiske« materiale og dets problemer, indtryk af en sikkerhed, der ikke er til stede.

I det følgende kapitel om »Demografiske forhold« bevæger forfatteren sig fra befolkningsudviklingens hovedlinier over til befolkningsstrukturen, hvor det nye »europæiske familiemønstre« (lavere ægteskabsfrekvens, lave-

re børnetal m.v.) ikke synes at slå igenem i Danmark før 1700. Dikteret af kildesituationen koncentrerer beskrivelsen naturligt nok om 17. århundrede, hvor kirkebogsmaterialet efter påbuddet 1645 om kirkebogsføring giver visse muligheder. Trods materialets vanskeligheder føler man større tryk ved de statistiske beregninger i forbindelse med undersøgelser af forholdene i *lokale samfund*; det lykkes her forfatteren at vise, hvorledes krige, dyrtid og ikke mindst de hermed forbundne hyppige og uberegnelige epidemier har gjort tilværelsen usikker, og hvorledes disse forhold har influeret på de demografiske komponenter som fødsler, vielser og dødelighed. Fremhævedes bør især analysen af den hidtil uudnyttede »Perlestikkerbogen«, der giver et indblik i situationen i Nakskov i 1620'erne.

I hovedafsnittets sidste kapitel »Standssamfund, produktionssystem og social struktur« præsenteres det funktionsdelte standssamfund, som udvikles i tiden efter Hans' håndfæstning 1483 og finder sin endelige formelle udformning i Koldingrecessen 1558. De forskellige sociale gruppers placering i samfundet afgøres dels af de retslige privilegier, dels – og ifølge forfatteren især – af deres funktionelle placering i produktionssystemet: Med dettes agrare karakter var »den absolut dominerende komponent i det danske privilegiesystem da – materielt som politisk – adelen og dens godsdrift; de øvrige stænder grupperer sig privilegiumæssigt og funktionelt omkring kronens og adelens gods, indtil reformationen også kirkens« (s. 120). Centralt står afsnittene om den sociale differentiering henholdsvis på landet og i købstæderne. Såvel den geografiske som sociale mobilitet har uden for adelen været stor, men udviklingen præges samtidig i 17. århundrede af stigende

økonomisk koncentration og stigende social differentiering inden for alle stænder, hvilket forårsager en udhuling og nedbrydning af standssamfundet og dettes omformning til Enevældens rangssamfund.

Hermed er klart og prægnant angivet værkets hovedtese, der dernæst – efter et kort sidste kapitel om »Levestandard« (lønninger, priser, ernæring m.v.) – beskrives og uddybes i de efterfølgende tre kronologiske hovedafsnit.

Det første af disse, *Standssamfundet 1483-1558*, tager sit udgangspunkt i det Danmark, den senmiddelalderlige krise efterlod. Krisens umiddelbart positive virkning for bønderne (den nedsatte landgilde) udhuledes af adelens og kirkens forsøg på ved nye afgifter og tvangsforanstaltninger at kompensere deres økonomiske tab, hvilket sammen med øgede skattekrav fra kronen ses som forklaring på bondeurolighederne under den adelige reaktionsperiode. Uroen og modsætningerne i Adelsvældens opbygningsfase afløstes efter 1536 af en stabilisering af bondesamfundet og cementering af det funktionsdelte standssamfund, der som nævnt fandt sit formelle udtryk i den sammenfattende Koldingreces 1558. Væsentlig forekommer påpegningen i overensstemmelse med Fusing af kronens heldige forsøg på at gennemtvinge retsbeskyttelsen af bønderne i den rolle, systemet anviste dem – en opfattelse, der dog formentlig vil være delte meninger om. Velgørende er tolkningen af 1547-recessens bestemmelse om adelens ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt, der ikke opfattes som indledningen til en generel og hårdhændet bondeundertrykkelse, men snarest som en begrænsning på godsejeren til at lade sig nøje med at udnytte godsressourcerne bedst muligt, hvilket – som forfatteren påpeger – vel hyppigst har været en fælles interesse for begge parter.

Næste kapitel følger adelsstandens udvikling fra senmiddelalderen og frem. Agrarkrisen var primært en krise for den mindre modstandsdygtige lavadel, der oftest kun overlevede som fogeder for mere godsrige standsfæller og kirken, og skønt muligheden for social opstigen eksisterede – især i kølvandet på modsætningerne mellem krone og adel – er hovedtendensen tydeligt udryddelse af lavadelen til fordel for højadelen, der blev stadig rigere, bl.a. gennem opkøb af lavadelsgods til kompensation for indtægtsnedgangen som følge af krisen (i den forbindelse: Er Esge Brok s. 194 mon ikke fejl for Lage Brok?). Adelen aristokratiseering og koncentrationen af gods på færre ejere er uomtvistelig, hvorimod anmelderen har svært ved på dette tidlige tidspunkt at se »tydelige bestræbelser« på geografisk koncentration af fæstegodset omkring hovedgårdene (s. 191). Et andet væsentligt træk er faldet i den adelige egenhandel ved midten af 16. århundrede, som måske nok især skyldes, at denne handel ikke længere var rentabel, men dog samtidig klart markerer adelen forvandling til en egentlig godsejeradel, der koncentrerede sig om landbrugsproduktionen (jfr. ovennævnte recesbestemmelse 1547), og det i en sådan grad, at adelen og kronens store godser og deres produktion blev standssamfundets egentlige nerve.

Undergik landbosamfundet således væsentlige ændringer frem til 1550'erne, fastholdt købstæderne derimod i vid udstrækning deres senmiddelalderlige præg som centre for oplandshandel. De sociale skel mellem købmænd, håndværkere etc. eksisterede, men om end der spores en stigende dansk aktivhandel, hører den skarpe sociale polarisering med en dominerende, kapitalstærk købmandsoverklasse en senere tid til.

I det følgende kapitel om »Den offentlige sektor« pointeres, at Danmark i 16. århundrede var og blev en domænestat, hvor kongen i lighed med adelen måtte leve af sine domæner, lene, og hvor målet var balance på det ordinære budget. Kronen var for at øge sine indtægter henvist til en rationalisering og effektivisering af godsdriften og lensvæsenet. Ændringerne i forleningsformerne, der reducerede lensmanden til kgl. embedsmand, og centraliseringen af lensforvaltningen bevirkede – i overensstemmelse med Erslev – økonomisk og politisk en styrkelse af kongemagten, mens reformernes væsentligste socialhistoriske konsekvens var, at reduktionen af de mange små godslen fjernede lavadelens muligheder for en nogenlunde standsmæssig tilværelse.

Kapitlet »Idehistoriske aspekter«, hvor der bl.a. peges på dominikanernes og de radikale sydtyske reformators betydning for den sociale protest i forbindelse med den danske reformation, og hvor der redegøres for reformationstidens officielle samfundsorten, afrunder dette første kronologiske hovedafsnit.

I det følgende hovedafsnit *Standssamfundets opløsning 1558-1629* behandles det funktionsdelte standssamfunds gradvise udhuling med en stigende social differentiering og polarisering inden for de enkelte stænder. Udviklingen ses i europæisk sammenhæng, hvor 16. århundredes højkonjunktur trods svingninger bragte betydelige kapitalmængder til landet – således beregnes med den nødvendige forsigtighed overskuddet 1611-13 og 1640 til henholdsvis 1,6 og 1,7 mill. rd.

Om end såvel bønderne som eksportkøbmændene har fået andel i velstandstilvæksten, er hovedgevinsten dog uomtvisteligt tilfaldet krone og adel. I beskrivelsen af disses udnyttelse

af konjunkturopgangen bliver forfatterens overvejende økonomiske tilgangsvinkel tydelig: Økonomisk rationalitet og indtægts- eller profitmaksimering er nøglebegreber. Skønt det sparsomme materiale ubestrideligt afslører adelig spekulation i prissvingningerne (uden at vi dog ved, *hvor* typisk en Christoffer Gøye faktisk er), er det måske nok et spørgsmål, om ikke denne økonomiske rationalitet undertiden føres for vidt. Således kan recesbestemmelsen 1547 om så vidt muligt at holde godserne samlet ved skifte nok passes logisk ind i bestræbelser på arrondering af gods komplekserne (s. 261f), men faktisk synes de få kendte *specificerede* søskendeskifter fra 16. århundrede at vidne om, at dette hensyn ikke har spillet nogen nævneværdig rolle – i alt fald overholdtes bestemmelsen langt fra altid. Tilsvarende kan den driftsmæssige rationalitet bag Frederik II's mageskiftepolitik diskuteres (s. 290f); effektivisering og rationalisering af *lensforvaltningen* har da givet spillet ind, men oprettelsen af kgl. vildtbaner er i realiteten det eneste kildebelagte motiv, og påfaldende er det i alt fald, at stort set alle erhvervede adelige hovedgårde straks blev nedlagt. Denne understregning af målbevidst samling af gods komplekserne er egentlig så meget mere bemærkelsesværdig, som forfatteren selv lægger et brud omkring 1630, først derefter ekspanderede den hoverikrævende hovedgårdsdrift for alvor (se s. 357ff).

På langt mere sikker grund føler man sig ved den blændende skildring af højkonjunktorens sociale virkninger for adelen som stand, der hviler på forfatterens egen omfattende og grundlæggende forskning. Danmarks status som alternativ/sekundær leverandør (i alt fald af korn) til det europæiske marked gjorde danske godsejere sårbare over for de konjunktursvingninger, der

prægede udviklingen fra omkring 1580; afsætningskriserne ramte naturligvis især den lavere og mellemste adel, der derfor jævnligt måtte låne sig frem, bl.a. hos rige standsfæller som eksempelvis Esge Brok. Stadig større godsrigdom hobede sig op hos et fåtal af storgodsejere, en koncentrationsproces, som anskueliggøres ved en sammenligning af godsfordelingen ifølge rostenestetaksationerne 1587/88 og 1625.

Denne aristokratisering og stærkere sociale lagdeling af adelen, hvis slægtsantal i øvrigt reduceres kraftigt ved, at mange fra den godsfattige adel gled ud af standen, afspejles ikke blot i godsfordelingen. Rigsrådspadserne besattes af medlemmer af en stadig snævre gruppe højadelsslægter, der også monopoliserede de indbringende hovedlensmandsposter, så der var god grund til den menige adels protest herimod 1588. De stigende krav til uddannelse i lensadministrationen rummede dog en mulighed for social mobilitet, men da uddannelserne var udgiftskrævende som følge af de lange udlandsrejser, havde den rigere højadel i praksis også her et klart fortrin frem for den menige adel.

Samme tendens gjorde sig gældende i købstæderne, hvor der i perioden udskiltes en tydelig overklasse af kapitalstærke købmænd, der varetog den stigende eksport af korn og øksne, blot var der her i modsætning til adelen tale om en større økonomisk og social mobilitet. Disse stigende sociale skel i købstæderne, som også afspejler sig i udviklingen i skatteligningen, forstærkes blot yderligere af Chr. IV's – ganske vist mislykkede – aktive merkantilistiske erhvervspolitik.

Periodens kendetegn er den stigende sociale differentiering og polarisering inden for og på tværs af stænderne samt statens mere aktive rolle under

Chr. IV. Der er dermed klart lagt op til næste og sidste hovedafsnit om *Skattestatens vækst 1629-1700*, der som baggrund indledes med en udførlig beskrivelse og diskussion af 17. århundredes europæiske krise, hvis hovedtræk og kendetegn også i vid udstrækning har gyldighed for den danske samfundsudvikling i 17. århundrede. Som det allerede fremgår af afsnittets titel, ses hovedforklaringen – i overensstemmelse med Niels Steensgaards tolkning – i den eksplosive vækst i den offentlige sektor.

Chr. IV's kostbare udenrigspolitik og her ikke mindst behovet for en stående hær, som Rigsrådet modvilligt accepterede 1637, men måske nok så meget den generelle voldsomme udvidelse af statens kompetenceområde (jfr. firedoblingen af Danske Kancellis ekspeditioner mellem 1570'erne og 1630'erne) betød en så enorm vækst i de offentlige udgifter, at kronens domæneindtægter på ingen måde forslog, men måtte suppleres af stadig hyppigere og højere skatter (se de illustrerende beregninger af det voksende skattetryk s. 342f og 345). Forvandlingen fra domænestat til skattestat er tydelig, men først den økonomiske nødvendighed efter Svenskekrigenes ødelæggelser og købmandsaristokratiets voksende styrke (især i København) muliggjorde fuldbyrdelsen af udviklingen ved Enevældens indførelse i 1660, der med de efterfølgende krongodsudlæg til afvikling af gælden og indførelse af skatter formaliserede forvandlingen.

Socialhistorisk fik skattestatens vækst tilsvarende vidtrækkende konsekvenser, der trods den store detailrigdom behandles med samme klarhed, så udviklingens hovedlinier aldrig tabes af syne. Den i den forudgående periode påbegyndte differentiering og polarisering inden for stænderne fortsatte. I adelen var det naturligt nok

især den mindre rige del, der kom i vanskeligheder som følge af skattestatens vækst fra 1630'erne og landbrugets afsætningsvanskeligheder i forbindelse med de vigende konjunkturer fra 1640'erne.

Helt centralt står behandlingen af udviklingen for landbefolkningen, hvor forfatteren som noget nyt – og formentlig med rette – lægger et afgørende vendepunkt ved 1630. Først tiden derefter (og især fra 1640'erne) var den egentlige indledning til bondestandens økonomiske forarmelse og varige sociale degradering, idet gods-ejeradelens reaktion på skattestatens vækst blev en udvidelse af hovedgårdenes egenproduktion til erstatning for de nu mere usikre indtægter fra fæstegodset. Med støtte i Gunnar Olsens undersøgelser pointeres det, at hovedgårds- resp. storgodsdriften med dertil hørende bondegårdsnedlæggelser først forceredes efter 1630 og yderligere som følge af afsætningsvanskelighederne i 1640'erne for at kulminere i århundredets sidste halvdel, hvor halvdelen af samtlige registrerede bondegårdsnedlæggelser 1525-1699 ligger. Om end det betones, at storgodstendenserne i Danmark ikke må overvurderes, blev følgen af det øgede behov for billig (= gratis) arbejdskraft – specielt i en tid med stigende lønninger – en betragtelig vækst i ugedagsbøndernes antal, uden at vi dog er i stand til at måle omfanget og byrden af den enkelte fæsters hoveri. Man kan spørge sig, om forøgelsen af de *skattefrie* ugedagsbønder ikke – i lighed med den skattemæssige omklassificering fra hel- til halvgårde – i første omgang skal ses som en skatteteknisk fidus fra godsejerside for at afbøde virkningerne af de stigende skatter, og hoveriets ubestridelige vækst til bondestandens hårdeste byrde således opfattes som en slags andet trin i udviklingen – måske i

sammenhæng med den ældre Enevældes ødegårdsproblem. Den skitserede udvikling muliggjordes af den af forfatteren påviste omfortolkning i begyndelsen af 17. århundrede af 1558-recessens nyttiggørelsesparagraf fra dens oprindelige driftsøkonomiske sigte til også at gælde det retslige forhold mellem godsejer og bonde.

Der advares prisværdigt mod en for bastant opfattelse af bondeundertrykkelsen, idet udviklingen nemlig ledsages af en social differentiering inden for bondestanden; der er således perioden igennem adskillige vidnesbyrd om ikke helt få »rige bønder« med penge på rente. At hovedtendensen for det store flertal var forarmelse og tab i social status, kan der dog ikke herske tvivl om, hvilket da også antydes af det i al fald for Sjælland konstaterede fald i antallet af gårdmænd, mens antallet af husmænd voksede – ved hvilket sidste forhold man dog må have skævheden og usikkerheden som følge af kildernes stadig fyldigere registrering in mente.

Periodens taber frem for nogen var dog den efterhånden mere og mere økonomisk betrængte adel, der mistede sin politiske magt og sine forrettigheder. Derimod blev det kapitalstærke købmands- og akademikeraristokrati (især det københavnske), der i vid udstrækning finansierede den betrængte adel, og som med sine gradvis skærpede krav – ikke på demokratisering – men på lige adgang med adelen til embede, rang og godsbesiddelse beredte adelens fald og Enevældens indførelse, ikke den vinder, som det givet selv havde gjort sig forhåbninger om. Enevælden takkede sine fødselshjælpere dårligt og skabte sin egen magtelite i fyrstens tjeneste, en rangadel, hvor rang knyttedes til statstjeneste og gradvis også til godsbesiddelse, som – hvad tabellerne s. 385ff over ejendomsfordelings forvandling viser – købstads-

aristokratiet ikke fik nævneværdig andel i, medmindre de blev optaget i enevoldsadelen. På papiret gav Enevældens rangssamfund nok principiel lighed og mulighed for større social mobilitet, men i praksis var mulighederne begrænset til en fåtallig overklasse. Samfundets aristokratiske præg ændres ikke, og for befolkningens store flertal, især bondestanden, betød Enevælden ikke nogen forbedring – snarere tværtimod.

Den i værkets titel indeholdte hovedtese med udvikling fra standssamfund til rangssamfund er ført til ende, og i den afsluttende *Sammenfatning* trækkes hovedlinierne op, således at denne nye syntese af den danske samfundsudvikling 1500-1700 står klart og markant.

Dette tredje bind af »Dansk social historie« er en imponerende præstation og vil givet i lang tid ganske enkelt stå som *værket* (sammen med forfatterens bind af Gyldendals Danmarkshistorie). En virkelig kender af perioden videregiver her til glæde og gavn for alle os andre sin formidable viden med et væld af konkrete oplysninger (ind imellem måske med lidt for stor tilbøjelighed til kvantificering), der bringes på en sådan måde, at forfatteren samtidig med detailrigdommen formår fra start til slut klart og stringent at fastholde sit nye helhedssyn på perioden – et helhedssyn, som nogle måske vil finde vel økonomisk orienteret.

Værkets værdi øges yderligere ved, at foruden den afsluttende, samlede *Litteraturfortegnelse* afrundes hvert hovedafsnit med en ræsonnerende forskningsoversigt på 10-12 sider. Der gives her en kyndig oversigt over den foreliggende forskning med en diskussion og vurdering af resultaternes anvendelighed, pålidelighed og mangler samt ikke mindst værdifuldt og velkomment mange anvisninger på emner og områ-

der, der kalder på undersøgelse. Bindet opfylder således til fulde det for hele socialhistorieprojektet erklærede mål på én gang at være opslagsværk (i hvilken forbindelse man dog kunne have ønsket sig et register også til det enkelte bind) og samtidig udgangspunkt for videre studier (Humaniora 1974-76 s. 166ff). Derimod kan det ligeledes erklærede forståelsesniveau (studentereksamen) næppe siges at gælde dette bind. Denne mangel er dog meget let at bære, thi for nuværende og kommende historikere vil bogen med sin grundige fremstilling, gode forskningsoversigter og forfatterens iderigdom være en guldgrube.

Jens Villiam Jensen

Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie 4.* (Gyldendal, 1979). 333 s.

Bindet er skrevet af Hans Chr. Johansen, der oprindeligt er uddannet som økonom, men siden 1968 har været professor i historie ved Odense Universitet. Han har i adskillige tidligere arbejder beskæftiget sig med periodens økonomiske og sociale historie, bl.a. i sin disputats om dansk økonomisk politik i 1780'erne, i forskellige studier omkring Sundtoldregnskaberne samt – hvad der er mest centralt i denne sammenhæng – i en større historisk-demografisk undersøgelse (fra 1975) om dansk befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede.

Bogen består af 6 afsnit. Heraf analyserer hovedkapitlerne henholdsvis befolkningsudviklingen, gruppedan- nelser i samfundet samt levestandard og indkomstfordeling, mens tre mindre afsnit behandler »De ydre rammer«, »Uddannelsesforhold og analfabetisme« og »Individ contra samfund«. I sin

struktur er bindet således rent tematisk opbygget, og selv om denne inden for de enkelte af hovedkapitlerne suppleres med en række korte kronologiske småafsnit, savner man et sammenfat- tende afslutningskapitel, hvor hovedli- nierne af udviklingen inden for de enkelte områder kunne trækkes op i sam- menhæng.

Dansk social historie var i sit oplæg tænkt som en kombination af et op- slagsværk og udgangspunkt for videre studier. Den skulle »såvel give en sam- lende oversigt som vejlede i, hvordan oversigtens resultater er nået og i, hvordan forskerne selv kan skaffe sig en mere detaljeret viden om enkelte sider af eller problemer i socialhisto- rien«.

I dette bind har Johansen lagt ho- vedvægten på »formålsparagraffen«s pkt. 2, formidlingen af forskningsresul- taterne. Det kan der være en rimelig grund til, ikke blot fordi de centrale undersøgelser over de sociale gruppe- dannelser og deres indbyrdes forhold i den behandlede periode er forholdsvis nye og derfor ikke hidtil inddraget i andre oversigtsværker, men også fordi forfatteren selv står som den banebry- dende danske forsker på dette område. Med sine EDB-baserede analyser af dansk befolkningshistorie i det 18. og første del af 19. århundrede har han nået en række nye resultater omkring bl.a. landbobefolkningens tregenera- tionsfamilie, dens geografiske mobili- tet og sammenhængen mellem ægte- skabsindgåelse og gårdbesiddelse. Og- så en række andre nyere undersøgel- ser, der bl.a. belyser de tidligere kirke- bøggers og folketællingers pålidelighed, er inddraget i analysen af befolknings- forholdene på landet. For byernes be- folknings- og erhvervsstruktur gives li- geledes en meget anskuelig gennem- gang af udviklingen i hovedstaden, den store og den lille by – de to sidste ek-

semplificeret ved forholdene i Odense og Middelfart.

Johansens fremstilling er især i de tre hovedafsnit stærkt præget af kvantitative analyseformer, hentet fra det moderne sociologiske begrebsapparat, og han giver her nye ypperlige bidrag til belysning af centrale socialhistoriske forhold i den pågældende periode. Fokuseringen på disse metoder betyder dog også, at behandlingen på nogle områder kommer til at lide af skævheder. For landbobefolkningen er behandlingen af fæsterne under godssystemet i 1700-tallet langt mere indgående og systematisk belyst – gennem godsarkivmaterialet – end det er tilfældet for de selvejende, udflyttede bønderfolk i midten af det følgende århundrede, hvis sociale kontaktnet via landsby, sogn og de nydannede foreninger virker mere spredt – og mindre kvantificerbart. Et andet sted, hvor det samme gør sig gældende, er i afsnittet om uddannelsesforhold, hvor »anden voksenundervisning«, der bl.a. omfatter højskolebevægelsen og de erhvervsrettede uddannelser inden for handel, håndværk og industri, spises af med 12 – tolv – linier.

Også andre af de kortfattede, men ofte glimrende kronologiske oversigter over udviklingen på de enkelte områder får på grund af omfanget næsten karakter af opremsninger. Og det fører over til den væsentligste anke mod bogen. Den er for tynd. Set i forhold til den foregående og de følgende bind af socialhistorien burde den foreliggende periode have været tilgodeset med et sidetal, der var mindst dobbelt så stort. Så havde der også været plads til den lidt bredere sociale skildring og de emneområder, som man nu må savne.

Erik Korr Johansen

Ole Degn: *Ribe 1500-1950*. Scandinavian Atlas of Historic Towns No. 3 (Danish Committee for Urban History. Odense University Press, 1983). 90 s. og 28 pl., 183 kr.

Med undtagelse af København findes der vist ingen by i Danmark, der er så indgående og så ofte beskrevet som Ribe, hvor der har boet talrige lærde, som ikke veg tilbage for arbejdet med at skildre stedet, og i nyere tid har byens ælde, dens kirkelige og verdslige arkitektur og på mange måder enestående stilling fristet til at fordybe sig i de problemer, som Ribes historie er så rig på. Dette værk adskiller sig fra de andre ved ikke som ellers at give en sammenhængende skildring, men må karakteriseres som en topografisk-statistisk materialesamling, der hus for hus og erhverv for erhverv gennemgår tiden 1570-1950 for skatteborgernes bopæl og ansættelse til skat. Denne liste er det centrale i bogen og må have krævet et umådeligt arbejde. Den hviler på mange kilder, skattemister fra 1570, 1640, 1682 og 1761 foruden grundtaksten 1682, brandtaksationen 1761 og nyere materiale, og man skulle herudfra kunne regne med, at ingen borger i Ribe manglede. Mellemrummene er dog så store, at man ikke kan gå ud fra, at alle er medtaget. En stikprøve om urmagerne viser, at der er enkelte mangler. Listen angiver kun 3 urmagere 1870 og 2 1950, men allerede 1602-03 nævnes en sejmester i byen, 1622 en anden, en tredje optræder 1739, 1761-62 tog 3 urmagere borgerkab, og senere kom andre til. Alle disse mestre har undgået at komme ind i de kilder, bogen hviler på, fordi intervallerne mellem dem som omtalt er for store, eller de er for de ældste urmage-

res vedkommende måske anført blandt smedene, som det dengang var almindelig skik. Hvis også kirkebøger og folketællinger var blevet inddraget i undersøgelsen, havde det måske været muligt at give en mere nøjagtig beskrivelse af borgerskabets sammensætning og forskelle gennem tiderne, men det ville måske have medført så meget forøget arbejde, at det ville have sinket udgivelsen, og undersøgelsen ville være gået ud over den ramme, der var fastlagt. På samme måde berører bogen kun periferisk Ribes borgerlige arkitektur ved et kort over forholdet mellem gavlhuse og langhuse, skønt der kunne være meget at sige om denne side af byens udvikling og de påvirkninger, der har været med til at forme den, men det ville have krævet en kostbar udvidelse af bogen, og et andet kort over bygningernes højde 1870 har heller ikke et arkitekturhistorisk sigte, men kan ses i sammenhæng med borgernes sociale og økonomiske placering.

Alle disse indvendinger er dog ubetydelige i forhold til det store materiale, som er samlet, og det vil i fremtiden blive udgangspunktet for et nærmere studium af byens indre historie. Bogen må heller ikke ses isoleret. Dens oplysninger skal betragtes i sammenligning med tilsvarende kommende skildringer af Køge, Randers, Stege og Svendborg (hver repræsenterende en type) og andre byer i Norden, og materialet må være ensartet, så en gyldig vurdering forudsætter, at skildringerne af de andre byer foreligger, hvis der skal dømmes om det storslåede arbejde på rette måde. Den internationale karakter illustreres ved, at bogen bringer en engelsk og en dansk tekst jævnsides. Foreløbig må det fremhæves, at værket sammen med de andre skildringer af Ribe detaljeret belyser bysamfundets snævre historie, men at dets mere vigtige

ge mål er at danne grundlaget for et komparativt studium af den nordiske købstad sammen med andre beskrivelser af områdets byer.

Helge Søgaard

Kristian Jensen: *Latinskolens Dannelse – latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevældnen*. (Museum Tusulanum, 1982). 263 s.

Bogen er en omarbejdet guldmedaljeafhandling om latinundervisningen i de dansk-norske skoler 1536-1660. Ganske vist er den lidt vel bundet til forordninger og regler med flere normative kilder, der ikke nødvendigvis altid afspejler virkeligheden eksakt, samt til klager, en righoldig, men ofte besværlig kildegruppe. Men læseren opnår et betydeligt indblik i latinskolens emnekreds, hvor især Cicero og Terents synes at dominere. Men selv om lærebogsstridigheder m.m. tager en del plads op, turde det være vanskeligt for en ikke-specialist at forstå, hvad tidens pædagogiske debatter (f.eks. den ramistiske strid) egentlig gik ud på.

Et velment forsøg på at indkredse skoleelevernes sociale oprindelse strander uhjælpeligt på materialets utilstrækkelighed (når man lejlighedsvis blot kan identificere 15%, bliver selv de forsigtigste konklusioner intetsigende, i værste fald vildledende). Og nok var latin grundlaget for den lærde skole; men det er, som om forfatteren ikke indser, hvilken enorm og givet yderst tidkrævende rolle sang og musik da spillede (og det ikke mindst, fordi disse discipliner ofte udgjorde skoles som elevers økonomiske basis).

Af størst interesse er behandlingen af et halvhundrede bevarede stile fra 1631-32 (desværre alle fra folk, der

dumpede ved universitetets optagelsesprøve), der sammen med tilsvarende materiale (f.eks. en række fragmenter fra Herlufsholm) synes at bestyrke forfatterens almene opfattelse, at 1632-forordningen hovedsageligt efterlevedes i praksis.

Troels Dahlerup

Åge Fasmer Blomberg: *De magre år. Odense 1600-1700*. (Odense Universitetsforlag, 1980). 458 s., 200,85 kr.

Odenses 100 års jubilæum i 1988 skal fejres grundigt, og det gøres bl.a. med udsendelsen af et stort 10 binds værk om byens historie. Nærværende bind dækker blot 40 år af byens historie, men fylder til gengæld ca. 450 sider. Resultatet er da også blevet en umådelig grundig behandling, der lykkeligvis ses og beskrives på baggrund af landets almindelige historie. Selv om det er et stort ambitiøst projekt, så kan hele periodens historie ikke behandles så indgående, som Blomberg her har gjort, da det ville kræve op mod 10.000 tryksider og dermed hele 20 bind af nærværende omfang.

Bindet har fået titlen »De magre år«, og dermed refererer titlen til årene efter svenskekrigen, en periode forfatteren har behandlet i sin meget omfattende disputats »Fyns vilkår under svenskekrigene«. Forfatteren er derfor uhyre fortrolig med perioden, med sine kilder og de behandlede områder. Alt i byen belyses: de økonomiske forhold, herunder skatteudskrivning, bystyret, borgerskabet, øvrigheden foruden erhvervsliv med handel, håndværk og skibsfart og hele det kulturelle område med skole og kirke foruden naturligvis de sociale forhold. Alt bærer præg af forfatterens grundighed og indgående kendskab til sin by og til kil-

dematerialet. Den nysgerrige læser kan derfor med stort udbytte studere forfatterens omhyggelige noter og kildehenvisninger.

Henrik Fode

Niels Simonsen (udg.): *Verdslig barok. En antologi 1667-1756*. (Borgen, u.å.)

Med støtte fra Forskningsråd og Carlsbergfond søger udgiveren med denne bog angiveligt »at rehabiliteere den verdslige barokpoesi«. Med gode indledende noter og introduktioner til forfatterskaberne præsenteres uddrag af 25 baroklyrikeres verdslige arbejder. Det er spændende og morsomt, og der ligger utvivlsomt materiale, der kunne udnyttes i en større sammenhæng af kulturhistorikere.

Ib Gejl

K.-G. Andersson, S. Dyrvik, G.A. Gunnlaugsson, U. Johanson, H. Jørgensen, J. Kowalik, S. Malmberg, P. Pulma: *Opdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*. (Universitetsforlaget, Oslo, 1983) 456 s., 160 no. kr.

Det foreliggende værk er den anden publikation i det fællesnordiske projekt, der har som formål at kaste lys over beslutningsprocesserne inden for den offentlige forvaltning i Norden i 1700-tallet. Hensigten er at sammenligne deres forløb inden for datidens to meget forskellige statsformer, den dansk-norske enevældige stat på den ene side og Sverige-Finlands repræsentative styre på den anden side. Projektets første publikation behandlede statsadministrationen i Norden i 1700-tallet. Denne bog om fattigvæsenet behandler det således som et middel til at

opnå en administrationshistorisk indsigt, ikke mindst om forholdet mellem centralmagten og lokalsamfundet. Men artiklerne giver samtidig ganske grundig besked om de fattige og fattigvæsenet.

Den norske historiker Ståle Dyrvik har ud over at skrive det norske bidrag også samlet trådene fra de andre nordiske indlæg i en konklusion. Det viser sig vanskeligt at sammenligne fremkomsten af de sociale love og behandlingen af fattigsager i de nordiske lande, fordi de er meget forskellige, både med hensyn til tidspunkt for deres fremkomst, deres formål, deres initiativtagere osv. Island falder på nogle måder helt uden for en sammenligning. Dyrviks konklusion efter at have systematiseret flere af de hændelsesforløb, der førte til lovgivning, er at magten i den enevældige dansk-norske stat lå decentralt hos lokale embedsmænd som stiftamtmandene, mens Sverige-Finland snarere må ses som en centraliseret stat, hvor en stor del af beslutningsprocessen skete i Stockholm i riksdagen og i riksrådet. På den måde har der også været en del lokal indflydelse på beslutningsprocesserne i den enevældige stat. En negativ indflydelse på fattigvæsenets udvikling konstateres i øvrigt for alle landene ude i lokalsamfundene i form af en manglende vilje til at påtage sig flere økonomiske byrder.

Dyrviks vurdering af den oldenborgske stat ud fra dens behandling af fattiglovgivningen synes nok rimelig ud fra den norske og den islandske artikel, men ikke helt overbevisende ud fra Harald Jørgensens skildring af udviklingen i Danmark. Han konstaterer nemlig, at fattiglovene af 1708 udsprang fra kredse i kancelliet, og senere var den kgl. Fattiginspektions-Kommission i København den almindelige øverste administrative instans. Måske

gælder Dyrviks synspunkt mere ud-kantsområderne, hvad man kunne have konstateret ved også at medtage hertugdømmerne. Også de hørte med til den danske stat. Lars Henningsen har skrevet en bog om projektets emner »Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-41« (1978), og den synes at vise, at i de sønderjyske byer lå indflydelsen i fattigsager i lokalsamfundet. Men skildringen af fattigvæsenet i de andre nordiske lande rummer også nogle betragtninger over dets funktion, som kunne være inspirerende for den danske forskning. Det udtrykkes således både i det norske indlæg, i det svenske af Ulla Johanson og Karl-Gustaf Andersson, og måske skarpest i det finske af Panu Pulma, at fattigvæsenets politikken egentlig var en del af arbejdskraftpolitikken. Det gjaldt om at hindre arbejdsduelige personer i at tigge, men i stedet få dem til at arbejde og få øget arbejdskraftudbudet. Det var en hovedinteresse i første halvdel af 1700-tallet, og den voksende omsorg for børnenes tarv i anden halvdel af århundredet skyldtes næppe kun filantropiske synspunkter, men også en bekymring hos de ledende mænd for, at befolkningstallet skulle være vigende.

Jørgen Witte

Ove Vandel: *Brødremenigheden i Grønland*. (Forlaget Savanne, 1982). 88 s. 58,50 kr.

Brødremenighedens historie er spændende, og i Danmark er herrnhutternes indsats særlig bekendt som følge af deres virksomhed på Grønland og fra den særlige menighedsby Christiansfeld, der blev grundlagt i begyndelsen af 1770'erne. Det hele startede imidlertid på Grønland allerede i 1733, efter at Hans Egede 10 år tidligere rejste

af sted. Efter tilladelse fra kongen blev der sendt brødre til Grønland direkte fra Herrnhut, og som følge heraf fik den største bebyggelse da også navnet Ny Herrnhut.

Helt frem til år 1900 var brødremenigheden aktiv i det grønlandske samfund, hvorefter den trak sig tilbage.

Det er brødremenighedens virksomhed i de næsten 170 år, forfatteren ønsker at belyse, men desværre bringer bogen intet nyt, og det er sådan set en skam, for brødrenes missionsindsats og hele kulturelle betydning for Grønland er et område, der virkelig kunne kræve og fortjene en dyberegående behandling. Brødremenighedens indsats har nemlig været afgørende for adskillige udviklingslinier i det grønlandske samfund. Nu er bogen desværre kun blevet en kort introduktion og beskrivelse af en indsats, der er på vej til at blive glemt.

Henrik Fode

Johannes Brix: *Lægevirke i Sønderjylland før 1864*. (Udgivet af Sønderjyllands Lægekredsforening v/medicin-historisk udvalg, 1980). Ill. 123 s.

Dette skrift markerer 60-årsjubilæet for den sønderjyske lægekredsforening. Foreningen har i 1970 udgivet et skrift om tiden 1920-70. Denne nye bog handler om tiden før 1864. Det bygger på ældre og nyere trykte kilder og litteratur og består af fire afsnit: læger i Sønderjylland til 1864 (med biografier), fysikatsdistrikterne i det sønderjyske område til 1864, sanitetskollegierne i Slesvig-Holsten 1804-1864, samt lidt uden for denne lokale sammenhæng det militære lazaret på Augustenborg Slot under Treårskrigen 1848-50. I dette sidste kapitel fremdrages de ikke ukendte problemer om-

kring det militære sundhedsvæsen. Bogen fremtræder i øvrigt som en ret isoleret administrationshistorisk redegørelse uden meget samfundsmæssigt perspektiv. Den almindelige udvikling på sundhedsområdet antydes, men forudsættes stort set bekendt.

Dorrit Andersen

Søren Nancke-Krogh; *Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år*. (Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1982). Ill. 156 s.

Ellen Damgaard (udg.): *Peder Lykke – En husmand på heden*. (Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1983). Ill. 364 s., 120 kr.

»Jeg har ikke i skolen lært, at husmænd nogensinde skulle have haft nogen som helst gavnlig indvirkning på vort land«, skriver forfatteren (s. 139), og det tager han revanche for i sin bog, som i høj grad er et epos til husmandens pris. Det skal han heller ikke lastes for, det er godt at engagere sig i sin forskning, og den sociale indignation, som er bogens fundament, er vel begrundet. Det er ikke vanskeligt at vække sympati for husmanden, og det kan gøre ondt at opleve det voldsomme tilbageslag, der er sket for ham og hans livsform i de sidste årtier; personligt har jeg set gløden i ældre husmænds øjne, når de berettede om tidligere tiders sammenhold, om husmandsudflugterne osv. Man kan også medgive, at det er påkrævet at få »husmandslinjen« understreget i danmarkshistorien. Men bogen skildrer ikke danskerne som jordbrugere gennem 6000 år, som undertitlen lover, der fokuseres ensidigt på husmanden, og både herre- og gårdmand fremstår alene som husmandens fjender.

Bogens topografiske udgangspunkt

er den sydlige del af Samsø (Onsbjerg), hvor ejendomsforholdene og husmandsproblemerne var særligt accentuerede, og skildringen er forsøgt bygget op om Peder Madsen (1833-1907), som i 1888 stiftede landets første husmandsforening og som hidtil har været så godt som overset. Det lykkes forfatteren at hæve Peder Madsen lidt ud af anonymiteten, selv om kilde-materialet er spinkelt og konklusionerne til tider på kanten af det bæredygtige, og undervejs får han sagt mange ting, som vækker til eftertanke, også til modsigelse; eksempelvis: de væsentlige elementer til den danske folkekarakter (hvad det så egentlig er?) dannedes i romersk jernalder så at sige på vælling eller grød (s. 17). Husmandsloven 1899 m.m. forhindrede en revolution i Danmark (s. 8). Den sjællandske bondes usselhed – i 1798! – er måske forklaringen på, at bønderne ikke længere orkede at gøre oprør (s. 31).

Det er en af bogens kvaliteter, at forfatteren virkelig har set sig for og spurgt sig for. Der er et udmærket kapitel om landbokvinden i en brydnings-tid, og meget frugtbar er bl.a. indarbejdelsen af kunsthistorisk stof (f.eks. Willumsens Hørup-figur s. 118 f.). Et vigtigt kildemateriale har været Samsø-aviserne, og vel er gamle aviser spændende læsning, men her er de flere steder på vej til at tage magten fra forfatteren. Det bliver for kalejdoskopisk. Men som helhed giver bogen én noget at spekulere på, og det er vel ikke det ringeste, man kan sige som et historisk skrift – helt bortset fra, om man uden videre vil kapitulere og erkende, »at danmarkshistorien er husmændenes historie«.

Takket være en usædvanlig vellykket filmatisering vil bogens hovedlinjer i øvrigt være kendt af en bred kreds.

Ellen Damgaards bog om Peder Lykke er også en husmandsbog, men

næsten så forskellig fra Nancke-Krogshs som den være kan. Ikke at der ikke er ligheder; Ellen Damgaard er også engageret i sit stof, men her giver engagementet sig til kende i etnologens og kulturhistorikerens grundige og detaljerede studier af topografi, miljø, levevilkår, familieforhold osv. Med stor ihærdighed er materiale opsporet i nære og fjerne arkiver. Hvor Peder Madsen kun bliver en galionsfigur i en almindelig husmandshistorie – det er kun som politiker og agitator, vi skimter omridsene af hans personlighed – fremstår Peder Lykke som et helstøbt menneske, som man både kommer til at kende godt og agte højt. Men det skyldes dog først og fremmest, at han selv får mæle, i sig selv bemærkelsesværdigt for en mand af hans herkomst; han førte først dagbog og skrev senere sine erindringer foruden en kort sognehistorie, og disse ting udgør hovedstammen i bogen. Og han er både en god og en lun fortæller. Hermed er allerede antydnet, at hans skæbne blev så aldeles forskellig fra Peder Madsens. Peder Lykke (1850-1937) begyndte også på næsten bar bund som fattig landarbejder, men han endte som en forholdsvis velsitueret husmand med 2 heste, 3 køer og 50 tdr. land for en stor del opdyrket hede. En vigtig del af forklaringen ligger i, at skuepladsen er flyttet fra Samsø til Vestjylland (Nees sogn ved Nissum Fjord og Vesterhavet), hvor livs- og udviklingsbetingelserne var ganske anderledes end på Samsø, ikke mindst takket være heden; men tilværelsen var for øvrigt også stærkt præget af fjordens og havets naboskab. De sociale skel var her modererede, men absolut ikke fjernede. Stiltfærdigt, men gribende fortæller Peder Lykke om sit bryllup, som blev bekostet af hans tidligere husbond. Bruden måtte ikke pyntes og ikke få følge til kirke, og brudens mor var for fattig

til, at hun måtte inviteres med. Det var en oplevelse af standsforskel, som sved sig fast.

Et næsten utroligt slid kostede det at nå så vidt, som Peder nåede. Alle slags job tog han sig på for at skaffe penge, om det så var at gå til Lemvig med et brev for at tjene 50 øre. I starten var det 12 timers hårdt arbejde på fremmed grund og bagefter i gang med spaden på egen jord, fordi der ikke var råd til trækraft. Det afgørende punkt for daglejer-husmanden nåedes, når det skulle afgøres, om man ville fortsætte med at arbejde for andre eller gøre forsøget med at koncentrere sig om sin egen bedrift. Det sidste passede ikke i bøndernes kram, men det skal dog siges, at Peder blev bakket op af et par nabogårdmænd, da han havde truffet sit valg stærkt tilskyndet af sin djærve kone, Stine.

Peder Lykkes og Ellen Damgaards bog – sådan må man udtrykke det – kaster lys over en mængde forskellige forhold og sysler og vil være til glæde for enhver med sans for kulturhistorie. Det er tilmed et smukt værk med mange fine billeder, gårdskitser og kort.

Paul G. Ørberg

Peter Beck: *Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham. Præst i Vestjylland 1834-47 og i Ullerup på Sundeved 1848-64.* (Poul Kristensens Forlag, Herning, 1981). Ill. 184 s.

Pastor N.L. Feilberg (1806-99) huskes nu mest for sin indsats som sognepræst 1848-64 i Ullerup i Sundeved, hvor han kom til at betyde meget både for den kristelige og den nationale udvikling i sognet. Fhv. lektor Peter Beck, der selv er født og opvokset i Ullerup, har skrevet en letlæst og charmerende bog om Feilberg og hans omgivelser, hvori

også tidsbaggrunden karakteriseres fint. Feilberg voksede op i et finkulturelt embedsmandshjem i København, men udviklede i sin tid som præst først i Vestjylland og senere i Sønderjylland en stor forståelse og sympati for jævne menneskers tankegang og for de folkelige og nationale strømninger, der var under udvikling i tiden. Den foreliggende bog, der fremtræder i en meget smuk skikkelse, bygger både på trykte og utrykte kilder, hvoraf en stor del stadig er i privat eje.

Dorrit Andersen

Poul Dam: *Politikeren Grundtvig* (Forlaget Aros, 1983). 96 s., 90 kr.

I anledning af 200-årsdagen har Folketingets præsidium villet hylde Grundtvig for hans omfattende folkeoplysning, der danner så væsentlig en baggrund for demokratiets vækstbetingelser i Danmark. Præsidiet har derfor med god grund ladet den erfarne højskolemand og politiker Poul Dam skrive om en ret upåagtet side af Den Gamles virke, om politikeren Grundtvig.

Det er i vid udstrækning blevet en fortjent rehabilitering oven på det almindelige omdømme, at »der i sandhed ikke sad noget politisk hoved på Grundtvig« (Erik Henrichsen). Bogen er fuld af træffende bemærkninger, der bærer præg af forfatterens fortrolighed med Grundtvigs person, men desto mere kunne man have ønsket, at den rent politiske virksomhed ikke var blevet anskuet så isoleret fra hans historiesyn og øvrige virke. Det ville have været i Grundtvigs egen romantiske ånd, at helheden i dette kom til orde, så meget mere som Dam er på det rene med, at hans verden ikke ville have været »hel for ham, hvis han havde vist det politiske fra sig« (s. 14).

Bogen er lille og upretentiøs, og det også meget store materiale er ikke gennemgået så systematisk, at der er vundet noget sammenhængende syn på Grundtvigs politiske anskuelser. Mange af betragtningerne er derfor hypotetiske, hvad Dam er klar over, og mange af de i øvrigt valgte citater står for isoleret og uformidlet. Men bogen er skrevet så godt og indfølelse, at den giver lyst til at fordybe sig yderligere i kildematerialet, hvilket ikke er den ringeste ros.

Særlig på ét punkt synes der grund til at korrigerer forfatteren. Der er næppe grund til at tro, at Grundtvig på dansk grund var nogen ubetinget tilhænger af parlamentarismen i dens engelske form. Snarere var han som Monrad interesseret i, at enevælden, som han oprindelig støttede, langsomt udviklede sig imod parlamentarismen, nemlig via det ældre og siden det yngre konstitutionelle system. I begge disse ville kongemagten nemlig bevare dels en stor, dels en betragtelig indflydelse, og i det ældre konstitutionelle system ville kongens tillid til de ansvarlige ministre således være nok så væsentlig som rigsdagens.

Der er derfor imod Dams opfattelse grund til at tillægge Vilhelm Birkedals erindringer stor vægt, hvor han mener, at Grundtvig i martsdagene 1848 fortsat stod under indflydelse af sit gamle politiske løsen:

*Kongehånd og folkestemme,
begge stærke, begge fri.*

Grundtvigs næsten systematiske mangel på automatisk loyalitet over for ministrene og hans ofte fremfusende, skarpe kritik over for disse var derfor heller ikke udtryk for nær så anarkistisk og radikal en holdning, som Dam synes at mene.

Kongen stod med sin årvågne kritik

på den ene side af den ansvarlige regering, rigsdagen på den anden, og hans holdning var både i realiteten og for Grundtvig nok så afgørende for ministeriets skæbne som rigsdagsmedlemmernes. Sandsynligvis kan man derfor i vid udstrækning opfatte den omstændighed, at Grundtvig gang på gang fremsatte særsynspunkter, som han på forhånd vidste ikke kunne vinde flertal i rigsdagen, som udtryk for indirekte appeller til majestæten om at gøre disse til sine egne. Grundtvig var jo, som Dam med rette gør opmærksom på, meget selvbevidst også som politiker og ikke i tvivl om, at han gav nok så vægtigt udtryk for folkestemmen som de fleste af sine kolleger i rigsdagen. Hvad var da mere naturligt, end at netop han vejledte den magtfulde kongehånd.

Det gælder her om flere andre steder i bogen, at Dams eget politiske ståsted er smittet lidt for meget af på hans Grundtvigopfattelse, så han gør Grundtvig mere demokratisk og socialt bevidst end rimeligt. Når balancen alligevel er bevaret, hænger det sammen med, at Dam selv er forblevet stærkt præget af sit nære forhold til Arne Sørensens ofte misforståede Tredie Standpunkt, der ikke var fascistisk, men søgte at skabe en alliance mellem den sociale ligheds- og retfærdighedspolitik, som venstrefløjen ønskede, og den nationale samling, som højrefløjen stod for, og som Grundtvig selv blev så fremtrædende en talsmand for i reaktion mod den fremtrængende tyskhed.

Poul Dams smukt illustrerede bog fortjener at blive læst. Han er gået til opgaven med den gavnlige udgangsposition, at Grundtvig »på mange måder er ... lige så uforstået idag som dengang, for stor og mangfoldig til at kunne rummes i gængse kategorier«. Derfor har han ikke som så mange andre voldtaget Grundtvig, men har med

perspektiv kunnet give begyndelsen til en nyvurdering af Den Gamles betydelige politiske indsats.

Leo Tandrup

William E. Wiinstedt: *En marinelæges dagbog i Vestindien og ved Østersøescadren*. Udg. ved Jørgen H. Barfod. (Lademan, 1979) 282 s.

Denne bog indgår i memoireserien *Mennesker og Minder*, udsendt af Lademanns forlag.

Det er let forståeligt, at man falder for fristelsen til at udgive denne dagbog; der er jo ikke bevaret for meget af den slags. Det er blevet en smuk udgivelse, endda med farvebilleder og en fin grafisk udformning. Så meget mere må man beklage de højst utilstrækkelige udgivelsesprincipper. Den første halvdel af dagbogen, formentlig omhandlende sejlturen til Vestindien eksisterer ikke mere, og intet oplyses f.eks. om, hvor nærværende halvdel kommer fra, eller hvorledes den har overlevet.

Dagbogen fra 1864 giver så godt som intet indblik i marinelægens arbejde, men næsten udelukkende i Wiinstedts private interesser, der gik på selskabelighed, kurtiseren og mad, kulminerende med optakten til forlovelsen med en vis Fanny Kehlet, datter af en københavnsk fabrikant. Her svigter udgivelsen atter. Hver gang man træffer navnet på en flådeofficer, oplyses det prompte, hvornår han blev kadet samt det videre forløb af hans karriere, ligesom skibes bestyknings beskrives i detaljen. Det kan rimeligvis have en vis betydning, selv om den slags oplysninger ikke er svært tilgængelige. Hvad der imidlertid ville have langt større betydning i sammenhængen er personalhistoriske oplysninger omkring Wiinstedts familie, dennes og hans om-

gangskreds. Her svigter udgivelsen næsten totalt. Om Wiinstedt selv oplyses ikke en gang hans dødsår (som var 1898). Hvis det har været for svært med disse personalhistoriske oplysninger, savner man information om, hvad der er gjort for at skaffe dem.

Det ville i hvert fald have været muligt at sætte en note på Nyborg-købmanden Winckler, hvis døtre Wiinstedt træffer. Hertil kommer, at de personalhistoriske oplysninger er anbragt i de fortløbende noter i stedet for at være trukket ud i et personregister med henvisninger; så det hele er ikke så godt.

Det skal dog endelig siges, at udgiverens sammenfattende bemærkninger omkring dagbogens enkelte dele er udmærkede. Og så er det kulturhistorisk interessant at følge denne spradebasselæges selvreflekterende og navlebeskuende overvejelser over eget image; samt hans hanedans omkring »The Dove«, som han kalder sin fremtidige hustru.

Ib Gejl

L.S. Ravn: *Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920*. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1981). 206 s., ill.

Den nordslesvigske skolehistorie, særlig i tiden 1864-1920, har altid tiltrukket sig stor opmærksomhed. Det er skolens rolle som redskab i den tysknationale indoktrinerings tjeneste, der især har betinget denne interesse. Administrationshistorie og kulturkamp er vævet ind i hinanden i denne tid med et klart politisk mål for øje.

Forfatteren til denne bog, fhv. stads-skoleinspektør L.S. Ravn, har selv været både elev og en kort tid før genforeningen også lærer i den tyske folkeskole. Han har et stort skolehisto-

risk forfatterskab bag sig, et forfatter-skab, der i høj grad har været biogra-fisk orienteret. I 1977 udkom således det store værk *Lærerne i Nordslesvig* ca. 1814-1920, og meget af materialet, der er samlet i forbindele med dette værk, udnyttes også i denne bog. Dens formål er ikke at fortælle hele den nordslesvigske folkeskoles historie un-der preussisk styre. Hovedemnet er særlig landsbyskolen i brydningen mel-lem dansk og tysk, samt lærernes dagli-ge gerning. Bogen indeholder først en kronologisk gennemgang af udviklin-gen med hovedvægten på myndighe-dernes skolepolitik og de administrati-ve forhold. Derefter følger en række emnemæssige afsnit, hvoraf de største handler om læreruddannelsen og om tilsynsmyndighederne. Selv om det er et spørgsmål, om bogen indeholder så meget nyt, er det nyttigt, at der nu fo-religger en sammenfatning af forfatte-rens egne og andres forskningsresulta-ter og erindringer. Det skal tilføjes, at bogen er forsynet med et fint billedma-teriale, hvoraf en stor del ikke har væ-ret brugt før.

Dorrit Andersen

Anders W. Berthelsen: *Frispark. Om den danske fodboldbevægelses hi-storie*. (Clausen bøger. Aschehoug, 1983). 110 s. 118 kr.

Denne bog er en bearbejdet udgave af et speciale i dansk af cand.mag. An-ders W. Berthelsen, der tillige er jour-nalist. Det gælder for dette som for fle-re andre danskspecialer med kultur- og socialhistorisk emne, at personligt en-gagement og en politiserende holdning har erstattet objektivitet og kildekritik (s. 27: »Der findes ingen pålidelige un-dersøgelser af spillernes sociale status i danske fodboldklubber, men dagbla-det Social-Demokraten hævdede i

1929, at 75% af alle danske idræts-mænd var arbejdere«).

Berthelsens udgangspunkt er en stærk tilknytning til Odense-fodbold-klubben Marienlyst og til arbejderklas-sen. Det er således *arbejderfodbold*, der er hans hjertebarn, og det er be-stemt ingen central indfaldsvinkel til emnet. Selv fastslår han da også, at »arbejderfodbolden« aldrig blev nogen modkultur, men snarere en efterlig-ning af det bestående. Interessant i bo-gen er dog skildringen af forholdet mellem Dansk Arbejder Idræt (DAI) og Dansk Idræts Forbund (DIF) og li-geledes arbejderolympiaderne; men ellers er der tale om en meget spinkel fremstilling af fodboldens opkomst i Danmark, dens udvikling bort fra klubbernes klassepræg og kvarterstil-knytning og endelig dens tiltagende kommerialisering; afsluttet med en halv snes siders statistik, som man kan finde alle mulige andre steder.

De udblik, forfatteren foretager til andre lande, er ret tilfældige og tager ikke hensyn til de helt afgørende for-skelle mellem dansk fodbold, der end-nu ikke helt har tabt sit præg af idræt og f.eks. engelsk fodbold, der fungerer på en helt anden måde, gennemprofes-sionaliseret i generationer som den er. Den sidste har f.eks. bestandig bevaret sin basis i arbejderklassen bl.a. som modpol til aristokratiske sportsgrene (cricket, tennis), hvorimod dansk fod-bold er langt bredere funderet socialt og langt svagere økonomisk. Helt ab-surd bliver det næsten, når forfatteren nævner nordireren George Best som et eksempel på en, »som ikke ville give slip på vin og kvinder, blot fordi han var en eminent boldspiller«. Denne be-tragtning kan muligvis have sin rime-lighed for *amatører*, men man kan ikke opfylde en *professionel* kontrakt, hvis man ved kampens begyndelse ligger fuld hjemme i sin seng. Lignende let-

færdige forestillinger strømmer fra forfatterens pen, og det fører til en del selvmodsigelser.

Ib Gejl

Margrethe Loerges: *Drachmanns musser*. (Hernov, 1981). Ill. 315 s., 256 kr.

Denne bog i stort format er smukt sat op (Erik Ellegaard Frederiksen) og forsynet med gode illustrationer, der desværre, som man ofte ser med offset på meget hvidt papir, er noget sortsmudske. Bogens titel er ikke velvalgt, da den først og fremmest handler om forholdet mellem Drachmann og hans anden hustru, den intelligente og viljestærke Emmy Culmsee. Hovedkilderne er korrespondance mellem de to samt Emmys dagbog. Forfatterinden gør opmærksom på, at bogen er skrevet på grundlag af arkivalier, som med stor velvilje er stillet til disposition af familien og Det kgl. Bibliotek; man må hertil stille spørgsmålet: hvilke og hvorledes?

Rundt regnet halvdelen af bogen består af citater, og breves datering er som regel anført; men Margrethe Loerges vælger og vrager efter ukendte kriterier i et kildemateriale af ukendt omfang. Der er ikke personalhistoriske eller andre noter til brevene, så bogen må siges at være for en aktuel, interesseret kreds, mens dens værdi for kommende tiders Drachmann-forskning er for ringe. Der er heller ikke noget navneregister. Måske har bogens emne ikke den store betydning, men der er dog knyttet kultur- og litteraturhistoriske aspekter til det.

Trods forfatterindens selektion i materialet er der kommet mange private småting med i citaterne, så læsningen lejlighedsvis er triviell. Kilder er først rigtig spændende, når de bliver brugt.

Ib Gejl

Susanne Mørch Flagstad og Susse Laustsen: *Kontormiljøets historiske udvikling – en registrering af kontorarbejdet og kontorbyggeriets udvikling*. (Statens byggeforskningsinstitut, 1983). 103 s., 107,35 kr.

Denne rapport er tænkt som historisk baggrund for Byggeforskningsinstituttets arbejde med problemer og planlægning i kontormiljøet. Den er delt i tre dele, dækkende perioden før 1918, 1918-45 og 1945-80; den historiske udvikling skitseres meget kort, og eksempler i tekst, foto og grundplan på markante kontorbygninger præsenteres. Eksempelsamlingen fylder tre fjerdedele af bogen, så tilbage til fremstillingen med mange billeder og grafiske fremstillinger bliver der 20-30 sider; det er begrænset, hvor langt man kan komme ud over banaliteterne på så få sider. Der er fortrinsvis noget om arkitektur og indretning; om livet i kontorerne så godt som intet.

Som eksempelsamling på kontorbyggeri gennem 100 år fungerer rapporten imidlertid udmærket.

Ib Gejl

Rie Holm: *Dansk Kvindesamfund i Odense 1890-1900. En studie i sammenhængen mellem livsvilkår og kvindebevidsthed*. (Odense Universitetsforlag, 1981). 369 s., ill.

Denne bog beskæftiger sig med Dansk Kvindesamfunds Odensekreds i de første ti år af dens eksistens. Det er en let revideret udgave af en sølvmedaljeafhandling ved Odense Universitet 1978. I sin indledning beklager forfatteren det resultat, der er kommet ud af anstrengelserne. Da der var tale om en prisopgave, måtte »det kvindepolitiske brugsaspekt« ryge ud af manuskriptet – som uvidenskabeligt. Forfatteren »bukkede under i slagsmålet med de

mandlige præmisser for videnskabelighed« (s. 11). Hun har dog alligevel ikke villet skrive bogen om før udgivelsen, hvad der kan undre på denne baggrund.

Det er blevet en meget detaljeret, ofte overdetaljeret, undersøgelse, der har spørgsmålet om kvindebevidsthedens udvikling og karakter som hovedemnet. I det omfang, kildematerialet tillader det, belyses særlig foreningens tre ledende kvinders baggrund samt kredsen om dem som helhed. Forfatteren er ud fra en nutidig betragtning ikke altid tilfreds med bevidsthedsniveauet i foreningen. Der er lagt et stort arbejde i at identificere medlemmerne, og 93 af periodens 135 medlemmer er blevet sikkert identificeret. Flertallet af dem var yngre, ugifte middelstandskvinder, hovedsagelig beskæftiget i servicefag. Dette resultat svarer til vor viden i almindelighed om Dansk Kvindesamfunds sammensætning. Medlemmernes baggrund prægede deres virke. Allerede Agnete Rasmussen har i Dansk Kvindesamfund og sædelighedsfejden 1887 (1972) påvist, at Dansk Kvindesamfunds virke var ideelt og ikke socialt og økonomisk orienteret, og dette bekræftes af Odenseundersøgelsen.

Trods sin noget uoverskuelige karakter er der tale om en nyttig bog, der bygger på en stor arbejdsindsats og præges af forfatterens stærke, aktuelt betingede engagement.

Dorrit Andersen

Bjørn Svensson: *Tyskerkursen*. (Centrum, 1983). 160 s.

Veloplagt og polemisk tager Bjørn Svensson i denne kritiske bog fat på den danske Tysklandspolitik fra systemskiftet til slutningen af 1. verdenskrig. Det sker hovedsagelig på grundlag af den foreliggende litteratur. Det

nye er den særlige synsvinkel, han har villet analysere stoffet under.

Man kan spørge, om det er særlig velvalgt at gribe et polemisk stempel fra samtiden som redskab. Oppositionen angriber jo som regel den siddende regering for den upopulære nødvendighed, som den måske selv hverken ville eller kunne forvalte anderledes, hvis den var så lykkelig at få lov. Svensson tangerer flere gange problemet. Blandt andet konstaterer han, at det ikke var tilpasningen til Tyskland i sig selv, men denne politiks overdrivelser, der måtte virke – og stadig virker – anstødelige. Men man savner i bogen klare forsøg på at bestemme, hvor grænsen mellem rimelig tilpasning og overdrivelse lå. Ofte forekommer det, at det navnlig var udenrigsledelsens forestilling om at kunne overbevise Berlin om, at stemningen i Danmark var mindre tyskfiendtlig, end den faktisk var, der affødte overdrivelserne. Det var i hvert fald tilfældet med den nok så berømte Rubin-artikel fra 1911, som Svensson gør en del ud af. Men hvad betød slige overdrivelser ud over at frembyde en angrebsflade for oppositionen i Danmark? De væsentlige træk i Berlins politik havde den vel næppe indflydelse på?

Eksempler på mere substantielle overdrivelser rummer bogen ikke mange af. Svensson anfører specielt optantbørnkonventionen fra 1907. Men det forekommer ikke umiddelbart indlysende, at regeringens pligt til at hindre danske embedsmænds deltagelse i agitationen for den sønderjyske sag skulle veje fordelene ved de mange naturalisationer ned. Og det er næppe heller rigtigt, at den danske regering med konventionen fraskrev sig enhver ret til at kræve en folkeafstemning om Nordslesvigs tilhørsforhold. Den kunne jo begrundes anderledes end i en henvisning til paragraf fem.

Socialdemokratiet må lægge ryg til

mange af Svenssons angreb. Ganske vist er det rigtigt, at der bestod nære forbindelser til SPD, og det er da også værdifuldt, at Svensson forsøger at give et overblik over dem, men da samarbejdet principielt udsprang af fornemmelsen af et internationalt fællesskab, savner man en nærmere begrundelse for at rubricere det under »tyskerkursen«, især da i betragtning af den overvægt denne side af emnet har fået.

Spredt i bogen findes der enkelte bidrag til en karakteristik af den udenrigspolitiske opinion i Danmark under 1. verdenskrig. Eksempelvis kan nævnes redegørelserne for Morten Pontopidans, Karl Gjellerups og Georg Brandes' synspunkter. Her har Svensson fremdraget stof af interesse og dermed også understreget savnet af en bredere kortlægning af denne tids udenrigspolitiske opinion.

Johan Peter Noack

Gustav Pedersen: *Erindringer og konklusioner fra et liv i politik*. Ved Tage Kaarsted og Jørgen Thomsen (Fremad, 1983). 295 s., 125 kr.

Midaldrende og ældre vil huske Gustav Pedersen, i det mindste for øjenbrynerne når de oplevede ham i TV på Folketingets formandsstol. I nyere dansk politik har vel kun Thorkil Kristensen præsteret magen til abnormt udviklede bryn. Men Gustavs var mørke.

Ellers rider tiden så hurtigt at det nok er rigtigst at minde om at Gustav Pedersen var fagforeningsmand, aktiv fra sin ungdom på et dengang marginalt område som handels- og kontor-medhjælpernes, stærkt medbestemmende da HK i 1932 gik ind i LO (som hed DsF, dvs. de samvirkende fagforbund), og formand 1938-49 samt medlem af LO's forretningsudvalg 1946-64, og samtidig aktiv som socialdemokra-

tisk politiker: folketingsmand 1924-26 og 1934-64, formand for rigsdagsgruppen 1947-50, statsrevisor 1949-64 og Folketingets formand 1950-64. Altså som organisationsmand så indflydelsesrig som en HK'er dengang kunde være, som politiker en betydelig skikkelse i andet geled, en person med gode muligheder for at iagttage og dertil med lyst og sans for at ræsonnere over hvad han så.

Gustav Pedersen vilde ikke skrive sine erindringer, derimod gik han straks i 1964 i gang, fortæller Tage Kaarsted i sin indledning, med at skrive sit eget slægtleds politiske historie. Gentagne omskrivninger og tilføjelser gjorde at der ved hans død i 1975 i alt forelå 3.043 sider. Kaarsted (danske historikeres mest utrættelige sporhund, i hvert fald siden Aage Friis) hørte om det og har sammen med Jørgen Thomsen gjort det trælse arbejde med at få »en bog af et rimeligt omfang« ud deraf. Det skal de have tak for. Der er ingen sensationer i bogen. Men den lidt knirkende titel, som er Gustav Pedersens egen, fra tredje version, dækker over en fremstilling som man får mere ud af ved nærlæsning end ved første hastige gennemlæsning. Gustav Pedersen var selvfølende (hvormed ikke er sagt: selvovervurderende mere end så mange af os er) og havde kanter og sine meninger; det bidrog til at gøre ham til en selvstændig og derfor interessant iagttager.

Her er kun plads til nogle appetitvækkere: en ret fyldig skildring af striden i og splittelsen af SUF (Socialdemokratisk Ungdomsforbund) 1915-19 set fra Århus-fløjens synspunkt, altså de partitros, men ikke uden nogen forståelse for de andre; interessevækkende kommentarer vedr. Bramsnæs' og Buhls penge- og kreditpolitik i 30'erne set i relation til arbejdsløsheden og i lys af den fra 20'erne nedarvede inflationsangst (Bramsnæs: »Vi kan ikke le-

ve af at lave landeveje«; Buhl i 1937: »Denne regering har gennemført en stor anlægsvirksomhed med støtte til mange sider, med store beskæftigelsesforanstaltninger, uden at forøge statens gæld«); detaljer omkring funktionærlovgivningen 1938; overvejelser (uden konklusion) om Alsing Andersen var eneansvarlig for cirkulæret af 2.9. 1943, der kom til at koste ham så dyrt; o.m.a..

Særlig omtale fortjener de mange bredt tegnede portrætter af partifæller og modstandere. Langt de fleste giver en god og indtrængende analyse, nogle er ypperlige. Bedre karakteristik af J.C. Christensen mindes jeg ikke at have læst. J.O. Krag brød Gustav Pedersen sig ikke om. Han får hug også når han ikke nævnes ved navn, som når det om arbejdskonflikten 1956 hedder at H.C. Hansen måtte køre den igennem »næsten udelukkende under udfoldelsen af egne kræfter« (Krag var arbejdsminister), og hans dagbog (unægtelig en publikation som ikke vidner om nogen udviklet fornemmelse for takt) latterliggøres som eksempel på hvad det betyder for et gammelt arbejderparti at få som leder en akademiker der er begyndt i toppen. Når Gustav Pedersens lidenskab er vakt lader han den få sit løb, som også i omtalen af P. Munch; men også da er det værd at læse hvad han har på hjerte.

Lys og skygge kastes over billedet af Hans Hedtoft, nok mere skygge end adskillige socialdemokrater (og f.eks. en Svend Thorsen) vilde finde rimeligt. Det er jo, ret beset, en hård dom, når det i en sætning der udgør et afsnit for sig hedder: »Han var taler mere end noget andet«. Der anføres også »mangel på en gennemført stadig sikkerhed« og »vægelsind«, og den velkendte forståelseskløft mellem Hedtoft og Bertel Dahlgaard er det ikke Dahlgaard der får skylden for. Men lys er der også. Så billedet virker troværdigt

som udtryk for én af de opfattelser en topnær socialdemokrat kunde have af Hans Hedtoft.

Billedet af Hedtoft behøver ingen yderligere forklaring. Meget muligt uretfærdigt fristes man til at spørge om det er påvirket af at Hedtoft aldrig tilbød Gustav Pedersen en ministerpost. Han kunde med god grund føle sig fuldt så kvalificeret som nogle af dem der blev kaldet. Selv siger han blot (pp. 250-51): »Vi var nogle stykker, som var for unge til at være i forgrunden i Staunings glansperiode, og som efter den anden verdenskrigs og overgangstidens afslutning var blevet for gamle – og vel også lidt for tilbøjelige til at hævde vor personlige selvstændighed«. I karakteristikken af Hedtoft står der (p. 188), lidt uformidlet: »Det skete også, at Hedtofts begejstring for en partifælle pludselig af en eller anden grund blev kølnet så hurtigt, at det vakte opmærksomhed«. Har Gustav Pedersen blandt andre sig selv i tankerne? Det behøver ikke at være tilfældet.

Festlig var Gustav Pedersen næppe og lyriker slet ikke. Men den bog der er kommet ud af hans skrivelser er interessant læsning, især for den der ved noget i forvejen.

Erik Rasmussen

Knud Fanø, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson: *Det unge grænseværn*. (Andr. Clausens Boghandel, Sønderborg, 1983) 328 s., 150 kr.

I 50-året for Det Unge Grænseværns oprettelse i 1933 er denne nationale organisations tidligste virke nu blevet indgående behandlet i en fornemt udstyret publikation. Resultatet er blevet en meget solid, traditionel foreningshistorie, der er med til at kaste lys over de danske bestræbelser i 1930'erne på at dæmme op for de lokale tyske krav om en grænserevision.

Skabelsen af DUG blev den unge sønderjyde Peter Marcussens livsværk. Under indtryk af den nazistiske magt-overtagelse i Tyskland og det forstærkede pres på den dansk-tyske grænse tog han i 1933 initiativet til dannelsen af et fællesråd for alle danske ungdomsorganisationer, som kunne koordinere det nationale arbejde og styrke danskheden i grænselandet.

Den nye organisation med navnet Det Unge Grænseværn kom til at sætte ind på mange felter. Dens aktiviteter spændte lige fra økonomisk støtte til foreninger, kursus- og studiekredsaktivitet, foredrag, udgivelse af egne publikationer og drift af vandrehjem til organisering af frivillige arbejdslejre. Hertil kom de store nationale manifestationer i 1930'erne i form af de årligt tilbagevendende stævner rundt omkring i Nordslesvig, hvoraf de største kunne samle op til 35-50.000 deltagere. Med hensyn til de sidstnævnte er det dog nok lidt overdrevet, når bogens forfattere mener (s. 43 og 50), at de to store folkemøder i Tønder og Dybbøl i 1933 virkede dæmpende på de lokale tyske angreb på grænsen. De mere spagfærdige toner, som kom til at lyde fra slesvig-holstensk side i den følgende tid skyldtes først og fremmest et tilhold fra rigsregeringen om, at man skulle forholde sig i ro. De store stævnens betydning lå derimod i, som det rigtigt påpeges i bogen, at de styrkede den indre danske front, og at man »viste flaget« i Nordslesvig.

Fra første færd spillede Danmarks tilknytning til Norden en væsentlig rolle for Det Unge Grænseværns virksomhed. Denne nordiske bekendelse blev helt åbenbar, da organisationen kort tid efter den tyske besættelse i 1940 på Peter Marcussens foranledning skiftede navn til Dansk-Nordisk Ungdomsforbund. Navneskiftet kom som et chok for en meget stor del af medlem-

merne og var på længere sigt med til at svække virksomheden. Det var i erkendelsen heraf, at man i 1954 vendte tilbage til det gamle navn.

Bogens hovedemne er som nævnt DUG's storhedstid fra 1933-1940, mens tiden under besættelsen og efter befrielsen er behandlet mere summarisk. Som så mange andre nationale organisationer gik det medlemsmæssigt støt ned ad bakke for Det Unge Grænseværn i tiden efter 1945, men organisationen lever fortsat om end i en mere beskedne skikkelse.

Som bilag til den velskrevne bog findes fire taler af fremtrædende DUG-repræsentanter i 1930'erne samt en række erindringer fra gamle medlemmer, som fortæller om DUG's virke rundt omkring i landet. Tilsvarende er bogen rigt illustreret. Billedredaktøren fortjener her ros for de meget fyldige billedtekster, som på udmærket måde supplerer den øvrige tekst og giver en lang række personalhistoriske oplysninger.

Henrik Becker-Christensen

Egil Barfod: *Sabotageorganisationen Holger Danske. Opståen og Udvikling.* (Samlerens Forlag. 1983). 87 s.

Det er klart, at Holger Danskes historie ikke kan rummes på så få sider, hvoraf endda mange er brugt til genoptryk af beretninger om enkeltaktioner. Forfatteren, der en tid var leder af organisationen, præciserer da også i indledningen, at han kun har villet »skrive rammerne dertil«. Opgaven er blevet særlig vanskelig, fordi Holger Danske gang på gang blev ramt af tyske optrevlinger og måtte genopbygges, så kontinuiteten fra én periode til den næste blev spinkel.

Bogens gennemgående tema er da

også forsøget på at rekonstruere den organisatoriske opbygning i de enkelte faser, mens de mange aktiviteter kun er belyst ved eksempler. Resultatet er en skitse, der står som en appel om at få udfyldt det tomrum, som efterlades af det sparsomme beretningsmateriale om de enkelte gruppers og personers virke. Rimeligvis vil organisationens karakter og udvikling træde klarest frem, hvis man forstår den som et relativt løst forbund af grupper med hver sin tilværelse.

Henning Poulsen

Musse Hartig: *Kvinde i modstandskampen*. (Historisk Revy. 1982) 123 s.

Det er på flere måder en bemærkelsesværdig erindringsbog. Forfatteren var gift med en kunstmaler og modstandsmænd, aktiv i sabotageorganisationen BOPA, og hun skildrer den illegale tilværelse, som den tog sig ud set fra hendes side. Et eksempel: Den store aktion mod fabrikken Globus er emne for et kapitel. Men dens forløb skildres ikke. Derimod hører vi om en side af forberedelserne, familieture med hund og barnevogn forbi fabrikken, mens den blev studeret, og vi hører om afslutningen, da hendes mand kom hjem, oprevet, chokeret, og hendes bestræbelser på at få ham til at falde til ro igen. Om aktionen kun, at den var lykkedes.

På 40 års afstand er kontrasterne blevet skarpere, nuancerne blegere i erindringen, og det præger også bogen, hvis heroiske grundtone undertiden virker påtrængende. Alligevel har den fastholdt en række markante situationer og indtryk af uomtvistelig kildeværdi, og med sit litterære talent har forfatteren formået at gøre dem levende. Måske er det først og fremmest

lykkedes, fordi det virkelig drejer sig om personlige erindringer uden megen støtte i senere læsning. Således i næstsidste afsnit, hvor hun i begyndelsen af maj 1945 overværede udpakningen af et våbenlager i en præstegårdslade i Sydsjælland. »Her lå de altså, nogle af de våben, som vi havde savnet så hårdt i disse fem år, smukt emballerede i olieret papir og ventede på krigens afslutning«, skriver hun med ægte indignation. Efter alt hvad vi nu ved om våbenforsyningerne, havde de næppe været i landet i mange uger. Men det kunne hun jo ikke se dengang.

Henning Poulsen

Kaare Rübner Jørgensen: *Det gælder din frihed. En film om Danmarks besættelse*. (Den danske historiske Forening, 1982). 362 s.

Bogen er en kritisk gennemgang af Theodor Christensens og Karl Roos' dokumentarfilm om besættelsesårene. Den havde premiere i maj 1946 og præsenteredes for publikum i Frihedsrådets navn.

Forfatteren konkluderer, at filmens historiske værdi først og fremmest ligger i, at den kan betragtes som »et levn fra årene 1945-1946«, nærmere bestemt som et led i modstandsbevægelsens opgør med den neutralitetspolitik, de danske regeringer havde ført i dette århundredes første fire årtier og under ændrede vilkår søgte at videreføre i de første besættelsesår. Derved blev den led i den holdningsændring, som i 1949 muliggjorde tilslutningen til Atlantpagten, en ironisk konsekvens, da filmens skabere begge var medlemmer af det kommunistiske parti.

I den detaljerede analyse af fortællingen er forfatteren da også nået til det resultat, at filmen ikke helt var talsmand for datidens kommunistiske

synspunkter, hvorimod der var »fuld overensstemmelse mellem filmens vurderinger og den kritik, der i tiden før krigen kom fra national-militaristisk, konservativ side«. Her henvises især til dens heroiske grundtone og lighedstegnet mellem nedrustning og tyskvenlighed.

Denne grundholdning træder frem som en generel tendens i filmen. Der er anvendt det klassiske kneb at sammenligne en parts praksis med en andens idealer – in casu politikernes indrømmelser til tyskerne på den ene side, modstandsbevægelsens vellykkede aktioner på den anden. Forfatteren har søgt at efterprøve sandheden af de oplysninger, filmen formidler, idet han i hovedsagen har henholdt sig til den litteratur, som forelå, da filmen blev lavet; men fremgangsmåden er ikke fulgt konsekvent, og kritikken har undertiden karakter af uenighed om den politiske tolkning. Spørgsmålet er, om det ikke havde været mere hensigtsmæssigt at begrænse sammenligningen til de dele, hvor han fra sin gennemgang af Theodor Christensens arkiv kender det præcise forlæg.

Hovedparten af undersøgelsen er viet den kildekritiske analyse i snæver forstand. Er optagelserne, hvad de gav sig ud for at være? Det kan i vidt omfang besvares benægtende. Mod producenternes forsikring om, at filmen i alt væsentligt var bygget på illegale optagelser tilbage til april 1940, står analytikerens konstatering af, at illegal film ikke optræder før august 1943 og i det hele kun spiller en begrænset rolle, selv blandt de autentiske klip. De er suppleret med legal dansk film, tysk film og engelsk-amerikansk film. Ved at lade al tvivl komme anklagede til gode når forfatteren frem til, at lige godt halvdelen af de ca. 2200 klip kan bære betegnelsen autentiske optagelser. De 29% er senere fotos, herunder

rekonstruktioner, mens 15% nok stammer fra krigen, men forestiller noget andet.

Denne bestemmelse er nødvendig for historikere, der vil anvende filmen som kilde til det, den forestiller. Her nedgøres det eneste forsøg, der er gjort på at anvende denne films billeder. Børge Outze introducerede i »Danmark under den anden Verdenskrig« en hidtil ukendt tysk general, som han fandt på et billede fra 9. april 1940, og som han formodede skulle have været militær kommandant, hvis det var kommet til kamp. Teorien afvises, ikke blot fordi identificeringen af generalen er problematisk, men afgørende, fordi billedet slet ikke stammer fra den 9. april.

På den anden side afviser forfatteren ikke, at de sekvenser, der faktisk viser en rekonstruktion foretaget efter befrielsen, kan have en kildeværdi. Det gælder f.eks. forretningsgangen i jernbanesabotagens hovedkvarter, hvor aktørerne har spillet deres egne roller og vist, hvordan de bar sig ad. Det svarer til kulturhistoriske film, hvor håndværkere viser, hvordan deres redskaber anvendes, og i kildekritisk klassificering må det naturligvis betegnes som en beretning med et normativt præg. Vi ser, hvordan tingene *skulle* gøres, vel vidende at det ikke altid fungerede perfekt. Det er imidlertid overraskende, at forfatteren kun vil tilkende disse rekonstruktioner »en vis historisk værdi« og tilføjer, at »denne naturligvis ikke kan måle sig med den, de autentiske optagelser fra krigstiden besidder«. Her synes han at overse de meget store repræsentativitetsproblemer, der er knyttet til anvendelsen af autentisk film, som kun kan vise et enkelt eksemplar af den kategori, vi interesserer os for. Det er en meget dogmatisk og næppe rimelig anvendelse af sondringen mellem levning og beretning.

Det største problem, bogen rejser, er imidlertid forholdet mellem dokumentation og fortælling. Det påvises, at selv om filmen påstår at være en dokumentation, er den i hovedsagen en fortælling. Det grundlæggende er speakerkommentaren, mens billed- og øvrigt lydstof er at betragte som illustration.

Dette giver forfatteren anledning til adskillig kritik. Afsnittet om besættelsens forhistorie afsluttes med den konklusion, at det ikke er »lykkedes filmen at dokumentere, at de danske regeringer i deres udenrigspolitik lå under for tysk indflydelse i perioden 1900-1940«. Og han fortsætter: »Det kan godt være, det er en korrekt vurdering, men det er der bare ingen billeder, der viser«. Tilsvarende hedder det i det følgende afsnit om den 9. april, at »filmens påstande kan ikke betragtes som værende bevist ved hjælp af den valgte billed- og lyddekning«.

Denne kritik beror delvis på, at forfatteren har påvist en tendentiøs manipulation af materialet; men i hovedsagen har den fejl adresse, burde ikke rettes mod Theodor Christensen specielt, men mod dokumentarfilmen som sådan. Mediets begrænsning er afgørende. Man savner svar på, hvilke billeder det var, der skulle »vise«, altså dokumentere Danmarks afhængighed af Tyskland før krigen. Eller hvilken billed- og lyddekning der kunne dokumentere regeringens holdning 9. april?

I polemik mod producenternes åbenbart urigtige påstand om at have dokumenteret deres opfattelse er det tilsyneladende overset, at den simpelt hen falder på sin egen urimelighed. Den politiske dokumentarfilm er en skrøne. Kravet om, at filmen samtidig skal være en fremstilling og en kildeudgave, lader sig kun opfylde, hvis billede og lyd har vægt som kilder. Det kan de have i kulturhistorisk sammenhæng,

hvor den ydre manifestation i syns- og lydindtryk spiller hovedrollen. Men politik er et u håndgribeligt fænomen. Overvejelser, forestillinger, hensigter, motiver lader sig ikke filme, ja unddrager sig enhver direkte observation. Filmmisk vil de kun i usædvanligt heldige tilfælde lade sig dokumentere i form af entydige enkelthandlinger. I almindelighed kan filmen kun blive en illustration af en opfattelse, producenten må have erhvervet på anden måde. Tilskueren må sætte sin lid til hans kyndighed og hæderlighed.

Det sidstnævnte er et presserende problem, fordi filmen har særlig stærke suggestive midler til sin rådighed. Den kan bibringe tilskueren det – falske – indtryk, at han har »set det med sine egne øjne«, skønt emnet er usynligt. Rübner Jørgensen giver flere eksempler på, hvordan f.eks. et høfligt håndtryk i den ledsagende kommentar tolkes som underdanighed, hvorved tilskueren suggereres til at tro, han har iagttaget denne holdning. Med rette kritiserer han filmens producent for at give en følelsesmæssig tolkning af politiske handlinger; men også denne kritik rækker videre. Billedet – synsindtrykket – f.eks. af ansigtsudtryk og kropsholdninger er egnet til at vise eller suggerere et følelsesliv, men ikke en tankevirksomhed hos den agerende. Derved tenderer selve mediet mod en bestemt historieopfattelse.

Et tilsvarende suggestivt middel ligger gemt i intervju-beretningen. Her forstærkes troen på øjenvidnet af, at man både ser ham og hører hans stemme, skønt ingen af delene bekræfter hans ord. Vidnet gøres nærværende, og på den måde appellerer producenten til dagligdagens kritikløshed, hvor vi alle er tilbøjelige til at tro et øjenvidne, hvor intet bestemt taler imod det. Behændigt lægger producenten således sin egen bevisbyrde over på tilskueren.

Interviewet kan imidlertid rumme en boomerangeffekt. Hvad gør producenten, hvis vidneudsagnet strider mod, hvad han selv anser for sandt? Vil han korrigere vidnet, står han selv med den ubehagelige bevisbyrde, må rimeligvis ud i en ganske omstændelig udredning og vil endda savne svar på, hvorfor han i det hele taget brugte et fejlagtigt udsagn. Altså må han prøve noget andet.

Filmens afsnit om tysk terror, clearingmord og schalburgtage rummer et eksempel. Det er bygget på intervju med tre hovedpersoner, Best, Pancke og Bovensiepen – af hensyn til folkestemningen betegnet som »forhør«. Herunder påstod Best, at han ikke havde kendskab til clearingmordene, og at Bovensiepen løj, når han hævdede dette. Theodor Christensen har åbenbart ikke troet Best, og derfor har han manipuleret et dementi ind ved tilsyneladende at svinge kameraet over på Bovensiepen, som vises med et overbærende smil på læben. I virkeligheden var Bovensiepen ikke til stede ved »forhøret« af Best, så sammenklipningen er naturligvis kritisabel. På den anden side: ville det ikke også være kritisabelt, hvis Theodor Christensen havde ladet Bests udsagn stå ved magt, når han anså det for usandt?

Konflikten mellem fortælling og dokumentation er fornuftigvis i hovedsagen løst ved at give fortællingen prioritet, i praksis ved at klippe i intervjuet, så vidnerne kun siger, hvad producenten vil stå ved. Det er ret uforståeligt, når Rübner Jørgensen kritiserer, at ialt kun 23% af den optagne lydstrimmel er brugt. Når man ved, hvad der i almindelighed forekommer af gentagelser og intetsigende svar, og når oven i købet et helt emne er udeladt, tyder det på en overordentlig lemfældig klipping. Desværre oplyses det ikke, hvilke relevante dele af intervjuene der

mangler; men hovedindtrykket er, at Theodor Christensen snarest har strakt sig langt i sin loyalitet mod vidnerne.

Det fundamentale og helt aktuelle problem, bogen rejser, er konflikten mellem fremstilling og dokumentation. Filmmediets betydning vokser i takt med TV og video, og vi må forudse, at det vil få en væsentlig plads i fagets formidling. Derfor er det vigtigt at slå fast, at den politiske dokumentarfilm i bogstavelig mening er et falsum. Dokumentationen er i bedste fald ufuldstændig, i almindelighed en fiktion. Filmens dokumentariske ydergrænse er en fortløbende præsentation af løse-revne kilder, og de problemer, denne teknik altid skaber, forstørres op af filmens suggestive appel, dens illusion om egen oplevelse.

Dette er hovedproblemet, og bortset fra de sjældne tilfælde, hvor billedstoffet er tungtvejende kildemateriale, er der næppe nogen bedre løsning end den åbne opgivelse af dokumentationskravet. Lad billedet være underordnet teksten. Lad det vise, hvad det kan. Hvordan tingene så ud. Det kan ikke vise, hvad de var.

Henning Poulsen

Peter Knoop Christensen, Bibi Stavnsbjerg Hansen, Annette Haugbølle og Ingeborg Hørlöck Østergaard: *Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58*. (Ålborg Universitetsforlag, 1983). 317 s.

Interessantest er det midterste afsnit, som viser den voksende og stærke position, amerikanske produkter i efterkrigstiden fik på det danske kulturmærked. Navnlig inden for populære genrer som magasiner («Det Bedste»), tegneserier og kriminalromaner, men også inden for den traditionelle skønlitteratur.

I tolkningen af denne og tilsvarende dansk litteratur er der lagt megen vægt på at vise, at denne amerikanske indflydelse var et led i den kolde krig, at tendensen var antikommunistisk, monopolkapitalistisk og classesamarbejdsvenlig. Det forudsættes – om end uden nogen påvisning – at resultatet er blevet en stærk ideologisk påvirkning.

De to indledningskapitler om den økonomisk-politiske virkelighed domineret af »USA-imperialismen« er stykket sammen af tilfældig, i hovedsagen dansksproget litteratur og kunne med fordel være udeladt – ligesom bogen var blevet mere læseværdig, hvis man ikke havde betjent sig af en så indædt ideologisk jargon. Det ville også have styrket fremstillingens almindelige troværdighed.

Henning Poulsen

K.B. Andersen: *I alle de riger og lande... Oplevelser i 70'ernes danske udenrigspolitik.* (Gyldendal, 1983). 223 s.

Midt i vemoden over K.B. Andersens alt for tidlige død i foråret 1984 kan man glæde sig over, at han valgte at indlede sine memoirer med udenrigsministerperioden fra 1971-1978, og at han i sit travle otium mellem utallige andre gøremål gav sig tid til at færdiggøre dette bind.

Bogen er typisk for K.B. Andersen. Den er tydeligvis skrevet ganske hastigt, men er velformuleret med såvel humor som bid – f.eks. i bemærkningen om den franske udenrigsminister Jobert, der »tilsyneladende lystbetonet i det omfang, man kan anvende dette udtryk i forbindelse med Jobert« benyttede enhver lejlighed til at skabe modsætninger mellem Europa og USA (s. 121). Men bogen er også karakteristisk forsigtig i omtalen af politiske

kolleger og modstandere; der er ingen dramatiske »afsløringer«, og nok gives der adskillige hib og spark undervejs, men som regel ganske diskret. I betragtning af KBA's kendte kritik af ændringerne i socialdemokratiets udenrigspolitik siden 1979 og af Anker Jørgensens rolle heri, er behandlingen af Anker Jørgensen overraskende positiv. KBA gør sig megen umage for at understrege deres gode samarbejde og politiske enighed i årene indtil 1978 – dog ofte med en undertone af, at det snarere var Anker Jørgensen, der i den periode var enig med KBA og loyalt bakkede hans synspunkter op, end omvendt.

Derimod er KBA's skepsis over for Ivar Nørgaards Europa- og Nordenpolitik uforstilt (s. 139-44), et forhold, der nok ikke blot bunder i politiske meningsforskelle, men også i det forhold, at KBA indtil regeringsomdannelsen i 1977 måtte »dele« udenrigsministeriet med Ivar Nørgaard i dennes egenskab af minister for udenrigsøkonomi, herunder markedsspørgsmål, og nordiske anliggender. KBA kritiserer meget kraftigt denne opsplitning af ministeriet og udenrigspolitikken, hvis uheldige konsekvenser især illustreres af problemerne med at holde det omsiggribende europæiske politiske samarbejde (EPS – KBA's ressort) ude fra det egentlige EF-samarbejde, der hørte under Nørgaards domæne.

I et særskilt kapitel diskuterer KBA, hvorledes udenrigspolitikken bliver til. Han fremhæver som noget positivt embedsmændenes rolle som på den ene side repræsentanter for kontinuitet og sagkundskab og på den anden side loyale medarbejdere for de politiske beslutningstagere, og hele fremstillingen bærer tydeligt præg af, at KBA kunne lide at arbejde i ministeriet og havde en høj mening om sine medarbejders kvalifikationer. Han gør opmærksom

på, at folketingset endnu ikke har fundet en tilfredsstillende måde at behandle udenrigspolitikken på, men undlader – lidt skuffende af den tidligere formand – at pege på mulige løsninger på problemet. Han er ligeledes inde på det nu så aktuelle problem omkring forholdet mellem regering og opposition og mindretalsregeringers udenrigspolitiske handlemuligheder. Med en skjult kritik af socialdemokratiets nuværende linie fremhæver han sin egen indsats for at afpolitisere udenrigs- og sikkerhedspolitikken under partiets forrige oppositionsperiode (1973-75) og understreger det uholdbare i, at en regering eller et oppositionsparti i afgørende spørgsmål vedrørende NATO eller EF gennemfører beslutninger, der er baseret på partier, der er modstandere af medlemskabet i disse organisationer. I andre spørgsmål – og her henviser han til sin egen Afrika- og Vietnam-politik – afviser han dog ikke, at der kan drives udenrigspolitik sammen med partier, der befinder sig uden for det overordnede udenrigspolitiske establishment.

KBA's rolle i udformningen af dansk politik over for den tredje verden bragte ham ofte i konflikt med partierne til højre. Man kritiserede ikke blot politikken konkrete udslag, f.eks. over for Vietnam eller Angola, men også udenrigsministerens interesse for ofte lange og langvarige rejser. KBA hentyder selvironisk hertil i bogens titel, men mener tydeligvis, at rejserne har haft reel betydning i form af personlige kontakter og førstehåndsindtryk. Argumentationen er dog ikke altid lige overbevisende, som når han hævder, at han som udenrigsminister havde god nytte af erfaringer og indtryk fra et 5-dages ophold i Nordvietnam i 1970. Vedrørende Vietnam gentager KBA f.eks. uden forbehold sin udtalelse fra 1972, at »efter udtalel-

ser fra Nordvietnam er der ikke nordvietnamesiske styrker i Sydvietnam« (s. 66), ligesom han fortsat synes at opfatte befrielsesfronten som en selvstændig politisk styrke.

Man skal i det hele taget ikke vente at finde mange forbehold eller uafhængige refleksioner over den førte politik i bogen; KBA fastholder og forsvarer sin politik og hengiver sig kun sjældent til gustne overvejelser over dens grundlag eller virkninger, og det er han naturligvis i sin gode ret til. KBA mener tydeligvis både, at hans Afrika- og Vietnam-politik var rigtig i politisk og moralsk henseende, og at den som bieffekt gav Danmark politiske (renommé) og økonomiske (ekspor) fordele, men nogen helt tilfredsstillende forklaring på sin højtprofilerede politik i disse spørgsmål giver han ikke. (F.eks. kunne det have været interessant at få hans vurdering af dens indenrigspolitiske baggrund). I det hele taget kunne man nok have ønsket en mere dybtgående diskussion af de konceptioner, der lå bag KBA's ganske originale forsøg på at kombinere en »progressiv« politik over for den tredje verden med en fast NATO- og EF-linie, samt overvejelser over, hvilke konkrete effekter denne politik havde, og i hvor høj grad den lykkedes. Disse enkeltelementer i KBA's politik behandles i særskilte kapitler, der giver en lang række detaljer fortrinsvis vedrørende rejser, møder og konferencer, men som dog også i glimt kaster lys over mere principielle overvejelser; det gælder f.eks. hans bemærkninger om afspændingspolitikken og specielt om menneskerettighedsproblematikens rette placering i denne.

KBA's bog rummer hverken de store afsløringer om dansk udenrigspolitik tilblivelse eller en dybtgående analyse af dennes eksterne og interne betingelser. Men den er velskrevet, rum-

mer mange gode iagttagelser og personkarakteristikker, ligesom den giver et godt billede af hovedpersonen K.B. Andersens fortrin og begrænsninger. Og lidt spredt giver den en del bidrag til belysning af hans måde at anskue den internationale politik på og hans forsøg på at kombinere værdifremmende elementer (tredie verdenspolitikken) med en bevarelse af de traditionelle velfærds- og sikkerhedsinteresser, som motiverer dansk EF- og NATO-politik.

Nikolaj Petersen

Poul Hartling: *Godt vejr og dårligt vejr. Erindringer fra 1971-78.* (Gyldendal, 1983). 188 s.

Med dette tredje bind slutter Poul Hartling sine danske politiske erindringer, idet han i 1978 udnævntes til FN's flygtningehøjkommissær med bopæl i Geneve. »Godt vejr og dårligt vejr« – titlen hentyder til en kirkebøn – er som de to foregående bind velskrevet, præget af lune og venlighed. Her er såvist ingen modstander, der får læst teksten – lige bortset fra Mogens Glistrup.

Mange udenlandsrejser og besøg hos udenlandske potentater er omtalt i dette bind, inklusive det opsigtsvækkende stævnemøde med Mao. Hartling viser sig som en skarp og intelligent iagttagere, men noget væsentligt bidrag til historieskrivningen er og prætenderer disse rejseskildringer ikke at være.

På grund af Hartlings centrale placering i dansk politik i årene op til 1978 er det skildringen af den indenrigspolitiske arena, som påkalder størst interesse. Bogen er måske knap så åben som de foregående, men han lægger f.eks. ikke skjul på, at grunden til valgresultatet i 1971 var vælgernes skuffelse over VKR-regeringen. Skønt angrebet for det modsatte af venstrefløjen

førte den i virkeligheden radikal politik. Det er et paradoks, at Hilmar Baunsgaard kun høstede utak derfor hos de radikale kærnevælgere og tilidsmænd.

1971-73 begyndte i al fald for den opmærksomme iagttagere VKR-samarbejdet at smuldre kulminerende med, at Hartling efter chokvalget i december 1973 dannede den »smalle« venstre-regering, kun byggende på 22 mandater. I en anmeldelse i Politiken 26.10. 1983 hævder Erik Ninn-Hansen, at Hartling ikke giver en fyldestgørende forklaring på, at Venstre brød med K og R. Jeg synes ikke, det er helt rigtigt. Vel er fremstillingen forsigtig, men uanset mulig partiegoisme fremgår det dog, at en ren V-regering antagelig ville have lettere ved at manøvrere end en VKR-mindretsregering. Var det overhovedet muligt for K og R at holde sammen? De konservative var optaget af en blodig lederstrid, og de radikale fortsatte med at undergrave Baunsgaard. Det havde været svært, da VKR var i flertal, hvordan så nu? Hertil kom, at ingen andre partier, når det kom til stykket, ville støtte en VKR-regering. Jeg synes ikke, der er nogen mystik i, at Hartling valgte sin enegang, selv om det er fuldt forståeligt, at specielt de konservative frygtede for at blive spændt ud, hvad i virkeligheden de radikale mod Baunsgaards vilje ønskede.

Hartling karakteriserer sine ministre mildt og nænsomt. Eftertiden vil nok nuancere disse vurderinger. Selv om ingen af ministrene ligefrem faldt igennem, var nok ikke alle placeringerne lige selvfølgelige – ej heller set i relation til Venstres ressourcer. Men sandt er det, at den smalle regering manøvrerede ganske snildt i det års tid, den sad. I december 1974 følte Hartling, at regeringen var kørt fast, og udskrev valg 7. januar 1975. Han begrundede og

forsvarer sin disposition med, at en økonomisk helhedsplan ikke lod sig gennemføre. Var der virkelig ikke mere diskussion om taktikken bag denne plan, end Hartling lader ane? Den dag valget blev udskrevet, sagde en minister i al fald til mig: »Vor far har rystet på hænderne«. Han mente, at ingen ville have valg, og at det kunne været undgået, men at Hartling ønskede det, skønt sporene fra 1947 kunne skræmme.

Lige straks så det dog ud til at gå, men Glistrup væltede spillet. Hartling havde allerede før valget i 1973 en oplevelse med Glistrup, som efter Hartlings opfattelse løj om et spareforslag, han påstod var udsendt over Ritzaus Bureau. Da Hartling efter valget konfronterede Glistrup med fakta, svarede denne: »Jeg løj ikke. Jeg talte blot usandhed«. Da Hartlings bog udkom, var »usandhed« i en Glistrup-kommentar (Fyens Stiftstidende 25.10. 1983, jfr. sst. 2.11. 1983) blevet til »trivialitetsvildfarelse«, idet han fastholdt, at han gik ud fra, at »Ritzau havde videresendt hans oplysninger«. Allerede 29.12. 1973 tilbageviste RB's daværende chef Bent A. Koch dette i Politiken.

Under regeringsforhandlingerne i 1975 så det ud til, at Hartling kunne komme til at danne den såkaldte firkløverregering af V, K, CD og Kristeligt Folkeparti, men efter Dronningerrunden 9.2. 1975 syntes Glistrup ved udtalelser i medierne at ændre holdning og gå imod en sådan regering. I stedet søgte Hartling 11.2. 1975 at sikre sig S og Rs holdning. Men da først Anker Jørgensen (i realiteten tilskyndet af H. Baunsgaard) havde rådført sig med Per Hækkerup og andre og derpå udtalte sig negativt, havde Hartling ingen anden udvej end at indkalde til en ny Dronningerrunde. Sandheden er imidlertid, at S ikke havde lyst til at danne regering, men naturligvis så en

taktisk fordel i at drive Hartling i armene på Glistrup.

Den påfølgende Dronningerrunde gav på grund af Glistrups udtalelser ingen mulighed for Hartling.

I den nævnte artikel fremfører Ninn-Hansen, at det statsretlige hensyn umuligt kan have været afgørende for Hartling. Jeg kan bevidne fra disse dages forhandlinger, at der fra helt uvildigt hold blev argumenteret stærkt for en ny Dronningerrunde ud fra den betragtning, at enhver offentlig fremsat partiledertalelse skal regnes med, når en regerings overlevelsesmuligheder bedømmes. Det kan kun beklages, at de officiose, bindende forhandlinger hos Dronningen svækkes ved, at man siger noget andet uden for Amalienborg, og Ninn-Hansen kan have ret i, at Hartling før den sidste Dronningerrunde kunne have ladet sig udnævne. Men det må også betyde, at Hartling da havde undladt at spørge S og R den 11.2. 1975.

Skal jeg endelig antyde et bimotoiv til den pinligt korrekte statsretlige holdning, kan et sådant være, at Hartling fik bekræftet, hvad han anså for Glistrups upålidelighed. Den ville han ikke være afhængig af. Han havde da regnet med en neutral holdning fra S (og R) – og forregnede sig.

Man kunne ønske, at andre centralt placerede politikere ville skrive erindringer, så at vi kom hele kompasset rundt. Hartlings erindringsværk er dansk politik efter 1945 set gennem Venstres (og Hartlings) briller. Det har bl.a. sin styrke ved at bygge på dagbogsoptegnelser, og det er ved sine mange oplysninger en væsentlig kilde til dansk politisk historie. Det tegner tillige et billede af en betydelig politiker, der i begyndelsen blev undervurderet, men som siden aftvang stor respekt. Den røde tråd i Hartlings liv er dog ikke politik, men en fast forankret

kristentro, som har ladet ham tage sejre med besindighed og skuffelser med værdighed.

Tage Kaarsted

Klaus Egeberg: »*Til oplevelse af historisk sans*« – en analyse af tre lokalhistoriske årbøger. (Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 8, 1983). 136 s., 60 kr.

Der er tale om Klaus Egebergs historie-speciale fra 1980, som der har vist sig en interesse for, der kunne motivere, at Lokalhistorisk Afdeling udsendte denne lille bog i sin skriftserie. Denne interesse er nok udsprunget dels af en fornyet og voksende interesse for det lokalhistoriske arbejde (også blandt »professionelle« historikere, hvor området jo herhjemme har været noget forsømt), og dels af et behov for konkret viden om de lokalhistoriske årbøgers faktiske situation. Formålet med analysen er derfor »for første gang at få skabt et samlet og detaljeret billede af den udvikling, som ikke blot en enkelt men en hel landsdels lokalhistoriske årbøger har gennemgået med hensyn til forfatterrekruttering, indhold og læserskare« (s. 13-14).

Egeberg har afgrænset undersøgelsen til Østjylland, hvor Historisk samfund for Randers amt, Historisk samfund for Aarhus stift og Østjydske Hjemstavnsforening og deres respektive årbøger er nærmere undersøgt. Der er foretaget et stort optællingsarbejde med henblik på at klarlægge bidragernes sociale baggrund og omfanget af deres indsats, artiklernes emner og karakter (er det f.eks. undersøgelser eller erindringer m.v.), og læserskarens sammensætning. Hele dette store arbejde er eftervist i et tabelmateriale,

som fylder mere end en fjerdedel af publikationen.

Af resultaterne finder forfatteren det mest overraskende, at der er en lille kerne af meget aktive bidragsydere (knap 4% af samtlige), der har stået for godt og vel en tredjedel af samtlige sider, og at den overvejende del af disse er »professionelle vidensformidlere, det vil sige lærere, faghistorikere, forfattere og andre hvis uddannelse/erhverv tager direkte sigte på viderebefordring af kundskaber« (s. 76). Faghistorikernes betydning har i øvrigt været stigende, men andre akademikere har også spillet en stor rolle. Egeberg kan derfor konstatere, at det er så som så med den »folkelige historieskrivning«, som man i visse kredse har yndet at tale om, og at denne historieskrivning nok heller ikke er helt så »folkelig«, som man gerne har villet tro.

Emnemæssigt har hovedvægten i disse årbøger ligget på personalhistorie, bygningshistorie, stedsbeskrivelser og landboforhold, og i alt overvejende grad har det handlet om forhold og personer på landet, mens byforhold er yderst beskedent behandlet. Egeberg mener, at man dermed har forsømt at beskæftige sig med forhold, »som betinger og har betinget tilværelsen for størstedelen af befolkningen« (s. 79). Årbøgerne har kort sagt ikke været vedkommende nok, og det kan aflæses i antallet af og sammensætningen af abonnenterne.

Egebergs lille bog giver således nyttig ny viden om en vigtig side af historieformidlingen her i landet og er samtidig tankevækkende med hensyn til spørgsmålet om, hvad man skal med de lokalhistoriske årbøger.

Jens Chr. Manniche

Erik Hansen: *Om historie og sproghistorie. Skitse til en udviklingslære for historiske fænomener. Forandring I.* (Odense Universitetsforlag, 1983). 222 s.

Spørgsmålet er nok, om en historiker, der har ladet sig lokke af titlen, får meget udbytte ud af at læse denne bog. Denne anmelder kan i hvert fald lige så godt krybe til korset og bekende, at hans udbytte har været meget begrænset, og måske skulle han slet ikke anmelde bogen. For som det siges i forordet: »I sin helhed forudsætter værket kendskab til en stor del af det 19. århundredes sprogvidenskab, ligesom kendskab til principperne i værker af M.L. Samuels, Holger Steen Sørensen, Hjelmslev og Uldall forudsættes bekendt« (s. 11). Det følgende kan derfor blot tages som en slags forbrugervejledning for ikke-lingvistisk skolede historikere.

Det er formentlig en meget eksklusiv bog, smækfuld af lingvistiske fagudtryk og fremmedord i det hele taget. At flere afsnit diskuterer problemer inden for symbolsk logik, gør den heller ikke lettere tilgængelig. Hovedindholdet synes at være at søge en forklaring på, »hvorfor synkronien ikke blev startet som videnskabelig tradition før eller samtidig med diakronien« (s. 37), eller sagt anderledes, hvorfor kom strukturalismen efter sproghistorien og ikke før eller samtidig med. Et moment heri er også »at se om forandring og forandringsbegrebet har en uafhængighed og egen logisk geografi over for tilstand og tilstandsbegrebet« (s. 11) – en problemstilling som også kan siges at være vigtig for »almindelige« historikere, ikke mindst i disse tider, hvor forholdet mellem »strukturer« og »begebenheder« står så højt på dagsordenen.

Men fundamentalt er der altså tale

om en videnskabshistorisk undersøgelse. Her lader fremstillingen dog efter min mening noget tilbage at ønske. Forfatteren inddrager ikke hele den nyere diskussion om videnskabelig udvikling, hvor vi her til lands mest kender de synspunkter, der er udviklet i kølvandet på Kuhns bog om videnskabelige revolutioners struktur fra 1962, men hvor også den franske diskussion om epistemologiske brud (Bachelard, Canguilhem, Foucault) kunne nævnes. Den videnskabshistoriske beskrivelse er nærmest intern, der er kun ganske få og svage tilløb til en ekstern betragtningsmåde. Synspunkternes udvikling følges gennem en række forskellige filosofers og sprogforskeres overvejelser. En konklusion er, at den modsætning mellem struktur og historie (eller system og forandring), som nogle har villet hævde, »er reelt og logisk forkert« (s. 182).

Forfatteren agter i et efterfølgende værk at behandle »nogle væsentlige træk for den sprogvidenskab der betragter sprogene som historiske fænomener« (s. 183), og bebuder i øvrigt, at dette bind er det første af fire værker, der hver behandler forskellige sider af forandring og forandringsbegrebet.

Jens Chr. Manniche

»Fremad og aldrig glemme«. 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver. Redigeret af Gerd Callesen, Hanne Caspersen og Knud Knudsen. (Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, 1981) 328 s., ill.

I december 1970 blev Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie stiftet. Det var et udtryk for den stærke vækst i interessen for arbejderbevægelsens historie, frem for alt på universiteterne. I de forløbne år har

selskabet vist sin berettigelse som et forum for denne interesse bl.a. ved udgivelsen af to tidsskrifter, en skriftrække og afholdelse af seminarer. Tiårsjubiléet blev markeret ved udgivelsen af denne håndbog, hvor der gøres status over forskningen især fra slutningen af 1960'erne og frem og anvises veje for den fremtidige forskning. Ikke mindre end 20 forfattere har bidraget til dette nyttige værk, der er til stor hjælp for den, der vil prøve at skaffe sig et overblik over de senere års meget omfattende forskning, der dels er publiceret så mange forskellige steder, dels kun foreligger i manuskript.

Værket består af to introducerende, historiografiske artikler om dansk historieskrivning før og efter 1970 om arbejderbevægelsen efterfulgt af fire forskningsoversigter, der spænder fra dansk arbejderbevægelses forhistorie til forholdene i slutningen af 1970'erne. Derefter følger en række temaartikler vedrørende emner, der særlig er blevet taget op i 1970'erne: reformismeproblemet, venstreoppositionen, forholdet mellem fagbevægelse og parti, arbejderindringer, arbejderkvinder, brancheanalyser, arbejderklassens struktur samt internationalismen. Emnerne lokalhistorie og arbejderkultur er ikke taget med med henvisning til, at de er temaerne i selskabets årbøger i 1980 og 1981. I årbogen om lokalhistorie savnes imidlertid i høj grad en samlet forskningsoversigt med de dertil hørende principielle betragtninger, så dette emne kunne i og for sig lige så godt være taget op i jubilæumsbogen.

Litteraturoversigten er delt i fem større fortegnelser, hvori også mange utrykte arbejder er medtaget. Næsten alt relevant må siges at være kommet med i disse fortegnelser. Mere selektivt forholder forfatterne sig til, hvad de vil omtale i deres artikler. De præges na-

turligvis af deres forfatteres indstilling og interesser.

Som afslutning bringes under titlen »arbejderbevægelsen og historien« kommentarer fra tre faglige tilidsfolk bl.a. om, hvilken nytte arbejderbevægelsen kan have af historieforskningen. I kommentarerne understreges nødvendigheden af, at forskningsresultater må fremlægges i en nogenlunde læselig form. Dette kan være en opgave for selskabet i de kommende år, for en svaghed ved det meste af den forskning, der er publiceret i 1970'erne, har været, at den så ensidigt har sigtet mod det akademiske miljø.

Dorrit Andersen

Bent Østergaard: *Indvandrerne danmarkshistorie*, (G.E.C. Gad, 1983). Ill. 264 s., 168 kr.

Den standende fremmedarbejderproblematik har givet Bent Østergaard anledning til at vise, både hvorledes den foreløbig sidste indvandring – mest fra Tyrkiet – er en blandt mange, og at de tidligere indvandrergupper har haft stor betydning for Danmark. Dermed håber forfatteren at kunne skabe bedre forståelse hos danskerne for fremmedarbejdere samtidig med, at disse får et indtryk af den sammenhæng, de har med tidligere hændelser i danmarkshistorien fra oldtid til nutid.

Med dette formål har forfatteren i godt en snes kapitler beskrevet lige så mange indvandrergruppers baggrund, deres indsats og videre historie her i landet. Nogle kapitler i dette store mosaikarbejde handler om hidkaldte, så som håndværkere, bygherrer, kartoffeltyskere eller de hollandske bønder, som af Christian II blev bosat på Amager for med deres mønsterlandbrug at forsyne hans hollandsk fødte dronning med friske grøntsager – de kom til at

forsyne hele hovedstaden i flere hundrede år. Nogle kapitler handler om flygtninge som f.eks. Herrnhutterne og jøderne eller om fremmedarbejdere som børsterne ved jernbanebygningen, polske landarbejdere eller nu i de sidste år italienere og tyrkere. Til sidst præsenteres også dronningerækken, bortset fra Erik Ejegod var alle konger gift med »indvandrere«.

Bent Østergaard formidler sit stof i en let og fortællende stil, frisket op med mange anekdoter og citater fra et stort kildemateriale. Fagligheden er bestemt tilgodeset, og bag i bogen findes til hvert kapitel en kort kommenteret litteraturliste.

Kapitlerne er rigt og illustrativt forsynet med relevant billedmateriale. Det er en fornøjelse at arbejde med denne – nu efterhånden sjældne dyrt gennemførte – udgave. Støtte fra ikke mindre end 17 fonds og institutioner har muliggjort dette kostbare og smukke lay out.

Gerda Bonderup

Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. (Nationalmuseets Forlag, 1983). Ill. 209 s., 200 kr.

Festskriftet er udgivet i anledning af Elna Møllers afgang fra redaktionen af Danmarks Kirker efter 40 års virksomhed, fra 1944 til 1984. Elna Møller har været med fra starten af dette værks udgivelse, som i dag andrager mere end 10.000 sider. Hun tiltrådte arbejdet på Nationalmuseet efter afsluttet arkitektuddannelse. Hendes første store opgave var beskrivelsen af Roskilde Domkirke, siden fulgte beskrivelsen af de sønderjyske kirker, og et af de sidste, større arbejder var monografien om Ribe Domkirke. Endvidere har hun i årenes løb udsendt publikationer med væsentlige bidrag til den middelal-

derlige arkæologi og arkitekturhistorie. Alt i alt en imponerende arbejdsmæssig og forskningsmæssig indsats, som nok fortjener et festskrift.

Bogen indeholder indlæg af redaktørerne for Danmarks Kirker og er – festskrifttraditionen tro – en præsentation af vidt forskellige emneområder og tilgangsvinkler fra det store arbejdsområde. I forordet præsenteres målsætningen som et forsøg på »at sammenfatte emner, der hver på sin vis fortæller om de skiftende forudsætninger og funktioner, der skabte kirkekunsten«. Denne målsætning er fulgt med mere og mindre stringens, og nogle af indlæggene forekommer ret snævert fokuserede.

Læseværdig er »Tidlige vestsjællandske og lolland-falsterske vesttårne« af Hans Stiesdahl. Her behandles problemer omkring udformning og funktion af tidligt romanske vestanlæg. Artiklen bidrager ikke blot til en forståelse af periodens eget tårnbyggeri, men til forståelse af denne arkitekturforms betydningsindhold i det hele taget.

I »Skriftemål og skriftestol« af Erik Skov gives en kirkehistorisk indføring i skriftemålets skiftende karakter og indhold efter reformationen og den virkning, det har afsat på kirkegang og -inventar.

I »Lektorieprædikestole i Østdanmark« behandler Marie-Louise Jørgensen et ligeledes interessant afsnit af kirkehistorien, nemlig forholdene omkring prædikevirksomheden før og efter reformationen og dens fysiske rammer i kirkerummet. I de omtalte arbejder belyses liv og indhold i Danmarks kirker med autoritet og på baggrund af et stort materiale.

»På sporet af den jyske fod« af Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen er et forsøg på at indkredse måleenheden for Ribe Domkirke. Med udgangs-

punkt i Elna Møllers arkæologiske undersøgelser af kirken gør de op med hidtidige opfattelser og giver et bud på en »lokal« måleenhed samt ansatser til en tolkning af talmystikken i kirkens indbyrdes relationer.

Til afrunding af dette spekter af kirkekunst afsluttes skriftet med en godbid, »Musikken i Danmarks kirker« af Ole Olesen.

Jeg skal sluttelig ikke undlade at gøre opmærksom på, at bogen er gennemillustreret med tegninger, plancher og fine sort-hvide fotografier, helt i tråd med udstyret for Danmarks Kirker, og at den er forsynet med grundige og fyldige referencer.

Wivan Munk-Jørgensen

J. Gram-Andersen (red.): *Den sjællandske øgruppes landmilitære domiciler*. Bind I-II. (Østre Landsdelskommando, Ringsted, 1980-82). 330 s. og 290 s.

I 1975-76 udsendte Vestre Landsdelskommando et 3-binds værk om de jysk-fynske styrkers domiciler (d.v.s. lokaliteter, der på et givet tidspunkt har haft tilknytning til en landmilitær enhed). Denne indsats satte gang i Østre Landsdelskommandos bestræbelser for at foretage en tilsvarende indsamling, bearbejdelse og udgivelse af materiale vedrørende de militære domiciler på den sjællandske øgruppe og Bornholm. Ideen var på denne måde at skabe en landsdækkende »militærhistorisk Trap Danmark«.

Opgaven er stor. Der regnes med, at ikke færre end 130 domiciler bør medtages i Østre Landsdelskommandos beskrivelse, der er planlagt til at skulle omfatte 8 bind plus et specielt Bornholmsbind. Der foreligger indtil nu 2 bind, og disse afspejler til fulde redaktionens problemer med at opnå en klar

disposition for det omfattende arbejde. For ikke at skyde publiceringen ud i en uvis fremtid har man valgt at lade indholdet af de enkelte bind afhænge af hvilke manuskripter, der er kommet i hus. En overordnet alfabetisk eller geografisk inddeling er dermed fra starten opgivet, hvilket er forståeligt, men beklageligt, og man må håbe, at det planlagte register- og oversigtsbind til sin tid vil kunne binde værkets mange dele sammen på en for brugeren acceptabel måde.

Bind I indledes med en fyldig redegørelse af redaktøren, kaptajn J. Gram-Andersen, for værkets tilblivelse, hvorefter der via et par korte historiske rids over den sjællandske øgruppes militære betydning og Østre Landsdelskommandos oprindelse tages fat på domicilbeskrivelserne. De 2 bind omfatter ca. 30 lokaliteter og dækker først og fremmest København og Nordsjælland, men der er mange huller, som de efterfølgende bind må fylde ud. De enkelte bidrag, der hovedsagelig er forfattet af officerer, spænder fra nogle få sider op til ganske store artikler (f.eks. om Frederiksborg Slot og Livgardens Kaserne i bd. I, Amager Fælled og Sandholmlejren i bd. II); men fælles for bidragene – store som små – er, at de giver særdeles mange og kontante informationer. Dette skyldes ikke mindst, at redaktionen har fastlagt en klar disposition for den enkelte domicilbeskrivelse – og håndhævet den! I denne disposition er der navnlig grund til at hæfte sig ved de væsentlige afsnit om bygningshistorie og anvendelse (indkvarterede enheder). Også det særdeles fyldige illustrationsmateriale (kort, stik, tegninger og fotografier), der ledsager de enkelte bidrag, er værdifuldt, om end præsentationen af det ofte virker noget uigenomtænkt.

De mange bidrags kvalitet er svin-

gende, som det hyppigt vil være tilfældet med et stort forfatterkollegium, men generelt er niveauet godt. Kan denne standard fastholdes, vil redaktionen – og med den læseren – have grund til at være tilfreds; men der er, som nævnt, lang vej igen, og man savner stadig forfattere til adskillige domicilbeskrivelser, hvorfor redaktøren i indledningen til bind II da også opfordrer interesserede til at melde sig. Denne opfordring være hermed videreregivet i håb om, at det store arbejde kan blive afsluttet inden udgangen af dette årti. Det skal tilføjes, at et tredje bind er på trapperne, idet beskrivelsen af Bornholms militære domiciler udsendes i begyndelsen af 1985.

P.C. Willemoes Jørgensen

Jørgen Paulsen: *Augustenborg. Slottet – Flækken – Fyrstehuset.* (G.E.C. Gads Forlag, 1981). Ill. 221 s.

Fhv. direktør for museet på Frederiksborg, Jørgen Paulsen har haft den utaknemlige opgave, det kan være, at overtage en anden forfatters ufærdige plan og sporadiske forarbejder til en bog, i dette tilfælde om Augustenborg på Als. Jørgen Paulsen havde året før sammen med H.P. Clausen udgivet det store værk Augustenborgerne (Historisk Samfund for Als og Sundeved 1980) og har haft glimrende forudsætninger for hurtigt at løse den foreliggende opgave. Det er blevet en letlæst og fornemt illustreret bog. Afsnittene om slottet og om fyrstehuset står naturligvis i stor gæld til den foregående bog. Nyt i forhold til den er afsnittet om flækken Augustenborg. Den skyldte sin udvikling slottets placering dér og kan i perioden 1660-1848 betegnes som et ret isoleret hofsamfund. Hovedvægten i skildringen af flækken er lagt på bygningshistorien.

Dorrit Andersen

Poul Svensson (red.): *Løjttavlen. Et sønderjysk alterskab.* (Forlaget De Unges Kunstkreds, 1983).

Med et pragtværk er altertavlen i Løjt gjort tilgængelig for et stort publikum. Altertavlen hører til blandt de mest pragtfulde fra den allersidste fase før reformationen. Med stort talent har Allan Carlsen gennemfotograferet tavlen, og i plancher kan helhed, enkeltmotiver og detaljer nu gøres til genstand for et indgående studium. Det er en af fordelene ved moderne udgivelser, at enkeltheder kan isoleres og derved gøres lettere tilgængelige. Redaktøren Poul Svensson har gjort sig meget fortjent ved sit initiativ.

En række fagfolk har sat altertavlen ind i en bred sammenhæng. Dr. Hans Valdemar Gregersen beskriver Løjt sogn i 14- og 1500-årene, ikke mindst det kirkelige tilhørsforhold til domkapitlet i Slesvig. Løjt sogn hørte til det område (det gamle Ellum Syssel), hvor plattysk sprog var ved at få fodfæste før reformationen.

Otto Norns afsnit om altertavlen i rum og lys giver en fin redegørelse for altertavlens samspil med kirkerummet og for dens funktion i løbet af kirkeåret. Elisabeth Kofod-Hansen har gennemgået altertavlens historie i bred sammenhæng, en introduktion til altre og altertavlers placering og betydning i almindelighed for til slut at karakterisere altertavlen i Løjt.

Den egentlige detaljerede ikonografiske beskrivelse af altertavlen og dertil dens skæbne efter reformationen er forfattet af Ulla Haastrup. Det er den egentlige vejledning for den, der vil gå altertavlens budskab efter i alle enkeltheder. Ulla Haastrup betoner sammenhængen mellem passionsspillene, der foregik i kirkerne ved påsketid, og de scener der kan ses i de udskårne dele af altertavlen. Malerierne på de flader, der ses når alterskabet er luk-

ket, har også for en del motiver fra lidelseshistorien, men uden det myldrende liv der kendetegner skulpturerne. Desuden er der gruopvækkende skildringer af martyrernes lidelser.

Ulla Haastrup har fulgt arbejdsgangen på værksteder, hvor man lavede altertavler, og har påvist de forskellige forlæg, der er blevet arbejdet efter.

På ydersiden af de to alterfløje er der malede billeder af 12 hellige mænd og kvinder. Hver af dem har af Merete Geert Andersen fået en indgående beskrivelse. Legenderne om dem og deres placering i den danske middelalderlige forestillingsverden er her fastholdt.

Endelig er der til sidst et afsnit af Søren Kaspersen med titlen »Kirken som have«. Efter anmelderens skøn er det den mest spændende del af bogen. Her er altertavlen sat i sammenhæng med den bladhangsagtige dekoration af hvælvingerne i koret. Forfatteren formoder, at også skibets hvælving har haft en tilsvarende dekoration. Han gennemgår mange andre kirker med dekorationer der var domineret af bladværk. Frodig vegetation og planter hører sammen med forestillingerne om dåb og genfødsel. Med al fornøden forsigtighed fremsætter Søren Kaspersen det synspunkt, at altertavle og malerier i Løjt kirke smelter sammen til et paradisk idealbillede. Han drager den konklusion deraf, at den sidste katolske biskop i Slesvig, Godske Ahlefeldt, og hans domkapitel ikke blot kæmpede for den katolske kirkes beståen, men også for dens genfødsel.

Troels Fink

Paul Tappe: *Det gamle Kær Herred i billeder og tekst.* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1982).

I 1977 udgav pastor Paul Tappe, der nu

i en lang årrække har været præst for den danske menighed i Læk, en billedbog med titlen »Det gamle Læk i billeder og tekst«. Bogen giver et fortræffeligt og alsidigt indtryk af byen i perioden fra ca. 1890 til 1920. Der er fin balance mellem billeder og tekst; bogen hæver sig over de fleste af de lokalhistoriske billedbøger, der er kommet i de senere år.

Med bogen om det gamle Kær herred har Paul Tappe udvidet sit emne til det herred, hvori Læk er hovedbyen. De samme gode egenskaber, som gjaldt for bogen om Læk, præger også dette nye værk.

Læk herred ligger umiddelbart syd for den danske grænse med Slogs herred som nabo på den danske side. Det hørte i længst forsvundne dage til Ellum syssel. Efter reformationen var dette et overgangsområde, hvad kirkesprog angik. Først i 1768 blev det definitivt forordnet, at skolesproget skulle være tysk. Det danske folkesprog holdt sig længe; det er ikke helt forsvundet endnu, men om nogle årtier må man nok regne med, at sprogrænse og landegrænse vil falde sammen.

I bogen om Kær herred behandles den »preussiske« tid fra 1864 til 1920. Med en utrolig sporsans har Paul Tappe fundet frem til et repræsentativt billedstof. Hvert sogn har fået sit afsnit, men sammenholdt viser billeder og tekst egnens sociale og kulturelle situation – begge ord taget i videste forstand – og dertil også de særlige økonomiske vilkår, som de ændrede sig ikke mindst, da banen Flensborg-Læk-Nibøl blev åbnet i 1889.

I denne periode blev det tyske element mere og mere dominerende. De danske var forknytte, og den frejdige selvhævdelse, der dengang kendtes længere nord på i Sønderjylland, fandt ikke udtryk i det gamle Kær Herred. Denne side af tilværelsen er det vanskeligst at fastholde i et billedværk;

Paul Tappe må nøjes med at konstatere, at der den 14. marts 1920 var 5662 stemmer for Tyskland og 917 stemmer for Danmark; »det var en entydig afgørelse«, hedder det lakonisk. Siden har den danske folkedel fået langt bedre vilkår for at markere sig i samfundet. Men det er en anden historie.

Troels Fink

Filmfortegnelser 1. Registre over udvandrede 1868-1940. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1983). 57 s., 20 kr.

Filmfortegnelsen omfatter dele af Københavns politis udvandringsager, nemlig samtlige registre over udvandrede (direkte og indirekte) 1868-1940.

Filmkortene er fremstillet i flere sæt, således at flere institutioner er i besiddelse af dem (i Nørrejylland Erhvervsarkivet, Lokalhistorisk Arkiv i Hjørring, Det danske udvandrerarkiv i Ålborg, Landarkivet i Viborg, Esbjerg byhistoriske arkiv), men kan også lånes efter almindelige udlånsregler.

Tove Elklit